

**UCHANGANUZI WA VIJENZI UNGANISHI VYA
MSHIKAMANO KATIKA MATINI ZA KIKISII**

NA

OPANDE NILSON ISAAC

**TASNIFU ILIYOTOLEWA ILI KUTIMIZA BAADHI YA
MAHITAJI YA D.PHIL KISWAHILI KATIKA CHUO KIKUU
CHA MOI, ELDORET.**

2015

IKIRARI

Kazi hii ni yangu mwenyewe na haijawahi kuwasilishwa katika chuo kikuu chochote ili kutimiza baadhi ya mahitaji ya shahada yoyote. Sehemu yoyote ya tasnifu hii hairuhusiwi kutoleshwa bila ya ridhaa yangu na/au ya chuo kikuu cha Moi.

OPANDE NILSON ISAAC

SASS/DPHIL/KIS/05/2010

TAREHE

Tasnifu hii imetolewa kutahiniwa kwa idhini yetu kama wasimamizi wa chuo kikuu.

PROF. OGECHI NATHAN

IDARA YA KISWAHILI NA
LUGHA NYINGINE ZA KIAFRIKA,
CHUO KIKUU CHA MOI,
ELDORET.

TAREHE

DR. ODUORI ROBERT

IDARA YA KISWAHILI NA
LUGHA NYINGINE ZA KIAFRIKA,
CHUO KIKUU CHA MOI,
ELDORET.

TAREHE

TABARUKU

Tasnifu hii nawatabarukia wapenzi wa lugha ya Kiswahili: walimu na wanafunzi wote wanaoshughulikia na watakaoshughulikia tafiti mbalimbali za Kiswahili. Mwenyezi Mungu awaimarishe katika kumbi za utafiti na usomi wa Kiswahili; awafanye muwe watetezi wa Kiswahili. Mkienzi na kukikuza siku zote. Kiswahili kiwe ndiyo bendera yenu na wimbo wenu wa uzalendo.

ABSTRACT

Cohesion and coherence are very essential in enabling communication. Cohesion and coherence are effected by use of different devices; among these devices are conjunctive forms. This study analyzes the Morphology, Syntax and Semantics of the conjunctive forms, structure, interrelatedness and semantic functions. The research uses Systemic Functional Grammar (SFG) to study and analyze how conjunctive forms in Gusii spoken texts enhance cohesion and coherence. The study is guided by the principle of SFG that language is formed of closed systems that enhance meaning. It is also embodied in the principle of SFG that the biggest importance of language is its meaning in societal context. The research is also built on the SFG's principle that lays emphasis on text to analyse how different conjunctive forms are used in Gusii spoken texts so as to effect cohesion and coherence and which other functions they play when used in Gusii spoken texts. The researcher tape-recorded monologic narratives and naturally occurring conversations on different issues of life by different Gusii speakers. He embarked on intentional sampling of four native speakers of the Gusii language to help him in grammaticality judgment; in determining the acceptability of the identified conjunctive forms by the Gusii natives. He later engaged his linguistic competence in analysing the functions of the identified forms in particular texts. The study found out that the conjunctive forms in Gusii spoken texts have distinctive forms and structures. It also concluded that these conjunctive forms are interrelated and that apart from enhancing cohesion and coherence they also have other pragmatic and semantic functions. The study recommends that there be done studies in other Bantu languages to establish which other functions apart from cohesion and coherence are effected by conjunctive forms. Also there is need to do studies to realize whether in those languages, there is interrelatedness of the different conjunctive forms. There is also need to carry out research on different conjunctive forms basing on different theoretical frameworks to realize whether the functions witnessed in this study are also evident.

IKISIRI

Mawasiliano hayawezi kukamilika bila ya kuwepo kwa mshikamano na muwala katika matini. Yamkini mshikamano na muwala huweza kufanikishwa kwa matumizi ya vijenzi mbalimbali. Miongoni mwa vijenzi hivyo ni vijenzi unganishi vya mshikamano. Utafiti huu unachunguza na kuchanganua jinsi vijenzi unganishi vya mshikamano (VUM) hufanikisha mshikamano na muwala katika matini semwa za Kikisii. Unachambua Mofolojia, Sintaksia na vilevile Semantiki ya VUM kwa lengo la kubainisha wazi maumbo ya VUM hivyo pamoja na alomofu zake, miundo ambamo maumbo hayo yanajitokeza, kuingiliana kwa VUM hivyo pamoja na amali zinazotekelezwa na VUM hivyo. Nadharia ya sarufi Msonge Amilifu (SMA) ndiyo iliyotumika katika utafiti huu. Misingi ya SMA iliyotumika katika utafiti huu ni kuwa lugha ni mfumo ulio na mifumo funge na ambayo ina majukumu ya kutekeleza katika kuibua maana za aina mbalimbali na hivyo kufanikisha amali mbalimbali. Utafiti huu pia ulijifunga katika msingi wa SMA kuwa umuhimu mkubwa wa lugha ni maana katika muktadha wa jamii. Mtafiti alijikita katika kunasa hadithi na vilevile mazungumzo kuhusu mada mbalimbali baina ya wazungumzaji wazawa wa Kikisii ili kupata matini mbalimbali. Baada ya kunasa sauti, alinakili data zilizokusanywa na kisha kuteua VUM kama vilivyobainika katika matini hizo. Mtafiti alifanya uteuzi kimakusudi wa wasailiwa wanne ambao walimsaidia katika kuzithibitisha data. Aidha, alitumia ujuzi wake wa kiisimu katika kupambanua maumbo na miundo ya VUM hivyo. Utafiti huu ulibaini kuwa VUM katika matini semwa za Kikisii huwa na maumbo na miundo maalumu. Aidha, ulibaini kuwa VUM hivi huingiliana na kukamilishana na kuwa kando na kutekeleza mshikamano VUM hivi hufanikisha amali nyingine kipragmatiki na pia kisemantiki. Utafiti ilibainisha kuwa pana haja ya kufanya tafiti mbalimbali katika lugha nyingine za kibantu ili kubaini iwapo VUM katika lugha hizo huwa na amali nyingine muhimu kando na kufanikisha mshikamano na upatanifu na vilevile iwapo VUM katika lugha hizo huingiliana na kukamilishana. Isitoshe, palibainika haja ya kufanywa tafiti nyingine kuhusu VUM kwa kurejelea nadharia nyingine ili kubaini iwapo hali zilizotokeza katika utafiti huu zinaweza pia kubainika katika tafiti hizo nyingine zilizopendekezwa.

YALIYOMO

IKIRARI	ii
TABARUKU.....	iii
ABSTRACT.....	iv
IKISIRI	v
YALIYOMO	vi
ORODHA YA VIFUPISHO NA VIELELEZO.....	ix
VIJELEZI VYA ISTILAHU	xii
SHUKURANI	xiii
SURA YA KWANZA	1
MISINGI YA UTAFITI.....	1
1.1 USULI WA SUALA LA UTAFITI.....	1
1.2 SUALA LA UTAFITI	6
1.3 MADHUMUNI YA UTAFITI	7
1.4 NADHARIA TETE	7
1.5 UPEO	8
1.6 UMUHIMU WA UTAFITI.....	9
1.7 NADHARIA YA UTAFITI	10
1.8 MBINU ZA UTAFITI	18
1.8.1 ENEO LA UTAFITI NA WATAFITIWA.....	18
1.8.2 LUGHA ILIYOTAFITIWA	18
1.8.3 SAMPULI.....	20
1.8.4 VIFAA.....	21
1.8.5 MBINU ZA UKUSANYAJI WA DATA	22
1.8.6 UCHANGANUZI WA DATA	25
1.8.7 MUHTASARI WA DATA.....	27
SURA YA PILI	31
DHANA YA MSHIKAMANO NA YALIYOANDIKWA KUHUSU MADA.....	31
2.0 Utangulizi	31
2.1 Dhana ya mshikamano	31
2.1.1 Urejeshaji.....	32
2.1.2 Uwakilishaji.....	34
2.1.3 Udondoshaji.....	35
2.2 Vipatanishi vya kileksimu	42
2.3 Hitimisho	59
SURA YA TATU	60
MAUMBO NA MIUNDO YA VIJENZI UNGANISHI VYA MSHIKAMANO	60
3.0 Utangulizi	60
3.1 MAUMBO, MIUNDO NA AINA ZA VUM (VIUNGANISHI).....	60
3.1.1 Vya mofu moja	60
Ko.....	61
Na.....	62
3.1.2 Vya neno moja	63
Gose	63
Na.....	65
Aba.....	67

Ani	69
Korende	70
Omanyete	72
Kobua	73
Ekiagera	74
3.1.2.2.4 VUM vinavyotokana na MZZ ya –b- (kuwa)	76
Okoba	76
Neba	77
3.1.2.2.5 VUM vinavyotokana na MZZ ya –ik- (fika)	78
Goika	78
3.1.2.2.6 VUM vinavyotokana na MZZ ya –nyor- (pata)	79
Oranyore	79
3.1.2.2.7 VUM vinavyotokana na MZZ ya –tig- (acha)	80
Otatiga	80
Obobe	81
Omanyeye	83
Omanya	84
Tomanye	85
Mono	86
Naende	87
Ekeru	89
Bono	90
Erio	91
Erinde	91
Egere	92
Igo	93
3.1.3 VUM vilivyo na muundo wa Kirai	94
Ase engencho	94
Ribaga ria	95
Ase obwenge	96
Ase igo	97
Magega yayu	98
Ase ekeene	99
Ase enchera ende	100
Ase bono	100
Ase ogokorera ekeene	101
Ase bono iga	102
Ase chingaki echio	103
Kobua mono	104
Komenta nayu	105
Naki gekogera	106
Kobwati ayu	107
Goikera bono	108
Goikera abu	109
Otatiga bono	110
Kobwatekani naywo	111

Nabo oranyore	112
Omoerio oye	113
Mambi yaye	114
Ekeru ekio gionsi	115
Chinsa echio echio	115
Igo bono	116
Bono bono	117
Bono ekero	118
Rirorio onye	119
Buna bono	120
Erinde erio	121
3.1.3.4 VUM vilivyo na muundo wa virai vinavyotokana na viunganishi	121
Nonya nigo	121
Ase enchera ende oku n'ogoteba nga	123
Eki ngoteba nkeri nga	124
Eki ngotebera bo nkeri nga	126
Buna narengi goteba	127
Igo n'ogoteba nga	128
Nonya kere boigo	129
Nonya tari boigo	130
3.2 MAUMBO, MIUNDO NA AINA ZA VUM (LEKSIMU PATANIFU)	131
3.2.1 Udondoshaji	131
3.2.2 Uradidi	138
3.2.3 Visawe unganishi	143
3.2.4 Jina la jumla	145
3.3. Hitimisho	147
SURA YA NNE	148
MWINGILIANO WA VIJENZI UNGANISHI VYA MSHIKAMANO	148
4.0 Utangulizi	148
4.1 Mwingiliano wa LP na U	148
4.2 Mwingiliano wa U na U	163
4.3 Hitimisho	165
SURA YA TANO	166
AMALI ZINAZOTEKELEZWA NA VIJENZI UNGANISHI VYA MSHIKAMANO	166
5.0 Utangulizi	166
5.3 Upanuzi	177
5.5 Zidishi/endelezi	189
5.6 Hitimisho	208
SURA YA SITA	210
HITIMISHO, MCHANGO WA UTAFIGI NA MAPENDEKEZO	210
6.0 Utangulizi	210
6.1 Hitimisho	210
6.3 Mapendekezo	214
MAREJEO	215
VIAMBATISHO	218

ORODHA YA VIFUPISHO NA VIELELEZO

E	→	KIELEZI
H	→	KIHUSISHI
ID	→	IDADI
IDU	→	IDADI YA UMOJA
IDW	→	IDADI YA WINGI
IT	→	IRABU TAMATI
ITKAN	→	IRABU TAMATI KANUSHI
K	→	KAULI
KAN	→	KANUSHI
KAT	→	KIAMBISHI AWALI TANGULIZI
Kat	→	KIAMBISHI AWALI CHA KITENZI (verbal prefix)
KE	→	KIRAI ELEZI
KH	→	KIRAI HUSISHI
KIM	→	KIIMARISHI
Kj	→	KIREJESHI
KN	→	KIRAI NOMINO
KNA	→	KIAMBISHI NOMINO AWALI
KUM	→	KIJENZI UNGANISHI CHA MSHIKAMANO
KT	→	KIRAI KITENZI
KTJ	→	KIAMBISHI CHA KITENZI JINA
KTK	→	KIAMBISHI TAMATI KIKANUSHI
KV	→	KIRAI VUMISHI

LP	→	LEKSIMU PATANISHI
MAT	→	MATILABA
MZZ	→	MZIZI
N	→	NOMINO
NFS	→	NAFSI
NFS1U	→	NAFSI YA KWANZA UMOJA
NFS1W	→	NAFSI YA KWANZA WINGI
NFS2U	→	NAFSI YA PILI UMOJA
NFS2W	→	NAFSI YA PILI WINGI
NFS3U	→	NAFSI YA TATU UMOJA
NFS3W	→	NAFSI YA TATU WINGI
NGL	→	NGELI
NJ	→	NJEO
OP	→	WAKATI ULIOPO
PING	→	PINGANIFU
PT	→	WAKATI ULIOPITA
S	→	SENTENSI
SK	→	KISHAZI KIKUU
SM	→	S1MULIZI
SMA	→	SARUFI MSONGE AMILIFU
T	→	KITENZI
t	→	KITENZI KISHIRIKISHI
Ts	→	KITENZI KISAIDIZI

U	→	KIUNGANISHI
UJ	→	WAKATI UJAO
UT	→	USEMI TENDI
V	→	KIVUMISHI
VUM	→	VIJENZI UNGANISHI VYA MSHIKAMANO
W	→	KIWAKILISHI
*	→	MUUNDO/UMBO LISILO LA KISARUFI

VIJELEZI VYA ISTILAHU

Kipashio kiini – Sehemu ya matini inayochukuliwa kuwa muhimu zaidi kwa kuwa inakaliwa na kipengee kinachotafitiwa.

Kiunganishi – Kijenzi cha kiisimu ambacho hufanya kazi ya kuweka pamoja neno na neno, kundi/kirai na kingine au kishazi na kingine

Leksimu patanishi – Kipashio ambacho kinafanya kazi ya kuweka pamoja vishazi katika matini.

Matini – Kifungu cha diskosi chenye urefu wowote na ambacho ni semwa.

Mshikamano – Hali ya vipashio na viambajengo mbalimbali vya lugha kuingiliana na kukamilishana kwa kusudi la kukamilisha maana.

Msonge – Hali ya lugha kuwa mfumo wa mtandao au uhusiano wa seti mbalimbali za chaguzi ambao unaleta maana.

Sarufi Msonge Amilifu – Nadharia inayochukulia lugha kuwa mfumo wenye utando ambao una jukumu la kuibua maana kutokana na matumizi ya vijenzi mbalimbali vya mshikamano.

Vijenzi unganishi vya mshikamano – Vijenzi vya kiisimu (viunganishi/virai elezi/virai husishi au leksimu patanishi) ambavyo hufanya kazi ya kufanikisha mshikamano katika matini.

Uamilifu – Uwezo wa kutekeleza jukumu fulani

Muwala - Kule kuwiana kwa maana anayokusudia msemaji na ile anayofasiri msikilizaji

SHUKURANI

Natoa shukurani za dhati kwa Mwenyezi Mungu kwa kunijalia neema, rehema na fadhili na kwa kuniwezesha kumaliza safari hii ya masomo ya uzamifu. Nawashukuru wasimamizi wangu Prof. Ogechi, N.O. na Dkt. Oduori, R.W. kwa kujitolea kwao bila ya kuchoka kunielekeza na kuniongoza katika utafiti huu. Pia Namshukuru marehemu Prof. Shitemi, N.L na Prof. Mwamzandi, I.Y. kwa kunitaalamisha.

Nawashukuru wanafunzi wenzangu Ann Kawa, Joy Mocho, Alexander Rotich, Mudhune na Kitito kwa ushirikiano tuliokuwa nao masomoni. Nyote nawaombea Maulana awape neema na fadhili.

Namshukuru mpenzi wangu Jane Nyaboke kwa kunihimiza katika masomo haya. Wanangu Jesse Opande, Laura Neema na Shanice Zawadi pia nawashukuru kwa mapenzi yenu kwangu na kunitia moyo ili niyakamilishe masomo yangu.

SURA YA KWANZA

MISINGI YA UTAFITI

1.0 Utangulizi

Sura hii inaweka wazi usuli wa suala la utafiti huu, inaliweka wazi suala la utafiti na kuyaweka wazi madhumuni ya utafiti. Inabainisha pia upeo na umuhimu wa utafiti wa utafiti huu na kuichanganua nadharia iliyotumika katika utafiti huu kwa kuweka misingi yake wazi na kuonyesha ni kwa jinsi gani misingi hiyo ilivyozingatiwa katika utafiti huu. Isitoshe, sura hii inaweka wazi mbinu zilizotumiwa katika kukusanya data zilizotumika katika utafiti huu na jinsi data hizo zilivyochanganuliwa. Katika sehemu ya mwisho ya sura hii, kumesawiriwa muhtasari wa data zilizokusanywa.

1.1 USULI WA SUALA LA UTAFITI

Mawasiliano ni mchakato unaonuiwa kupitisha ujumbe kutoka kwa msemaji hadi kwa msikilizaji. Mchakato huu unahusisha kuyapanga vizuri yaliyomo akilini mwa msemaji na kuyasimba kwa njia maalumu ambazo zitamwezesha msikilizaji kuyapokea yaliyowasilishwa na kuyasimbua ili kupata maana iliyokusudiwa. Yamkini, lililo muhimu katika mchakato huu wa mawasiliano ni suala la mshikamano na muwala. Mshikamano ni dhana inayorejelea hususan jinsi sentensi, katika maongezi au maandishi, hushikamana pamoja katika kuunda matini inayoleta maana (Finch, 2000:210). Mshikamano unahusisha matumizi ya njia na vigezo maalumu vinavyokubalika ili kupokeza ujumbe kutoka kwa msemaji hadi kwa msikilizaji.

Mshikamano hurejelea uhusiano uliopo katika matini na hutokea pale ambapo ufasiri wa elementi fulani katika usemi hutegemea ule wa elementi nyingine (Halliday na Hassan, 1976:4). Katika elementi hizi mbili zinazobeba mshikamano wa uhusiano, moja kwa kawaida hufuata nyingine. Kwa mujibu wa Barongo (1996) kutegemeana ndilo jambo kuu katika mshikamano kwani kipashio kimoja katika matini lazima kitegemee kingine ili kuleta mshikamano na umoja unaoleta maana kamili na kuwezesha maelewano. Kilicho cha msingi mno katika mshikamano ni ile hali ya kutegemeana; kwamba elementi moja haiwezi kufafanuliwa bila ya kurejelea nyingine katika matini iwe ama moja imetangulia au imefuata nyingine. Salkie (1995) anadai kuwa urejeleaji, ubadilishaji na udondoshaji na uunganishaji ni vipengele muhimu sana katika kuwezesha mshikamano katika matini. Anadai kuwa vipengele hivi ndivyo huwezesha kule kushikamana kwa sehemu tofauti za matini na kuifanya kuwa na mfungamano na hivyo kuifanya matini kuwa na mtiririko na maana.

Ni kweli kama anavyodai Salkie (1995) kuwa mshikamano una umuhimu mkubwa katika kuifanya matini ieleweke na ama msomaji au msikilizaji. Muwala kwa upande wake unahusisha kule kuwiana kwa maana kati ya kile anachokusudia msemaji na kile anachofasiri msikilizaji. Ili mchakato mzima wa mawasiliano uweze kukamilika na muwala uafikiwe, ni lazima kuwepo na mshikamano katika jumbe zinazotolewa.

Mshikamano huweza kutokana na matumizi ya vijenzi mbalimbali. Halliday na Hasan (1976) wanatambulisha vijenzi hivi vya mshikamano kuwa ni: urejeshaji, uwakilishaji, udondoshaji, uunganishi na vipatanishi vya kileksia. Halliday (1985) anafafanua vijenzi hivi kwa undani; anabainisha aina mbalimbali za viunganishi na kudai kuwa viunganishi hivi vinajitokeza katika nafasi maalumu katika tungo na kuwa vina amali maalumu. Miongoni mwa maumbo na miundo ya vijenzi vya mshikamano iliyopambanuliwa na Halliday na Hasan (1976) na Halliday (1985) inajitokeza katika mifano ifuatayo:

MF 1¹

a¹) He was very uncomfortable. **Nevertheless** he fell asleep
(Hakuwa anahisi vizuri. **Ingawa hivyo** alipatwa na usingizi)

a²) **Although** he was very uncomfortable, he fell asleep
(**Ingawa** hakuwa anahisi vizuri, alipatwa na usingizi)

b) They fought a battle. **Afterwards**, it snowed.
(Walipigana vita. **Baadaye**, kulinyesha dhoruba ya theluji)

Katika **MF1¹** kunajitokeza vipashio ‘*nevertheless*’ na ‘*although*’ vipashio hivi vinabainika kuwa na jukumu la kuunganisha sehemu mbili za matini husika ambazo ni ‘*he was very uncomfortable*’ (hakuwa anahisi vizuri) na ‘*he fell asleep*’ (alipatwa na usingizi) katika **MF1a¹** na **MF1a²**. Kipashio ‘*afterwards*’ kilichotumika katika **MF1b** nacho kinadhikirika kuwa na jukumu la kuunganisha sehemu mbili husika: ‘*They fought a battle*’ (walipigana vita) na ‘*It snowed*’ (kulinyesha dhoruba ya theluji). Vipashio hivi vinaweza kuchukuliwa kuwa ni viunganishi (U).

Halliday na Matthiessen (2004) nao wanadai kuwa mshikamano katika matini pia huweza kufanikishwa kutokana na matumizi ya leksimu patanishi:

MF1².

a) Algy met a bear. The **bear** was bulgy.

(Algy alikutana na dubu. **Dubu** huyo alikuwa mkubwa)

b) He fell asleep. What **woke** him was a loud crash

(Alihisi usingizi. **Kilichomwamsha** ni kishindo kikubwa)

Vijenzi vilivyoandikwa kwa wino mzito katika MF1² ni leksimu ambazo zinapatanisha sehemu moja ya matini na nyingine. Kwa kuwa leksimu hizi zinapatanisha sehemu mbili za matini zinazoweza kujisimamia, zinaweza kuchukuliwa kuwa ni leksimu patanishi (LP). LP hizi ni tofauti na maumbo na miundo inayojitokeza katika MF1¹ ambayo inatambulishwa kuwa ni viunganishi (U). Ingawa kunadhihirika tofauti hii, udadisi unaonyosha kuwa U na LP vyote vinatekeleza jukumu muhimu la kuleta mshikamano katika matini vilimotumika. Sababu hii inapelekea utafiti huu kuchukulia kuwa U pamoja na LP ni vijenzi unganishi vya mshikamano (VUM).

Katika MF1¹ b, kipashio ‘**afterwards**’ kimetumika. Ingawa kipashio hiki kimetumika ili kuunganisha vishazi katika sentensi kilimotumika, inabainika kuwa kina amali nyingine tofauti na hii; kwamba kinaonyesha msururu wa matukio. Kinabainisha kuwa vita vilitangulia ile dhoruba ya theluji. Katika MF1²a neno ‘**bear**’ limetumika kuleta mshikamano baina ya vishazi viwili husika: ‘Algy met a bear’ na ‘The **bear** was bulgy.’ Mshikamano katika kifungu hiki cha matini umefanikishwa na kurudiwa kwa neno ‘bear’ hasa kama inavyojitokeza katika kishazi cha pili.

Katika **MF1^{2b}** ‘He fell asleep. What woke him was a loud crash’ neno ‘woke’ limetumika ili kufanikisha mshikamano baina ya vishazi ‘he fell asleep’ na ‘what woke him was a loud crash’. Neno hili ‘**woke**’ ni antonimu ya neno ‘sleep’ ambalo limetumika katika kishazi tangulizi. Katika **MF1^{2b}**, mshikamano umefanikishwa na matumizi ya antonimu.

Mifano iliyotolewa hapo juu pia inaweza kujitokeza katika Kikisii:

MF 2¹.

a) Moraa tasometi nomokia, /*ase igo, takoreti buya ase amatemu aye.*

Moraa ti-a-som-et-i na omokia, /*ase igo, ti-a-kor-et-i buya ase a-ma-temu a-ye*

Moraa KAN-NFS3U-MZZ-NJ-IT H N/ (U) KAN- NFS3U-MZZ- NJ- IT E H KAT-IDW-MZZ NFS3W-MZZ

(Moraa hakusoma kwa bidii, *kwa sababu hiyo*, hakufanya vyema katika mitihani yake)

b) Omogeni nacha. /*Mogeni oyu tarenteti kende*

o-mo-geni ni-a-ch-a. /*Mo-geni oyu ti-a-rent-et-i kende*

KAT-IDU-geni KIM-NFS3U-MZZ-IT. IDU-geni (LP) oyu KAN-NFS3U-MZZ-MAT-IT kende

(Mgeni alikuja. Mgeni huyo hakuleta chochote)

Vipashio U katika **MF2^{1a}** na LP katika **MF2^{1b}** vinadhihirika kuwa na jukumu muhimu la kuwezesha mshikamano katika tungo vilimotumika. Kando na mshikamano, vipashio hivi vinadhihirika kutekeleza amali nyingine ambazo zinahitaji kuchanganuliwa.

Msingi wa usuli huu uliufanya utafiti huu kuchukulia kuwa U pamoja na LP vyote ni VUM kwa kuwa vinatekeleza jukumu la kuunganisha sehemu moja ya matini na nyingine. Isitoshe, usuli huu ndio uliozua hoja iliyoufanya utafiti huu kulichunguza suala hili kwa undani ili kuchunguza VUM katika matini semwa za Kikisii hasa U na LP kwa

lengo la kubainisha maumbo, alomofu na miundo ya VUM hivi na vilevile kubaini amali zake: je, U na LP huingiliana na kutekeleza amali sawa au kila mojawapo huwa na amali tofauti.

Utafiti huu pia ulichunguza iwapo U na LP huweza kutokea pamoja katika tungo za matini na ni kwa jinsi gani VUM huchangia katika kuelekeza fahiwa ya msikilizaji na ufasiri wa maana; hali inayochangia pakubwa katika kufanikisha mshikamano na muwala katika matini.

1.2 SUALA LA UTAFITI

Utafiti huu ulilenga kuchunguza jinsi ambavyo vijenzi unganishi vya mshikamano hasa viunganishi na leksimu patanishi huwezesha mshikamano katika matini semwa za Kikisii na kupambanua amali nyingine kando na mshikamano ambazo hufanikishwa na VUM hivyo katika matini semwa za Kikisii. Utafiti huu ulibainisha aina mbalimbali za VUM: viunganishi (U) na Leksimu patanishi (LP) hivyo na kuchanganua jinsi vinajitokeza katika nafasi maalumu katika tungo ili kufanikisha amali maalumu. Aidha, ulichunguza maumbo na miundo ya VUM katika matini semwa za Kikisii na vilevile kuchunguza iwapo VUM hivyo vinaingiliana na kukamilishana. Isitoshe, utafiti huu ulichunguza iwapo VUM vinatekeleza amali nyingine tofauti na ile ya kuwezesha mshikamano.

1.3 MADHUMUNI YA UTAFITI

Lengo kuu la utafiti huu lilikuwa ni kuchunguza jinsi ambavyo vijenzi unganishi vya mshikamano hasa viunganishi na leksimu patanishi huwezesha mshikamano katika matini semwa za Kikisii na kupambanua amali nyingine kando na mshikamano ambazo hufanikishwa na VUM hivyo katika matini semwa za Kikisii. Ili kufikia lengo hili, utafiti huu uliongozwa na madhumuni yafuatayo:

- a) Kuchanganua maumbo na miundo ya VUM (U na LP) katika matini semwa za Kikisii.
- b) Kufafanua jinsi VUM katika matini za Kikisii huingiliana na kukamilishana.
- c) Kupambanua jinsi VUM hufanikisha mshikamano katika matini za Kikisii.
- d) Kuchunguza amali nyingine kando na mshikamano zinazotekelezwa na VUM katika matini za Kikisii

1.4 NADHARIA TETE

Utafiti huu uliongozwa na nadharia tete zifuatazo:

- a) VUM huwa na maumbo na miundo maalumu.
- b) Aina mbalimbali za VUM katika matini semwa za Kikisii huingiliana na kukamilishana.
- c) VUM hufanikisha mshikamano katika matini semwa za Kikisii.
- d) Kando na mshikamano, VUM hutekeleza amali mbalimbali katika matini semwa za Kikisii.

1.5 UPEO

Utafiti huu ulijikita katika kuchunguza na kuchanganua jinsi VUM hufanikisha mshikamano katika matini semwa za Kikisii. Ulichunguza maumbo na miundo mbalimbali ya VUM katika matini semwa za Kikisii na kubaini ni amali gani nyingine kando na mshikamno ambazo VUM hivi vinaweza kufanikisha. Ili kubaini VUM mbalimbali, mtafiti alizingatia matini semwa za Kikisii. Utafiti alichunguza matini semwa kwa kuwa inaaminika kuwa ni katika usemaji ambapo utendaji halisi wa lugha hutokea katika mazingira halisi; usemaji ni asilia zaidi ya maandishi.

Utafiti ulichanganua matini semwa za Kikisii kwa nia ya kupambanua maumbo na alomofu za VUM pamoja na miundo yake. Ulibaini jinsi VUM huingiliana na kukamilishana katika matini semwa za Kikisii na jinsi VUM hivyo hutekeleza amali mbalimbali. Ulifikita katika maoni ya Halliday (1976 & 1985) kuwa maana katika lugha hutokana na jinsi ambavyo vijenzi mbalimbali vya mshikamano vinatumika katika matini.

Kipashio kilichozingatiwa katika utafiti huu ni tungo zilizoteuliwa kutoka kwa matini semwa za kikisii. Tungo zilizoteuliwa ni zile zilizokuwa na:

- a) Sentensi ambatano ambazo zina vishazi viwili vyenye dhima sawa na ambavyo vimeunganishwa kwa viunganishi ambatishi.
- b) Sentensi ambatano zinazodhihirisha mtendaji katika kishazi cha pili akiwa ni tofauti na wa kishazi cha kwanza.
- c) Sentensi ambazo zina miundo unganifu ya vitenzi.
- d) Vishazi ambavyo vimeunganishiwa vitegemezi ambavyo havina kitenzi.

Utafiti huu ulijikita katika kuchunguza Kikisii cha lahaja ya *Rogoro*. Hii inatokana na sababu kwamba mtafiti ni mzawa wa Kikisii anayezungumza lahaja hii. Hii inaafikiana na maoni ya Vaux na Cooper (1999:93,98) kuwa ni vyema mtafiti atafitie lugha ambayo anafahamu muundo wake wa kisarufi.

Soko la Kegati ndilo lililochaguliwa kuwa eneo lake la utafiti. Soko hili linapatikana Kisii; kati ya miji midogo ya Bobaracho na Keumbu. Sababu ya kuchagua eneo hili ni kuwa wazungumzaji wengi katika eneo hili wanazungumza lahaja ya *Rogoro*. Wengi wa wazungumzaji katika eneo hili wamezaliwa na kulelewa Kisii hadi kufikia utu uzima na wana umilisi wa lugha hiyo. Aidha, wazungumzaji hawa hutumia lahaja ya *Rogoro* wanaposhiriki mazungumzo kuhusu masuala mbalimbali na wakiwa katika miktadha mbalimbali.

1.6 UMUHIMU WA UTAFITI

Kwa kadri mtafiti anavyofahamu, kuna uhaba wa kazi za kiisimu zinazoshughulikia VUM katika lugha ya Kikisii. Inatarajiwa kwamba utafiti huu utachangia katika kujaza pengo hilo. Aidha, utafiti huu utatoa changamoto kwa wataalamu wengi wa isimu kuchunguza uamilifu wa VUM katika lugha mbalimbali za kibantu.

Kutokana na uchanganuzi wa matini mbalimbali za Kikisii uliofanywa katika uchunguzi huu, nadharia ya SMA imeimarishwa na kuboreshwa zaidi. Ikishikiliwa kuwa Halliday alitumia SMA katika kuchunguza data za Kiingereza (mojawapo ya lugha za kijerumani), Utafiti huu umechangia katika kuhakiki ufaafu wa nadharia hii katika kuchanganua data za Kikisii ambayo ni mojawapo wa lugha za kibantu. Aidha,

data za Kikisii zilizokusanywa katika utafiti huu pia zitaweza kutumika katika tafiti nyingine za baadaye kuhusu maswala ya lugha. Inaaminiwa vilevile kwamba utafiti huu umetoa mchango katika nyanja za Mofolojia, Sintaksia, Semantiki na vilevile Uchanganuzi Matini kwa kuwa umechanganua matini mbalimbali za lugha kwa kuhusisha Mofololojia, Sintaksia, Semantiki na Uchanganuzi Matini. Aidha, utafiti huu umejaribu kuonyesha mwingiliano kati ya Mofolojia, Sintaksia na Semantiki katika kufanikisha mawasiliano; lugha haihusishi tu kanuni bali pia mifumo maalumu na chaguzi maalumu zinazofanywa ili kukamilisha mawasiliano.

1.7 NADHARIA YA UTAFITI

Nadharia iliyotumika katika utafiti huu ni ile ya Sarufi Msonge Amilifu. SMA iliasisiwa na Halliday katika mwaka wa 1961. Nadharia hii imeendelezwa na kuboreshwa katika Halliday na Hasan (1976), Hatch (1992), Thompson (2004) na Olateju (2006) miongoni mwa wengine. SMA imejengwa katika mawazo ya kikundi cha wanaisimu wa Prague. Hawa ni kama vile Saussure, Louis Hjelmslev, Malinowski na Firth. Aidha, nadharia hii imechangiwa na misingi ya mawazo ya wanaisimu anthropolojia wa Marekani kama vile Boas, Sapir na Whorf. Kati ya wote hawa, inaelekea kuwa Halliday ndiye aliyeiendeleza zaidi nadharia hii. Inadaiwa kuwa Halliday alichota pakubwa katika mawazo ya Firth ambako inaaminika ndiko alikozua dhana ya lugha kuchukuliwa kuwa ni mfumo. Halliday anaamini kuwa lugha ilivyo sasa ni tokeo la mabadiliko mbalimbali ambayo imepitia. Aidha, anaamini kuwa lugha ni kama mfumo wenye utando au uhusiano wa seti mbalimbali za chaguzi ambao unaleta maana.

Ingawa nadharia hii inaelezea muundo wa kisintaksia wa lugha, inaweka msisitizo mkubwa katika amali ya lugha (ni nini ambacho lugha inafanya na inakifanya namna gani). SMA inaweka msisitizo mkubwa katika muktadha wa kijamii. Inachunguza ni vipi lugha inafanya kazi na ni vipi lugha hiyo inathibitiwa katika muktadha wa kijamii.

Nadharia ya SMA inachukulia kuwa lugha ni utando wa mifumo au seti za chaguzi zinazolingiliana na ambazo huweza kuibua maana; SMA inachukulia kuwa lugha huwa na majukumu mbalimbali ya kutekeleza. Inajikita katika kuchunguza chaguzi zinazofanywa katika matumizi ya lugha. SMA huchukuliwa kuwa inayochunguza uwezekano uliopo wa raslimali fulani za lugha kutumika badala ya nyingine. Hivyo SMA haielezi lugha kwa kuzingatia kanuni bali huieleza lugha kama mfumo ambao huwezesha na hali na kupanuliwa na hali hizo zinazoiwezesha na kuwa kila wakati huzalishwa na kuundwa upya katika au kwa matumizi.

Kwa mujibu wa Halliday, miundo mbalimbali ya lugha husawiri tajriba mbalimbali alizo nazo binadamu na huweza kuonyesha jinsi binadamu anavyolingiliana na wenzake katika jamii. Mawazo haya ya Halliday pia yanashikiliwa na Whorf. Whorf anadai kuwa binadamu wanapotumia lugha huwa hawamaanishi dhana sawa/maana sawa. Hii inatokana na hali kuwa kila binadamu ameathiriwa na mazingira na utamaduni wake kwa namna tofauti na alivyoathiriwa binadamu mwingine.

SMA inajishughulisha na kubaini namna matini semwa na matini andikwa hujenga maana na namna raslimali za lugha zimepangiliwa katika mfumo wazi na

zimefungamanishwa kiamali kwa maana. Ni nadharia ya namna lugha inavyotumika kwa kujenga uhusiano kati ya chaguzi na maumbo kati ya pande mbili, upande wa chini ukiwa ni ule wa sarufi na fonolojia na upande wa juu ukiwa ni ule wa muktadha wa hali na muktadha wa utamaduni. Azimio kubwa la SMA ni kuwakilisha mfumo wa kisarufi kama raslimali ya kuunda maana.

Kwa mujibu wa Halliday, msingi mkuu wa nadharia ya SMA ni kuwa tendo lolote la mawasiliano linahusisha uchaguzi. Lugha ni mfumo na kuwa chaguzi zinazopatikana katika aina yoyote ya lugha huundwa kwa kutumia vifaa vya uwasilishaji vinavyopatikana katika mtandao wa mfumo husika.

1.7.1 Misingi ya Sarufi Msonge Amilifu

Dhana kuu zinazoiwekea msingi SMA ni mfumo, uamilifu na hadhi. Dhana nyingine ni sarufileksia. Halliday anasisitiza kuwa sarufi ni mfumo na wala sio kanuni. Anadai kuwa hii inatokana na hali kuwa kila muundo wa kisarufi unahusisha uchaguzi kutoka kwa seti nyingine za miundo zilizopo na ambazo lau zingeteuliwa na kuwekwa katika matumizi, zingezua maana tofauti. Hivi inachukuliwa kuwa lugha ina uwezo wa kuibua maana mbalimbali.

Halliday anadai kuwa mifumo ya kisarufi ni funge ilhali mifumo ya kileksimu ni wazi. Anadai hivi kwa kuwa tunaweza kuingiza maneno mapya katika lugha kila uchao lakini hatuwezi kuunda miundo mipya ya lugha; tunaweza tu kufanya uteuzi kwa kutumia miundo ambayo tayari ipo.

SMA inashikilia kuwa mifumo ya kisarufi huwa na jukumu katika kuunda maana za aina mbalimbali. Huu ndio msingi wa madai ya Halliday kuwa lugha imepangiliwa kwa kuzingatia uamilifu wake. Anadai kuwa jukumu kubwa la lugha ni kutoa maana na kuwa kwa sababu hii lugha zote zina aina tatu za vijenzi vya kisemantiki: Kila lugha ina kijenzi cha kimawazo, kijenzi cha kimahusiano na kijenzi cha kimatini. Kila mfumo wa kisarufi ulioasisiwa na Halliday unahusiana na amali hizi kuu. Halliday anashikilia kuwa lugha ni amilifu; lugha huwa na vijenzi ambavyo ni amilifu na kuwa vijenzi hivyo amilifu ndivyo huamua hali ya mfumo wa lugha na kwa sababu hiyo vinahitaji pia kuhusishwa katika ufafanuzi wa mfumo wa lugha.

Dhana ya kileksia huzingatia mahusiano ya kifahiwa pamoja na uradidi wa kileksia. Dhana ya kisarufi kwa upande wake, huzingatia uradidi wa maana ambao unadhihirika kupitia kwa urejeshaji, uwakilishaji na udondoshaji pamoja na jukumu la kuhusisha vielezi. SMA hushughulikia nyanja hizi zote za maana kwa njia sawa katika mfumo wa sarufi wenyewe.

Dhana mbalimbali zilizotambulishwa hapo juu zimebainika kuwa zilizofungamanishwa na misingi ifuatayo ambayo inadhihirika kuwa ndiyo inayojenga nadharia ya SMA:

A. Mtazamo wa kifaridi

Msingi huu unashikilia kuwa maana hutegemea chaguzi mbalimbali zinazofanywa. Watumizi wa lugha hufanya uchaguzi wa miundo ya lugha watakayotumia ili kutoa maana wanayokusudia.

B. Mtazamo wa mpangilio kihadhi

Mtazamo huu hujihusisha na kupangiliwa kwa lugha kutoka kwa viwango vya chini hadi viwango vya juu. Kuliundwa nafasi au sehemu ambapo maana zingepangiliwa kwa dhana zake zenyewe ambazo ni dhahania na zinaingiliana. Hii iliipelekea lugha kuwa mfumo wa uundaji maana.

C. Mtazamo wa kienzo amali

Lugha huashiria au kuonyesha ukamilishaji kimaana; kwa maneno mengine, imetokana na hitaji la mwanadamu la kuunda maana kuhusu ulimwengu unaomzunguka na vilevile yale anayoyahisi ndani yake. Vilevile lugha inachukuliwa kuwa ni njia ya kufanikisha mahusiano baina ya watu katika jamii. Halliday anazua vienzo vitatu vya kiamali: kienzo cha kimawazo, kienzo cha kimahusiano na kienzo cha kimatini.

i) Kienzo cha kimawazo

Kinahusishwa na namna tunavyoelewa tajriba za binadamu. Ni njia inayotuwezesha kusimba mambo tunayokabiliana nayo kwa namna inayowezesha maana. Halliday anakigawa kijenzi hiki katika vitengo viwili: kimantiki na kitajriba. Amali ya kimantiki inahusisha namna vijenzi vya kisarufi vinaungana ili kuunda vipashio vikubwa na ambavyo ni changamano. Amali za kitajriba huhusisha namna vipashio vya kisarufi vinavyojenga tajriba kupitia kwa vishazi mbalimbali. Kijenzi amali ya kimawazo husawiri muktadha wa nyanja; yaani mchakato wa kijamii inamotumika lugha husika. Uchunguzi wa lugha katika kiwango hiki huhusisha kufanya uchunguzi wa chaguzi zinazofanywa za mifumo ya kisarufi, hii ni pamoja na aina za michakato, aina za

wahusika, aina za hali, ikiunganishwa na uchanganuzi wa namna vishazi vinaunganishwa.

ii) Kienzo amali cha kimahusiano

Kienzo hiki hujihusisha na kuchunguza mahusiano mbalimbali kama vile msemaji/mwandishi, uhusiano baina ya wahusika, mahusiano ya wahusika kihadhi. Hii pia inahusisha kuchunguza mielekeo ya msemaji. Mielekeo hii inaweza kudhihirika kwa kuchunguza iwapo lugha inayotumika ni asi au chanya.

iii) Kienzo amali cha kimatini

Kienzo hiki kinajihusisha zaidi na mpangilio wa ndani wa matini na uwezo wa matini katika kufanikisha mawasiliano. Hii inahusisha kuingiliana kwa matini, kuzuka kwa mada na umbali wa kimawasiliano. Mahusiano katika matini huchunguzwa kwa kuchanganua visitisha mawasiliano kama vile: vituo, uradidi na kadhalika. Uzukaji wa mada huchunguzwa kwa kuchunguza uzito wa kileksia, uchanganuzi wa kisarufi, namna vishazi vinaingiliana pamoja na matumizi ya virai nomino. Masuala ya kileksia yanajihusisha na mahusiano ya kifahiwa na uradidi wa leksimu ilhali masuala ya kisarufi huchunguza namna uradidi unavyojitokeza kutokana na urejeshaji, uwakilishi na udondoshaji pamoja na jukumu la vielezi ambatishi.

Uchunguzi wa umbali wa kimawasiliano unahusisha kuchunguza mshikamano katika matini. Jinsi matini hiyo inavyoingiliana pamoja na lugha dhahania ambayo imetumika katika matini hiyo. Mshikamano huchunguzwa katika muktadha wa kileksia, kisarufi pamoja na kitoni.

D. Mtazamo wa kisintagmatiki

Lugha inachukuliwa kuwa ni muundo unaotolewa kwa wakati fulani au unaochukua nafasi fulani. Muundo huu unahusisha vipashio katika ngazi mbalimbali kama vinavyodhihirika katika mfumo wa lugha. Kwa mfano katika sarufileksia kipashio cha juu zaidi ni kishazi ilhali cha chini zaidi ni mofimu. Kati ya vipashio hivi (cha juu zaidi na cha chini zaidi), kuna kirai na neno.

E. Mtazamo wa utukiaji

Mtazamo huu huangazia uhusiano baina ya tukio na mfumo unaowekea msingi tukio hilo. SMA huchukulia kwamba kuna uhusiano wa karibu zaidi baina ya tukio na mfumo wa tukio hilo: hivi, SMA huchukulia kuwa jinsi mfumo fulani unavyowekwa katika matumizi huweza kusababisha athari katika mfumo huo.

Utafiti huu ulijikita katika misingi ya SMA kuwa lugha ni mfumo na wala sio kanuni. Aidha, ulishikilia kuwa mifumo ya lugha ni funge na kuwa ina majukumu ya kutekeleza katika kuibua maana za aina mbalimbali na hivyo kufanikisha amali mbalimbali. Utafiti huu vilevile ulijifunga katika misingi wa SMA kuwa umuhimu mkubwa wa lugha ni maana katika muktadha wa jamii na kuwa kwa sababu hiyo, kila lugha ina aina tatu za

vijenzi vya maana: nyenzo zinazojenga tajriba, nyenzo za kukuza mahusiano baina ya mtu na wengine, na nyenzo ya dhima za kimatini.

Kienzo kikuu kilichozingatiwa katika utafiti huu ni kile cha kimatini ambacho kinajihusiha na mpangilio wa ujumbe kwa njia yenye mshikamano. Utafiti huu ulijikita katika msingi uliojengeka katika kienzo hiki ili kubaini ni kwa jinsi gani vijenzi unganishi vinatumika katika matini za Kikisii ili kuleta mshikamano na ni amali gani vinatekeleza vinapotumika katika matini hizo. Kienzo amali cha kimatini kilitumika kama nguzo ya kuchunguza muundo wa ndani wa matini kwa lengo la kubaini ni vipi ambavyo vipashio mbalimbali vimeingiliana katika matini ili kufanikisha mawasiliano.

Aidha, SMA ilitumika katika kubaini iwapo maana ambayo hufasiriwa na msikilizaji ndiyo huwa imekusudiwa na msemaji au siyo. Isitoshe SMA ilitumika katika kubainisha iwapo VUM vinapotumika vinaafikisha mshikamano na muwala au la. Matini zilichunguzwa kwa kuegemea sio tu umbo na muundo bali pia maana. Hii ni kwa sababu dhana ya mshikamano hujikita sio tu katika maumbo na miundo bali pia katika maana iliyopo katika matini.

1.8 MBINU ZA UTAFITI

1.8.1 ENEO LA UTAFITI NA WATAFITIWA

Utafiti huu unahusu Kikisii: lugha ambayo wazungumzaji wake huitwa AbaGusii. AbaGusii ni mojawapo ya zaidi ya makabila arobaini na mawili yaliyoko nchini Kenya. AbaGusii wamo katika familia ya waBantu ambao hususan hupatikana sehemu za kusini mwa ikweta katika bara la Afrika (Ogechi 1992:71).

Nchini Kenya, makazi ya asilia ya AbaGusii ni Nyanza magharibi. AbaGusii wamepakana na kuzungukwa na waKipsigis, waMaasai na waLuo (Ogechi 1992:71). Kwa mujibu wa takwimu za 1948, AbaGusii walikuwa takriban elfu mia mbili hamsini (Whiteley 1965:1). Takwimu za 1989 zinaonyesha kuwa AbaGusii ni 1,137,054 nazo za 1999 zinaonyesha kuwa wako takriban 1,450,830. Takwimu za 2010 zinaonyesha kuwa AbaGusii ni 2,205,669. Tangu wakati huo, idadi hiyo imeongezeka na inaelekea kuwa sasa AbaGusii ni takriban watu zaidi ya milioni mbili na laki tatu.

1.8.2 LUGHA ILIYOTAFITIWA

Lugha iliyofanyiwa utafiti huu ni Kikisii. Katika uainisho wa lugha uliofanywa na Guthrie (1948), Kikisii kimeainishwa E42. Lugha nyingine zinazokaribiana na Kikisii ni Logoli (E41) na Kuria (E43) ambayo ndiyo lugha inayokaribiana sana na Kikisii kimuundo. Guthrie aliainisha lugha za kiBantu kwa kuzingatia maeneo kulikozungumzwa lugha hizo. Alitumia herufi A hadi S ili kuwakilisha maeneo hayo ya kijiografia. Herufi E ilitumika katika kubainisha lugha za kibantu zilizopatikana sehemu

za Uganda kusini, kusini magharibi mwa Kenya na kaskazini magharibi mwa Tanzania. Kikisii kinapatikana sehemu ya kusini Magharibi mwa Kenya na kiliainishwa E42.

Kuna tofauti ndogo sana za kilahaja katika Kikisii. Kwa mujibu wa Ogechi (2006:63) katika Akama na Maxon (2006) kuna lahaja mbili za Kikisii. Ogechi anadai kuwa lahaja hizi ni za kimaeneo: lahaja ya **maate** (ya kusini) na lahaja ya **rogoro** (kaskazini). Lahaja ya **maate** inazungumzwa na koo za AbaGusii ambazo zimepakana na waLuo na waMasai. Koo hizi ni kama vile za *Abamachoge* na *Abagirango maate*. Hawa wanapatikana katika jimbo la Kisii. Lahaja ya **rogoro** ambayo pia hujulikana kama lahaja ya **masaba** inazungumzwa katika maeneo mengine yote ya Gusii katika majimbo ya Kisii na Nyamira.

Ogechi (2006:63) anadai kuwa tofauti kati ya lahaja hizi za Kikisii ni za kimsamiati na kifonetiki kwa mfano:

Tofauti za kimsamiati:

Lahaja ya rogoro

oroteru
etwoni

lahaja ya maate

orogare
riororo

maana katika kiswahili

uteo
jogoo.

Tofauti za kifonetiki:

lahaja ya Rogoro

tata
tama

lahaja ya maate

dada
dama

maana katika kiswahili

baba
toroka.

Utafiti huu ulijikita katika kuchunguza Kikisii cha lahaja ya **Rogoro**. Hii inatokana na sababu kwamba mtafiti ni mzawa wa Kikisii anayezungumza lahaja hii; hii inaafikiana na maoni ya Vaux na Cooper (1999:93,98) kuwa ni vyema mtafiti atafitie lugha ambayo anafahamu muundo wake wa kisarufi. Aidha, asilimia kubwa ya wasailiwa wake ambao ni wakazi wa eneo la Kegati ni wazungumzaji asilia wa lahaja hii ya **Rogoro**.

1.8.3 SAMPULI

Ili kuhakikisha kuwa data za kihalisia na kiasilia zimepatikana, mtafiti aliteua sampuli kimakusudi. Aliteua miktadha ya mahusiano ya kawaida miongoni mwa wanajamii. Vilevile mtafiti aliteua muktadha wa shuleni. Mtafiti alikusanya data zake kutoka kwa watu wa umri kati ya miaka kumi na miwili na hamsini. Hii ni kwa sababu watu kati ya umri huu wanaelekea kuwa na viwango vifaavyo vya umilisi wa lugha.

Mtafiti aliteua sampuli kutoka kwa watu anaolingiliana nao hasa nyakati za jioni anapokuwa ametoka kazini. Yeye hupiga gumzo na watu hawa kuhusu maswala mbalimbali ya mahusiano ya kijamii na ya kisiasa. Kwa sababu hiyo ilikuwa rahisi yeye kuwashirikisha watu hawa katika majadiliano na kupata data. Aghalabu, mtafiti hushiriki gumzo na vikundi vya vijana wa kati ya umri wa miaka ishirini na miaka thelathini na tano na vilevile wazee wa umri kati ya miaka arobaini na hamsini. Mtafiti alikusanya data kutoka kwa vijana na vilevile kutoka kwa wazee hao katika nyakati tofauti tofauti.

Katika muktadha wa shuleni, mtafiti alichagua sampuli ya wanafunzi walio na umri wa kati ya miaka kumi na miwili na kumi na mitano. Alipata wanafunzi hawa katika shule ya msingi ya Kegati hasa kutoka katika darasa la sita na darasa la saba. Wanafunzi wa madarasa ya tano kuelekea chini hawana umakinifu mkubwa na wana mzaha mwingi ilhali wale wa darasa la nane wanafungika zaidi kimasomo hasa kwa kuwa wanajitayarisha kufanya mitihani ya kitaifa.

Mtafiti alikusanya jumla ya hadithi kumi zilizohadithiwa na wanafunzi wa shule ya msingi ya Kegati. Aidha, kutoka kwa sampuli aliyoingiliana nayo katika muktadha wa mazungumzo ya kawaida, mtafiti alinasa jumla ya mazungumzo binafsi ishirini na manne. Hadithi zilizoteuliwa kwa uchanganuzi zilikuwa ni tano ilhali mazungumzo binafsi kumi na mawili yaliteuliwa kama sampuli ya kufanyia uchanganuzi. Hadithi na mazungumzo binafsi yaliyoteuliwa katika utafiti huu ni yale yaliyobainika kuwa na mtiririko.

1.8.4 VIFAA

Mtafiti alitumia kinasa sauti ili kuweza kunasa sauti za sampuli aliyoteua. Alinasa sauti za AbaGusii walipokuwa wakishiriki mazungumzo kuhusu mada tofauti tofauti. Pia alinasa sauti za wanafunzi walipokuwa wakihadithia visa mbalimbali. Huku akirejelea kanda zilizokuwa zimenasa sauti, mtafiti alitumia kalamu na daftari ili kunakili tungo kutoka kwa matini semwa ambazo zilidhihirika kuwa na VUM .

1.8.5 MBINU ZA UKUSANYAJI WA DATA

Ili kupata matini mahususi zinazofaa kwa uchanganuzi, mtafiti alitumia mbinu ya kunasa sauti za wazungumzaji AbaGusii walipokuwa katika mazungumzo kuhusu mada mbalimbali. Wasailiwa alioteua mtafiti ni watu ambao ana maingiliano ya karibu nao pamoja na wanafunzi wa shule ya msingi. Mtafiti aliunganika na wasailiwa hawa mbalimbali katika mazungumzo mbalimbali. Alipojiingiza katika mazungumzo na wasailiwa, mtafiti alichangia mada kwa kiasi kidogo huku akiwapa wasailiwa muda mwingi wa kuzungumza. Huku akitumia kinasa sauti alichokuwa amekificha mfukoni, mtafiti alirekodi mazungumzo hayo kwa siri na baadaye akawafahamisha wasailiwa hao kuhusu kurekodi kwake. Baadaye aliwaomba wasailiwa kumpa ruhusa ya kutumia data alizopata. Hatimaye alinakili mazungumzo yaliyobainika kuwa mazungumzo binafsi. Haya yalijitokeza pale ambapo mhusika mmoja angezungumza kwa muda mrefu kuhusu suala fulani kabla ya kuwapa wenzake nafasi ya kuchangia mada husika

Vilevile data zilikusanywa kutoka kwa watoto kati ya miaka kumi na miwili na kumi na mitano. Hawa walipatikana katika shule ya msingi hasa katika darasa la sita na saba; Alikusanya data kutoka shule ya msingi ya Kegati. Mtafiti aliomba idhini ya kunasa sauti za wanafunzi kutoka kwa wasimamizi hasa mwalimu mkuu na walimu wengine waliohusika. Mtafiti aliwaeleza wasimamizi hao kuhusu malengo yake ya utafiti na nia yake ya kunasa sauti za wasailiwa. Baada ya kupewa idhini, mtafiti aliwaomba wanafunzi wakiwa darasani kusimulia hadithi tofauti tofauti. Walipokuwa wamejikita katika shughuli hizi za usimulizi, mtafiti alirekodi kwa siri masimulizi yao. Baadaye mtafiti

aliwafichulia wanafunzi hao kuwa alikuwa amenasa sauti zao; aliwaomba idhini ya kutumia data hizo.

Njia hii ya ukusanyaji data inakwenda sambamba na madai ya Vaux na Cooper (1999:110) wanaodai kuwa kuwaomba wasailiwa kusimulia visa na matukio mbalimbali huku mtafiti akinasa sauti zao na kuzichanganua baadaye ni njia mwafaka na rahisi ya kukusanya data kutoka kwa wasailiwa bila ya kuwachosha wala kuwakinaisha.

Kwa kuzingatia maoni ya Vaux na Cooper (1999:110) kuwa ni vyema kuthibitisha data zilizokusanywa kwa msaada wa wasailiwa wenyewe, mtafiti aliteua wathibitishaji data wanne ambao ni wazunguzaji wazawa wa Kikisii. Wathibitishaji data hawa walihitajika kuwa na umri kati ya miaka ishirini na ishirini na sita. Wathibitishaji data hawa ni wanafunzi waliteuliwa kutoka chuo kikuu cha Kisii ambako mtafiti ni mhadhiri. Chuo hiki kina asilimia kubwa ya wanafunzi wazawa wa lugha ya Kikisii. Mtafiti aliteua wanafunzi ambao wanasomea maswala ya lugha ya kiswahili katika kitivo cha elimu. Aliamini kuwa ingekuwa rahisi kwa wanafunzi hawa kuyaelewa maswala mbalimbali ya lugha na hivyo kuzithibitisha data kwa urahisi. Wanafunzi walioteuliwa ni wale waliokuwa katika miaka ya pili, tatu na nne. Ilichukuliwa kuwa wanafunzi wa mwaka wa kwanza walikuwa hawajapata weledi wa kutosha hasa kuhusu maswala ya isimu. Mmoja aliteuliwa kutoka mwaka wa pili, mmoja kutoka mwaka wa tatu na wawili kutoka mwaka wa nne. Wote hawa walitakiwa kuwa na uwezo wa kusoma na kuandika lugha za Kikisii, Kiswahili na Kiingereza bila ya matatizo yoyote. Umri wa wathibitishaji data (kati ya miaka ishirini na miaka ishirini na miwili) uliteuliwa kimakusudi kwa kuwa mtafiti

aliadini kuwa katika umri huu wasailiwa wana uwezo wa kufuata maagizo bila ya kukanganyikiwa au kupuuza.

Mtafiti aliwaeleza wathibitishaji data hawa kuwa alikuwa akitafuta tungo za Kikisii ambazo zinaonekana kuwa moja lakini zinazotoa jumbe mbili au zaidi. Tungo hizi huwa na VUM ambavyo kando na kuunganisha, pia huwa na amali nyingine anuwai. Aliwapa mifano ya tungo hizo katika Kikisii na baada ya kubaini kuwa wameelewa kile alichokuwa anatafuta katika tungo hizo, mtafiti aliwapa wathibitishaji nakala za matini alizokuwa amekusanya na kuwaomba wazisome na kuziwekea alama tungo za Kikisii ambazo ni halisi. Aidha, aliwashirikisha katika kubaini iwapo kweli tungo hizo zinatoa jumbe zaidi ya mmoja. Kila mthibitishaji data alitakiwa kuthibitisha data alizopewa bila ya kuathiriwa na mthibitishaji mwenzake; hawakutakiwa kushirikiana au kushauriana kuhusu data hizi kwa vyovyote.

Tungo zilizothibitishwa na wathibitishaji wote wanne kuwa tungo halisi za Kikisii na ambazo zina jumbe zaidi ya mmoja ndizo zilizotumiwa na mtafiti katika uchanganuzi wake. Mtafiti alitumia ujuzi wake wa kiisimu kubaini ni maana gani inayojitokeza kutokana na matumizi ya VUM vilivyobainika katika sentensi zilizokuwa zimefanyiwa uthibitishaji. Kutokana na uchambuzi na uchanganuzi uliofanyiwa tungo zilizokuwa zimethibitishwa, mtafiti aliweza kutambua amali mbalimbali zilizotokeza kutokana na matumizi ya VUM mbalimbali vilivyotumika katika sentensi hizo zilizo na jumbe zaidi ya mmoja.

1.8.6 UCHANGANUZI WA DATA

Mtafiti alitumia ujuzi wake wa Sintaksia na uchanganuzi matini katika kuainisha tungo mbalimbali zilizo na VUM zilizojitokeza katika matini semwa za Kikisii. Aidha, alitumia ujuzi wake wa Mofolojia, Sintaksia na Semantiki pamoja na nadharia ya SMA, katika kutambua na kubainisha vijenzi vya kiisimu vilivyo na dhima ya ‘uunganishaji’ kama vilivyojidhihirisha katika matini mbalimbali. Vijenzi vilivyopewa uzito aghalabu ni vile vilivyojitokeza kuwa na dhima ya kufanikisha mshikamano katika matini. Mtafiti alitumia ujuzi wake wa Mofolojia katika kuchanganua maumbo na alomofu za VUM vilivyojitokeza katika matini semwa za Kikisii. Ujuzi wa mtafiti kuhusu SMA ulimwezesha mtafiti kubainisha amali mbalimbali zilizopatikana kutokana na matumizi ya VUM katika tungo mbalimbali zilizojitokeza katika matini semwa za Kikisii.

Mtafiti aliteua tungo kutoka kwa matini alizokuwa amenasa kutoka kwa wasailiwa. Aliteua tungo zilizodhihirisha kuwa na vijenzi vya mshikamano. Mtafiti aliongozwa na dhana ya kipashio kiini (F – unit). Dhana hii imezuliwa kutoka kwa Lieber (1981:93:96). Lieber alichukulia kuwa kipashio kiini kinahusisha vishazi pamoja na baadhi ya vijalizo ambavyo vinatekeleza dhima sawa na vishazi. Kwa mujibu wa Lieber, Kipashio kiini kinaweza kuchukuliwa kuwa:

- a) Sentensi ambatano ambazo zina vishazi viwili vyenye dhima sawa na ambavyo vimeunganishwa kwa viunganishi ambatishi:

Nigo akana/ *na gosoka isiko*
 Nigo a-kan-a/ *na go-sok-a isiko*
 KIM NFS3U-MZZ-IT/ KUM Kat-MZZ-IT E
 (Alikanusha/ *na kutoka nje*)

- b) Sentensi ambatano zinazodhihirisha mtendaji katika kishazi cha pili akiwa ni tofauti na wa kishazi cha kwanza:

Omwarimu nigo abwatete ekaramu, / *na omongina ekeranya*
 O-mw-arimu nigo a-bwat-et-e e-karamu, / *na o-mo-ngina e-ke-ranya*
 KAT-NGL-MZZ KIM NGL-MZZ-MAT-IT NGL-MZZ/ KUM KAT-IDU-MZZ KAT-IDU-MZZ
 (Mwalimu alichukua kalamu/ *na mama kiboko*)

- c) Sentensi ambazo zina miundo unganifu ya vitenzi:

Nigo ambwatete okoboko, / *na gontamboki oroche*
 Nigo a-m-bwat-et-e o-ko-boko, / *na go-n-tambok-i o-roche*
 KIM NFS3U-SH-MZZ-MAT-IT NGL-IDU-MZZ/ KUM Kat-SH-MZZ-ITKAN IDU-MZZ
 (Alinishika mkono/ *na kunivusha mto*)

- d) Vishazi ambavyo vimeunganishiwa vitegemezi ambavyo havina kitenzi:

Kera omonto natambogete, / *otatiga Moraa*
 Kera o-mo-nto ni-a-tambok-et-e, / *otatiga Moraa*
 V NGL:IDU-MZZ KIM-NFS3U-MZZ-MAT-IT/KUM N
 (Kila mtu alivuka/ *isipokuwa moraa*)

Kipashio kiini kilibainika kumiliki KUM na alama ya msharazi (/) ilitumika ili kutambulisha vipashio kiini na kubainisha ni wapi VUM vilipotumika. VUM vilivyojitokeza katika vipashio kiini mbalimbali ndivyo vilivyochanganuliwa na mtafiti kwa lengo la kubaini umbo, muundo pamoja na amali zake.

Data zilizopatikana katika utafiti huu zilipimwa kwa utokeaji, ulinganishaji, kukadiria au wastani na asilimia. Kila kijenzi kiliwekwa kwenye jedwali ili kuonyesha ni mara ngapi kimetumika katika tungo zilizoteuliwa. Hali hii iliwezesha kutambua ni VUM vipi ambavyo vinatumika mara nyingi na vipi ambavyo vinatumika mara chache. Katika utafiti huu tulipima kitakwimu VUM vinavyojitokeza katika matini semwa za Kikisii. Aidha kutokana na data tulizopata kutokana na utafiti huu tuliweza kupambanua maumbo

na miundo mbalimbali ya VUM pamoja na kuchanganua amali mbalimbali zinazotekelezwa na VUM hivyo. Muhtasari wa data tulizokusanya katika utafiti huu unaonyeshwa katika 1.8.7 hapa chini.

1.8.7 MUHTASARI WA DATA

Katika sehemu hii mtafiti ametoa muhtasari wa data alizokusanya kutoka kwa wasailiwa wake. Ametoa jedwali linaloonyesha VUM alivyopata kulingana na utokeaji wake kiasilimia. Tungo zilizobainishwa katika majedwali haya zinatokana na matini zilizoteuliwa kama sampuli katika utafiti huu ambazo zilikuwa ni hadithi tano pamoja na mazungumzo binafsi kumi na mawili. Katika jedwali la kwanza kunabainishwa idadi ya viunganishi vilivyojitokeza katika tungo hizo ilhali katika jedwali la pili kumbainishwa idadi ya vipatanishi vya kileksimu vilivyopatikana katika tungo zilizochanganuliwa.

1.8.7.1 JEDWALI LINALOONYESHA VIUNGANISHI

Aina ya U	Idadi ya aina ya U	Idadi ya tungo zenye U	Asilimia ya kurudiwa kwa U
Vipanuzi (mrejeosawa, kwa kutumia mifano)	22	194	11.34
Urekebishaji	9	194	4.64
Yenye kuvuta mawazo	6	194	3.09
Yenye kutoa fikirani	1	194	0.52
Yenye kuonyesha umahususi	4	194	2.06
Yenye kuendeleza	8	194	4.12
Yenye kufupisha	2	194	1.03
Yenye kuthibitisha	3	194	1.55

Vya kupanua; kuongeza chanya/ asi	15	194	7.73
Yenye kuteka mawazo	12	194	6.19
Uzidishaji	7	194	3.61
Vya sababu	19	194	9.79
Vya mfuatano wa kimantiki	10	194	5.15
Vinavyoashiria mahali	5	194	2.58
Vya kuonyesha matokeo	1	194	0.52
Vya muda	34	194	17.53
Kuonyesha wasiwasi	16	194	8.25
Visivyo vipinganifu	11	194	5.67
Vipinzani	2	194	1.03
Vipinganifu	4	194	2.06
Vya mfuatano kimantiki	3	194	1.55
JUMLA	194		

1.8.7.2 JEDWALI LINALOONYESHA VIPATANISHI VYA KILEKSIMU

Aina ya LP	Idadi ya aina ya LP	Idadi ya tungo zenye LP	Asilimia ya kurudiwa kwa LP
Uwakislishaji: nomino, vitenzi, kishazi	13	72	18.06
Udondoshaji: nomino, vitenzi, kishazi	31	72	43.06
Urudiaji	16	72	22.22
Visawe unganishi	9	72	12.50
Jina la jumla	3	72	4.17
JUMLA	72		

Kutokana na data zilizoratibiwa katika majedwali haya ilidhihirika kuwa viunganishi katika matini semwa za Kikisii vilikuwa ni vingi ikilinganishwa na vipatanishi vya kileksimu. Aidha, majedwali haya yanaashiria kuwa viunganishi vyenye dhima ya kuashiria muda ndivyo vinavyotokea kwa wingi katika matini semwa za Kikisii ilhali vile vya kutoa fikirani na kuonyesha matokeo vikitokeza kwa uchache mno. Jedwali la pili linadhihirisha kuwa vipatanishi vya kileksimu ambavyo ni vya udondoshaji vinajitokeza kwa asilimia kubwa katika matini semwa za Kikisii ilhali vipatashi vya kileksimu vinavyoonyesha jina la jumla vikitokeza kwa asilimia ndogo zaidi.

1.8.8 Hitimisho

Sura hii imeweka wazi usuli wa suala la utafiti huu, inaliweka wazi suala la utafiti, madhumuni ya utafiti na upeo wa utafiti. Aidha, imebainisha umuhimu wa kufanya utafiti huu. Vilevile imeweka wazi misingi ya nadharia ya SMA na kuonyesha ni vipi nadharia hii ilivyotumika katika utafiti huu. Isitoshe sura hii imeweka wazi mbinu za utafiti zilizotumika katika utafiti huu. Inabainisha eneo la utafiti na watafitiwa, lugha iliyotafitiwa na namna sampuli ilivyoteuliwa. Aidha, imebainisha vifaa vilivyotumika katika kukusanya data, pamoja na mbinu zilizotumika katika ukusanyaji data. Isitoshe, sehemu hii inaonyesha jinsi data zilizokusanywa zilivyochanganuliwa. Katika sehemu ya mwisho ya sura hii, kumesawiriwa muhtasari wa data zilizokusanywa; data hizi ziliratibiwa kiasilimia kulingana na utokeaji wake. Ilibainika kuwa VUM viunganishi vilitokeza kwa wingi katika matini semwa za Kikisii ikilinganishwa na VUM leksimu patanishi. Aidha sehemu hii ilibainisha kuwa VUM viunganishi vya kuonyesha muda vilitokeza kwa asilimia kubwa kuliko VUM vile vingine unganishi. Aidha, VUM leksimu patanishi vya udondoshaji navyo vilitokeza kwa asilimia kubwa ikilinganisha na vile vingine.

SURA YA PILI

DHANA YA MSHIKAMANO NA YALIYOANDIKWA KUHUSU MADA

2.0 Utangulizi

Sura hii inapambanua dhana ya mshikamano kwa jumla. Vilevile inahakiki kazi mbalimbali kuhusu mshikamano na muwala hasa zile zilizoegemea katika kuchunguza vijenzi unganishi vilivyo na dhima ya mshikamano. Kazi anuwai kuhusu mshikamano zimehakikiwa katika sura hii ili kudhihirisha jinsi zilivyochangia utafiti huu na pia kubaini ni kwa namna gani utafiti huu umechangia katika kuyaziba baadhi ya mapengo yaliyoachwa katika kazi hizo.

2.1 Dhana ya mshikamano

Halliday na Hassan (1976) wanadai kwamba dhana ya mshikamano ni ya kisemantiki na hurejelea uhusiano wa maana ndani ya matini fulani na kwamba mshikamano hutokea pale ambapo ufafanuzi wa elementi moja katika matini hutegemea ile nyingine. Dhana hii hujishughulisha na kipengele cha matini kinachobeba maana katika lugha. Matini huweza kuwa neno moja au sentensi moja au msururu wa sentensi, na sentensi hizi ziwe zimeunganishwa kimaana kwa utaalumu ili kuwasilisha wazo lililokamilika. Utafiti huu unachukulia matini kuwa tungo zilizo na mtiririko na ambazo hupitisha habari iliyo na maana. Kwa mujibu wa Halliday na Hassan (1976:6) kuna mshikamano ndani ya sentensi ambapo vipengele mbalimbali vinavyoiunda sentensi vinashirikiana kwa ukubalifu ili kuunda sentensi inayokubalika kisarufi. Kuna mshikamano baina ya sentensi na sentensi, ambapo kiungo cha mshikamano huundwa na faridi mbili kila moja ikiwa

katika sentensi tofauti. Faridi hizi huunganisha sentensi kisemantiki. Aidha, kuna mshikamano baina ya kirai na kirai, kishazi na kishazi. Halliday na Hassan (1976) wanashikilia kuwa mshikamano katika mkururo wa sentensi hujitokeza wazi kwa sababu ndio asili pekee ya muwala.

Hatch (1992) anajadili mshikamano katika matini; anadai kuwa mshikamano katika matini unaweza kuafikiwa kwa njia mbalimbali. Kwa mfano, kwa kutumia violezo kutoka kwa makala na maumbo ya kiusemi, kwa uteuzi wa vishazi maalumu na kwa vibainishi vya kisintaksia. Anadai kuwa vijenzi vya mshikamano pia vinaweza kutumika katika kuunganisha vipande mbalimbali vya matini kwa njia maalumu. Anatambua vijenzi hivi vya mshikamano kuwa ni urejeshaji, uwakilishaji, udondoshaji, viunganishi na vipatanishi vya kileksia.

2.1.1 Urejeshaji

Hatch (1992) anaeleza kuwa aghalabu viwakilishi hutumika katika kuashiria nomino husika. Katika Kiingereza kwa mfano, kiwakilishi 'she' kinaweza kutumika badala ya nomino 'Mary'. Kiwakilishi hiki ni kijenzi cha mshikamano kinachoashiria nomino. Kwa mfano:

Mary is a good student. *She* likes working hard.

(Mary ni mwanafunzi mzuri. Anapenda kufanya bidii).

Katika Kiswahili hakujadhihirika kipashio kilicho sawa na ‘*she*’ hii ni kwa sababu Kiswahili ni lugha ambata na hivyo neno ‘*she*’ limewakilishwa na kiambishi ‘a-‘ kinachodhihirisha NFS3U. Urejeshaji katika Kiswahili hudhihirika kupitia kwa matumizi ya viwakilishi nafsi, vimilikishi, vivumishi vimilikishi, viashiria (vikitumika kama viwakilishi au vivumishi) na vielezi na vivumishi vya ulinganifu (Munyua, 1994).

Hatch (1992) anafafanua kuwa katika Kiingereza viwakilishi nafsi, viashiria na vilinganishi hutumika kuleta mshikamano. Viashiria katika Kiingereza huweza kurejesha nyuma na vilevile mbele (Hatch, 1992; Halliday na Hassan, 1976; Brown na Yule, 1983) mathalani:

1. “If the buyer wants to know what is covered by the guarantee, *he* has to read the fine print and consult a lawyer.”
(Ikiwa mnunuzi anataka kujua kinachogharamiwa na dhamana, anatakiwa asome yaliyoandikwa au atafute ushauri wa mwanasheria)
2. “John asked *him* to sing and so Bill sang.”
(John alimtaka aimbe na hivyo Bill aliimba)

Katika mfano wa kwanza, uashiriaji unaturudisha nyuma kutokana na matumizi ya ‘*he*’ (mnunuzi) ilhali katika mfano wa pili urejeshaji unatupeleka mbele kutokana na matumizi ya ‘*him*’ (Bill).

Barongo (1996) anapambanua kuwa urejeshaji ni uhusiano wa kisemantiki baina ya sehemu mbalimbali zinazoiunda matini ambapo maumbo fulani ya lugha hutumiwa kurejelea faridi fulani za kiisimu ambazo ama hutokea mwanzoni mwa matini au baadaye. Anadai kuwa maumbo haya hayawezi kutafsiriwa bila ya kurejelewa katika faridi hizi. Halliday na Hassan (1976:37) wanadai kuwa ulinganishi ni urejeshaji usiokuwa wa moja kwa moja kwa njia ya utambuzi au ufanano. Toolman (1998) naye anaeleza kuwa ulinganishi unapotumika kama mbinu ya mshikamano huleta maana tu iwapo pana mfananisho wa vitu viwili hivi kwamba kitu kimoja kinalinganishwa na kingine. Ulinganisho huu huweza kufanywa kwa kutumia dhana kama vile; *sawa, kama, tofauti na kuliko* na kadhalika. Salkie (1995) anapambanua kuwa ikiwa vitu viwili au zaidi vinalinganishwa katika matini, itachangia pakubwa mshikamano. Hii inadhihirisha kuwa ulinganishi ni njia mojawapo ya kuleta mshikamano katika matini.

2.1.2 Uwakilishaji

Kuhusu uwakilishaji, Hatch (1992) anadai kuwa kinacholengwa hapa sio kigezo maalumu bali ni kundi la vigezo. Kwa mfano:

“Did you find the blankets? Only the blue *ones*”

(“Ulipata blanketi? Zile samawati pekee”)

Neno ‘*ones*’ linaashiria blanketi. Uwakilishaji pia unaweza kuundwa kwa nomino, vikundi tenzi, na vishazi kwa mfano:

Nomino

‘Do you want the blankets? Yes I’ll take *one*’

(Unataka blanketi? Ndio nitachukua *moja*)

Vitenzi

‘Did you sing? Yes, *I did*
(‘Uliimba? Ndio, *nilifanya*’)

Kishazi

‘The blankets needed to be cleaned. *Yes they did*
(‘Blanketi zilihita kuoshwa. *Ndio zilihita*’)

2.1.3 Udondoshaji

Hapa kijenzi cha mshikamano hakitajwi waziwazi. Kwa mfano:

“Would you like to hear another verse? *I do*”
(Ungependa kusikia fungu lingine? *Ningependa*)

Neno ‘verse’ halijatajwa katika sehemu ya pili ya utungo huu; limesondoshwa kwa njia inayoweza mshikamano.

Halliday na Hassan (1976:142) wanadai kwamba udondoshaji ni ile hali ya ‘kuacha kitu nje’ kitu hicho huweza kuwa kipashio cha kisarufi katika sentensi. Udondoshaji huu hufanywa ili kuondoa urudufishaji katika matini na vilevile kuwezesha mshikamano katika matini husika. Wanaendelea kueleza kuwa kinachoachwa nje si kuwa hakieleweki, bali kinaeleweka. Kinaeleweka kwa sababu huwa kinadhaniwa kutoka kwa sentensi iliyotangulia katika matini. Kipashio kinachoachwa huacha pengo maalumu la kimuundo ambalo hujazwa kwa kurejelea kipashio hicho kidhana tu. Maoni haya pia yanashikiliwa na Hatch (1992:225). Halliday (1985) naye anashikilia kuwa sehemu ya kishazi au sehemu ya kitenzi au kikundi nomino kinaweza kudhaniwa katika sehemu ya mbele katika matini kwa njia ya kukidondoa na hivyo kusababisha udondoshaji. Anadai kuwa hii ni njia moja ya kufanikisha mshikamano katika matini.

Kwa mujibu wa Beaugrande na Dressler (1981) udondoshaji ni kurudia umbo fulani na viungo lakini kuacha nje baadhi ya vielelezo vyake. Hii ina maana kuwa neno linaweza kurudiwa katika sentensi inayofuatia nyingine lakini visifa au vifuasi vya neno hilo visitajwe kwa mara ya pili bali virejelewe kidhana tu. Udondoshaji hutokea katika sentensi inayofuata nyingine huku ikiacha kipashio au vipashio fulani vilivyotangulia kutajwa katika sentensi iliyotangulia. Madai haya pia yanashikiliwa na Crystal (1997) na vilevile Matthews (1981). Verma na Krishnaswamy (1994:245) hata hivyo wanatahadharisha kuwa mtu hawezi kufanya udondoshaji kiholela. Wanadai kuwa baadhi ya elementi haziwezi kudondoshwa; mwandishi au msemaji hawezi tu kudondosha anavyotaka kwa sababu kwa kufanya hivyo anaweza kupotosha maana au hata mshikamano wa matini.

Crystal (1997:119) anafafanua kuwa udondoshaji ni wakati kijisehemu fulani cha muundo kinaachwa nje na kinaweza kupatikana tena kutoka kwa usemi uliotangulia. Maoni haya pia yanashikiliwa na Matthews (1981:38) ambaye anadai kuwa udondoshaji ni pale ambapo maneno au elementi fulani zimeachwa nje katika matini na huweza kurejelewa. Kulingana na Matthews, udondoshaji huenda sambamba na muktadha na kwamba mtu huweza kurejelea sentensi tangulizi ili kupata kile kilichodondolewa. Brown na Yule (1983) wanaeleza kwamba udondoshaji huweza kutokea pale ambapo kipashio fulani kilichotajwa awali katika sentensi tangulizi kinaachwa nje katika sentensi inayofuata. Hii ina maana kwamba kipashio hicho hakitajwi tena na ili kupata maana inabidi kipashio hicho kirejelewe kidhana tu kuziba pengo hilo.

Verma na Krishnaswamy (1994:245) wanaeleza kuwa udondoshaji unapaswa kufanywa kwa makini kwa sababu kuna vipashio vinavyoweza kudondoshwa na kuna vile visivyoweza kudondoshwa. Wanafafanua kuwa udondoshaji ukifanyika kiholela maana ya matini huweza kupotoka na mshikamano ukapotea.

Thompson (2004:184) akijadili udondoshaji anaeleza kuwa ni wakati kuna pengo lililoachwa na kujazwa na elementi zinazorejelewa kutoka kwa habari tangulizi. Anaendelea kudai kuwa udondoshaji hujitokeza zaidi katika usemi halisi kuliko katika maandishi, palipo na majibu “ndiyo” au “la”. Majibu haya hudhania maneno kutoka kwa taarifa tangulizi.

Hatch (1992) anatambulisha aina zifuatazo za udondoshaji:

Udondoshaji wa nomino

‘They’re small; take two (cookies)’
 {Ni ndogo; chukua mbili (biskuti)}

Udondoshaji wa vitenzi

‘Were you typing? No I wasn’t (typing)’
 {Ulikuwa ukipiga chapa? Hapana sikuwa (nikipiga chapa)}

Udondoshaji wa kishazi

‘I don’t know how to work this computer. I’ll have to learn how (to work the computer)’
 {Sijui jinsi ya kutumia tarakilishi hii. Itabidi nijifunze (jinsi ya kutumia tarakilishi)}

Udondoshaji wa viunganishi

‘I was not invited. *Otherwise*, I would have been there.

(Sikualikwa. *Vinginevyo*, ningekuwepo)

Katika mfano: ‘*I was not invited. Otherwise, I would have been there*’ (Sikualikwa. *Vinginevyo*, ningekuwepo), Vishazi hivi viwili (sikualikwa na ningekuwepo) vimeunganishwa/ vimewekwa pamoja kwa kutumia KUM - vinginevyo (otherwise); KUM hiki kinatusaidia katika kufasiri uhusiano baina ya vishazi hivi; mhusika hakuenda na sababu ya kutoenda kwake ni kuwa hakualikwa. Neno ‘*otherwise*’ katika mfano huu linawezesha mshikamano katika tungo hii kwa kuziba pengo ambalo limeachwa kutokana na kudondoshwa kwa ‘*had I been invited*’ (ningekuwa nimealikwa)

Hatch (1992:225) anadai kuwa kuna aina mbalimbali za viunganishi:

Vya kuongeza:

‘She worked on the computer the whole day without stopping. *And* as she worked, she thought about the problem.’

(Alifanya kazi kwenye tarakilishi mchana mzima bila ya kupumzika. *Na* alivyofanya kazi alilifikiria tatizo hilo)

Vya kuteka mawazo:

‘She was hardly conscious of her attempts to solve the problem. *Yet*, by evening the solution magically appeared.’

(Hakuwa na nadhari ya juhudi zake za kutatua tatizo hilo. *Ingawa*, ilipofika jioni suluhisho lilitokeza kimuujiza)

Vya sababu:

‘Her work was finished, *so* she turned off the computer.’

(Kazi yake iliisha, *kwa hivyo* alizima tarakilishi.)

Vya muda:

‘*Then* as the five o’clock bell rang, she hurried out of the office building.’

(*Halafu* kengele ya saa kumi na moja ilipokiriza, alitoka nje ya jengo la ofisi upesi)

Kwa mujibu wa Hatch, tunaweza kutumia leksimu mbalimbali kama vijenzi vya mshikamano kwa kutegemea diskosi tunayojenga. Hii hujitokeza wazi kutegemea na chaguzi zetu za vijenzi unganishi.

Toolman (1998:28-29) anafafanua kuwa matumizi ya kiunganishi hufanya uunganishi kuwa wazi zaidi. Anaeleza kuwa mshikamano unganishi hurejelea matumizi ya baadhi ya maneno na virai. kwa kawaida maneno haya huwa mwanzoni mwa sentensi, kwa madhumuni ya kufafanua uhusiano wa kisemantiki kati ya habari ifuatayo ile tangulizi. Uunganishi huu unaweza kuwa fiche kati ya elementi iliyotangulia na inayofuata. Anaendelea kueleza kuwa matumizi ya kiunganishi hufanya uunganishi kuwa wazi zaidi na kuwa viunganishi vya mshikamano vina uamilifu kisemantiki.

Thompson (2004:19) anaeleza kuwa uunganishi hurejelea uchanganyaji wa elementi zozote za kimuundo mbili katika kipashio changamano cha kisemantiki katika mshikamano. Elementi hizi huweza kuwa na miundo mbalimbali na si lazima iwe miundo yao inafanana. Kwa mfano kishazi tegemezi kuunganishwa na kishazi kikuu au

sentensi sahili, kirai kitenzi kuunganishwa na sentensi sahili, nomino kuunganishwa na kirai husishi. Uunganishi huu unapotokea huleta mshikamano katika matini husika.

Kwa mujibu wa Quirk na Greenbaum (2000:253) uunganishi hutokea ama kwa kutumia viunganishi au kwa kutotumia viunganishi lakini viunganishi hivyo vikarejelewa kwa muktadha wa dhana. Wanapambanua kuwa uunganishi hujumuisha uunganishi wa vipashio vya kisintaksia na pia maana. Wanatoa mifano ya viunganishi kama *and, or, but, so, furthermore, finally, as a result of, however, besides, still, of course* na kadhalika. Aidha, wanaeleza aina mbalimbali za uunganishi kama vile elezi, nyongeza, sababishi, kubalifu na kadhalika.

O'grady na wenzake (1996) wanaeleza kwamba viunganishi hutumika kuunganisha elementi au kategoria za kisintaksia mbili au zaidi. Wanapambanua kuwa viunganishi vya nomino vinaweza kudondoshwa isipokuwa kile kinachotokea mara tu kabla ya nomino ya mwisho. Kutokana na maelezo haya, inabainika kuwa iwapo kuna viunganishi vinavyounganisha nomino kadhaa zinazofuatana, viunganishi vinavyotokea awali vinaweza kudondoshwa lakini kile cha mwisho kikasalia. Hata viunganishi hivi vinapodondoshwa, mshikamano bado huwepo katika matini. Hali hii haitokei tu katika nomino pekee bali huweza pia kutokea katika vitenzi. Viunganishi vinaweza kudondoshwa isipokuwa kile cha kabla ya kitenzi cha mwisho.

Van Dijk (1976) alishughulikia uunganishi katika semi za Kiingereza. Alionyesha matumizi ya viunganishi mfano '*but yet' but nevertheless' because although'* na vikwazo

na athari zake katika usemi. Van Dijk alieleza kuwa katika Kiingereza, kuna matumizi yasiyokubalika. Kwa mfano: *'but although'*

Winter (1971) naye kwa upande wake anabainisha aina zifuatazo za vijenzi unganishi katika Kiingereza:

- a) Vya mfuatano wa kimantiki: 'thus', 'therefore', 'then', 'thence', 'consequently', 'so'
- b) Vipinzani: 'however', 'infact', 'conversely'.
- c) Vya kuonyesha wasiwasi: 'probably', 'possibly', 'indubitably'
- d) Visivyo pinganifu: 'moreover', 'likewise', 'similarly'
- e) Vipanuuzi: 'for example', 'in particular'.

Halliday na Hassan (1976) wanaeleza kuwa uunganishi huhusisha elementi za kiisimu zinazotokea katika mfululizo na hazina uhusiano wa kimuundo. Uhusiano katika elementi hizi huletwa na viunganishi. Uunganishi huu huwa ni uhusiano wa kisemantiki wenye uamilifu wa mshikamano. Viunganishi hutokea katika sentensi moja ikiwa kiunganishi kinaunganisha dhana inayotokea katika kishazi tangulizi na kile kinachofuata. Mfuatilizio wa wakati katika sentensi moja au mbili huwa kipengele cha mshikamano kwa sababu ya uhusiano wa kisemantiki unaounganisha dhana mbili. Mfuatilizio huu huweza kuonyeshwa kwa kielezi. Hivyo kielezi kinakuwa kiunganishi.

Quirk na Greenbaum (2000) wanapambanua kuwa kuna viunganishi vya kategoria za kileksia na kisemantiki. Viunganishi vya kategoria za kileksia ni vile ambavyo huunganisha sentensi katika daraja moja na kuunganisha sentensi katika daraja tofauti. Uunganishi huu hujikita katika muundo wa sentensi. Viunganishi vinapounganisha sentensi kimuundo, huzaa sentensi ambatano. Mfano wa viunganishi vya kileksia ni

lakini, kwa sababu, au, wala, ingawaje n.k. viunganishi hivi pia hutumika kuunganisha dhana na vinapotumika huwa na uamilifu wa kisemantiki unaoleta mshikamano katika matini.

Uunganishi wa kisemantiki huenda zaidi ya viunganishi vya kategorigoria ya kisintaksia. Viunganishi vya kisemantiki, huunganisha dhana mbili au zaidi katika matini ambazo lazima ziwe na uhusiano kimuktadha. Aidha, dhana moja hudhania dhana tangulizi. Uunganishi unapotokea katika hali hii, ndipo huleta mshikamano katika matini. Mfano wa viunganishi hivi ni *hata hivyo, baada ya, kabla ya, baadaye, kisha, kwa minajili ya, kutokana na, hivyo, pia, hatimaye, zaidi ya, kando ya*, n.k.

2.2 Vipatanishi vya kileksimu

Hivi vinaweza kuwa ama vifupi au virefu; vinaweza kutokea katika sehemu ndogo ya diskosi au katika sehemu kubwa. Wakati mwingine, neno au kisawe cha neno hilo kinaweza kutumika na kurudiwa katika sehemu mbalimbali za matini. Wakati mwingine, maneno yanayohusiana na neno hilo yanaweza kutumika. Urudiaji wa namna hii unawezesha mshikamano katika matini:

Urudiaji

‘Sue is in the *race* on Saturday. Everyone believes that she or Tamara will win the *race*’

(Sue atashiriki *mashindano ya mbio* jumamosi. Kila mtu anaamini kuwa yeye au Tamara atashinda *mashindano hayo ya mbio*)

Visawe

‘Sue hopes to set a PR. Her *personal best* is still 1.2 seconds’

(Sue anatarajia kuweka rekodi yake. *Yake nzuri zaidi* bado ni sekunde 1.2)

Visawe unganishi

‘She’ll win a *trophy*. The prize won’t mean as much to her as a new PR’

(Atashinda *kikombe*. Tuzo hilo halitakuwa na maana sana kwake kama vile rekodi yake mpya)

Jina la jumla

‘The *runner* needs to be well prepared to be competitive in this race.’

(*mkimbiaji* anatakiwa kuwa amejitayarisha vyema ili ashindane vizuri katika mbio hizi)

Vipatanishi vya kileksia pia hufungamanishwa kwa utangamano hivi kwamba tunapofikiria kuhusu ua kwa mfano, tunafikiria pia kuhusu shina, majani, petali na kadhalika na labda hata chombo ambamo ua hilo limewekwa.

2.2 Yaliyoandikwa kuhusu mada

Wataalamu mbalimbali wameshughulikia suala la mshikamano. Wengi wao (Halliday 1985; Halliday na Matthiessen 2004; Omondi 1993; Salkie 1995; Thompson 2004; Olateju 2006) walishughulikia mshikamano katika Kiingereza na kuna wale walioshughulikia mshikamano katika Kiswahili mathalan Barango (1996). Kama

inavyobainika hapa wengi wa watafiti hawa wameshughuliki mshikamano kwa kurejelea matini andikwa.

Halliday (1985:288) anaeleza kuwa kuna njia nne ambazo kwazo mshikamano unaweza kuundwa katika kiingereza: urejeshaji, udondoshaji, uunganishi, na mpangilio wa leksimu. Kuhusu viunganishi, anaeleza kuwa kishazi au kishazi changamano au matini yenye urefu fulani inaweza kuhusiana na kile kinachoifuata kwa seti maalumu ya mahusiano ya kisemantiki. Mahusiano haya kimsingi ni ya aina moja kama yale yanayopatikana kati ya vishazi katika sentensi ambatano. Halliday anaendelea kuhoji kuwa mahusiano unganishi huweza kuhusisha elementi hata katika viwango vya aya au visawe vyake katika lugha semwa. Viunganishi katika hali hii ni njia ya kuweka mahusiano ya kimantiki ambayo hupatikana katika sentensi ambatano.

Halliday (1985:303) anahoji kuwa viunganishi vinaweza kuwa na majukumu mbalimbali:

1) Ufafanuzi. Kuna aina mbili za mahusiano fafanuzi

(a) Mrejeosawa

Katika aina hii ya ufafanuzi, elementi fulani inawasilishwa au kutajwa upya ama (i) kwa ufafanuzi/maelezo → mahusiano ya ‘yaani’ au kwa mahusiano ya ‘kwa mfano’

Mifano ya viunganishi hivi ni:

- (i) Mrejeosawa. Mathalani: kwa maneno mengine, hivi ni kusema, ninamaanisha (kusema), kuweka kwa maneno mengine
- (ii) Kwa kutumia mifano. Mathalan: kwa mfano, mathalan na kadhalika.

(b) Ufafanuzi

Hapa elementi inayofafanuliwa haitajwi tu kwa mara ya pili bali hurejeshwa mahali pake, ikatolewa muhtasari na kufupishwa zaidi:

- i) Urekebishaji: au pengine, angalau, kwa hakika.
- ii) Yenye kuvuta mawazo: ‘by the way’, ‘incidentally’
- iii) Yenye kutoa fikirani: kwa vyovyote vile, hata hivyo, tukiachana na hayo
- iv) Yenye kuonyesha umahususi: hasa, zaidi
- v) Yenye kurudisha nyuma: kama nilivyokuwa nikisema, kurudi nyuma, kurejelea hoja hiyo.
- vi) Yenye kufupisha: kwa ufupi, kwa muhtasari, katika kuhitimisha, kifupi na kadhalika
- vii) Yenye kuthibitisha: kwa hakika, kwa kweli

2) Kupanua

Upanuzi unahusisha kuongeza au kutoa vibadala. Nyongeza inaweza kuwa chanya (na) au asi (wala) au inayoteka mawazo (lakini). Lakini kwa sababu mahusiano yanayoteka mawazo huchukua nafasi muhimu katika diskosi ni vyema ichukuliwe kama mada kivyake. Matumizi ya vibadala huhusisha aina za ubadilishaji, uondoaji, na ubadala.

Kuna mifano mbalimbali inayodhihirisha upanuzi:

a) Kuongeza

- i) Chanya: na, pia, zaidi, kuongezea
- ii) Asi: wala

b) Yenye kuteka mawazo: lakini, kwa upande mwingine, hata hivyo.

c) Matumizi ya vibadala:

i) Inayochukua nafasi ya nyingine: kinyume cha hayo, badala ya

ii) Yenye kuondoa: licha ya hayo,

ii) Yenye vibadala: *'alternatively'*.

3) Uzidishaji.

Aina mbalimbali za uzidishaji zinazounda mshikamano ni (a) Urejeshaji wa mahali (b) namna (c) kisababishi hali (d) suala.

a) Urejeshaji wa mahali unaweza kutumika kama kiunganishi katika matini k.m. hapa na pale, vielezi vya mahali kama vile 'nyuma na', 'karibu na', pamoja na tungo zilizo na nomino za mahali kwa mfano; 'mahali sawa', 'popote pale' na kadhalika. Hapa mahusiano ya mahali yanatumika katika kuunda vijenzi vya mshikamano. Viunganishi hivi huweza kuwa vya kiistiara. Kwa mfano; 'mwanzo', 'kwa upande mwingine'. '*Upande*' hapa unachukuliwa kuwa ni sehemu ya mjadala.

Viunganishi vya muda hudhihirisha aina nyingine nyingi za mahusiano:

i) Sahili

a) Kufuatia: 'halafu', 'kisha', 'baadaye', 'mwanzo ..... kisha',

b) Mfululizo: 'mara tu', 'wakati uo huo'

c) Tangulizi: 'kabla ya hapo', 'awali'

d) Hitimishi: 'mwishowe', 'hatimaye'.

ii) Changamano

- a) Mara tu baada ya: ‘mara moja’ ‘kisha baada ya hapo’
- b) Katizi: ‘punde’, ‘baada ya kitambo kidogo’
- c) Radidi: ‘mara nyingine’, ‘wakati mwingine’
- d) Maalumu: ‘siku ya pili’, ‘saa moja baadaye’, ‘asubuhi hiyo’
- e) Ya muda: ‘wakati huo’, ‘wakati huo wote’
- f) Kukamilisha: ‘hadi hapo’, ‘kufikia hapo’.
- g) Wakati halisi: ‘wakati huu’

Viunganishi vinavyoitwa ‘changamano’ ni vile ambavyo huwa na muundo sahili lakini pia vina sifa nyingine za kisemantiki zinazodhihirika kwa wakati mmoja.

Viunganishi hivi vya muda vina fasiri ya ‘ndani’ na ya ‘nje’. Hili linadhihirika hivi kwamba wakati ambao vinaashiria ni muda huo ambapo diskosi yenyewe inafunguka na wala sio mfuatano wa muda unaohusu michakato inayoashiriwa. Kuhusu vigezo amilifu vya Semantiki, kilicho muhimu ni mahusiano baina ya msemaji na msikilizaji na wala sio wakati wa majaribio. Sambamba na kategoria sahili zilizo hapo juu tunaweza kutambua:

iii) Sahili za ndani

- a) Kufuatia: kisha, pili, mwanzo ... kisha.
- b) Mfululizo: wakati huu, , hapa, sasa
- c) Tangulizi: hadi sasa
- d) Kuhitimisha: mwisho, mwisho wa yote, hatimaye.

Viunganishi hivi vya muda huelekeza katika sitiara za muda na kuleta aina kama vile ‘kwa wakati huu’, ‘kwa wakati huo’

- e) Linganishi: viunganishi vya namna hii hujenga mshikamano:
- b) Uzidishaji unaodhihirisha namna. Uzidishaji wa namna hufanikisha mshikamano kwa njia mbili kuu:**
  - i) Kwa ulinganishi na
  - ii) Kwa urejeshaji wa namna.

Halliday na Matthiessen (2004:546-548) wanafafanua kuwa viunganishi vya ulinganishi hivi vinaweza kuwa chanya au asi: Viunganishi linganishi chanya ni kama vile ‘vilevile’, ilhali vilivyo asi ni kama vile ‘kwa njia nyingine’. Aidha, wanafafanua kuwa baadhi ya tungo zinazodhihirisha namna; hasa zilizo na ulinganishi pia huweza kudhihirisha uunganishi kwa mfano: ‘kwa namna sawa’.

- c) Hali sababishi: uunganishi hapa hutokana na kuonyesha sababu ya kutokea kwa jambo fulani. Mithahiriko ya sababu huweza kuwa ni ya jumla, mingine huhusisha zaidi athari au matokeo na mingine sababu au madhumuni.**
  - i) Jumla: kwa hivyo, kisha, hivyo, kutokana na hayo, kwa sababu ya hiyo, kwa sababu

ii) Mahususi:

a) Matokeo: kutokana na hayo

b) Sababu: kwa sababu hiyo

c) Madhumuni: kwa ajili ya hiyo, kwa kushikilia hili

Midhihiriko ya hali hugawika katika sehemu tatu:

i) Chanya: kisha, katika hali hiyo

ii) Asi: vinginevyo, ikiwa sivyo

iii) Ridhifu: bado, ingawa, ingawa hivyo

d) Rejelezi: hapa mshikamano unatokana na urejeshaji kwa habari iliyotangulia. Kama ambavyo imeelezwa tayari, midhihiriko mingi ya habari (matter) ni sitiara za mahali zinazohusisha maneno kama vile sehemu, uwanja na kadhalika na haya huwa viunganishi wakati yameunganishwa na vigezo vya urejeshaji. Mifano ni:

i) Chanya: hapa, pale, katika hali hiyo,

ii) Asi: kwingineko.

Omondi (1993) alichunguza umilisi wa mshikamano unavyohitajika katika uandishi wa insha za Kiingereza. Alichunguza insha za Kiingereza za wanafunzi wa kidato cha nne wa shule za upili wilayani Migori, Kenya. Alichunguza matumizi ya urejeshaji, ubadilishaji, udondoshaji, uunganishaji, na kileksia katika insha hizo. Katika utafiti wake, alitumia maswali ya uteuzi, kujaza vijenzi vya mshikamano katika mapengo ambamo vijenzi viliachwa kwa makusudi katika insha zilizoandikwa na wanafunzi wenyewe.

Utafiti wa Omondi ulisaidia utafiti huu katika kufanya ufafanuzi wa kijumla kuhusu mshikamano.

Salkie (1995) alieleza aina mbalimbali za mshikamano na vijenzi katika matini na usemi. Alibainisha mshikamano wa kileksia na mshikamano wa kisarufi na kuonyesha jinsi vijenzi vya aina hizi za mshikamano vinatumika katika matini za Kiingereza. Alionyesha urejeshaji, udondoshaji, ubadilishaji, uunganishi na mshikamano wa kileksia. Alitumia dondoo kutoka kwa matini za Kiingereza '*The Gurdian*', '*Economic Times*' na hotuba mbalimbali. Alieleza kuwa mshikamano wa kileksia huletwa na urudufishaji wa maneno, matumizi ya visawe, maneno jumuishi na maneno husishi. Aidha, alieleza mshikamano wa kisemantiki unavyojitokeza katika matini za Kiingereza ambao hautegemei vijenzi vya mshikamano. Utafiti wa Salkie ulishughulikia Kiingereza na ulijikita katika kuchunguza matini andishi. Utafiti huu unatofautiana na ule wa Salkie kwa kuwa unachunguza matini semwa za lugha ya kibantu (Kikisii). Utafiti wa Salkie hata hivyo ulitoa mchango katika kufafanua mshikamano kwa jumla.

Barongo (1996) alifanya utafiti kuhusu mshikamano kwa jumla kaika insha za wanafunzi wa kidato cha nne zilizoandikwa kwa Kiswahili wilayani Kisii, nchini Kenya. Alichunguza vijenzi vyote vya mshikamano kama vilivyotumika katika insha za wanafunzi hao. Alichunguza iwapo vijenzi hivyo vinawezesha mshikamano katika insha hizo. Barongo alipata kuwa wengi wa wanafunzi hawakutumia vijenzi hivyo kwa njia sahihi katika insha zao na hivyo kuzifanya insha zao kukosa mshikamano. Ingawa utafiti wa Barongo ulitoa mchango katika kufafanua namna vijenzi mbalimbali hufanikisha

mshikamano, utafiti huo ulijikita tu katika matini zilizoandikwa (insha). Utafiti huu unatofautiana na utafiti wa Barongo (1996) kwa kuwa huu unarejelea matini semwa na umejikita zaidi katika kupambanua vijenzi unganishi vya mshikamano pekee hasa viunganishi na leksimu patanishi.

Thompson (2004) naye ameshughulikia namna ya kuendeleza ujumbe kwa kutumia mshikamano. Anaeleza kuwa msemaji hujaribu kwa kila namna kuhakikisha kuwa ameeleweka na msikilizaji. Msemaji hufanya hivyo kwa kuipanga matini kwa namna ambavyo maana itajitokeza wazi. Mtaalamu huyu anatumia mshikamano na vilevile muwala katika kushughulikia matini. Anadai kuwa mshikamano unarejelea vijenzi vya kiisimu ambavyo msemaji hutumia kueleza yaliyomo mawazoni mwake na kukamilisha muwala wa kiuhusiano baina yake na msikilizaji wake.

Kulingana na Thompson, mshikamano ni suala la kimatini. Anafafanua kuwa muwala ni dhahania kwa kuwa huhusisha mwingiliano na uwiano baina ya kile kilicho katika ubongo wa msemaji na kile kilicho katika ubongo wa msikilizaji. Kwa upande mwingine, unachukuliwa kuwa kile kilichomo katika ubongo wa msemaji na katika ubongo wa msikilizaji. Anadai kuwa mshikamano na muwala vinaingiliana hivi kwamba vijenzi vya mshikamano katika matini vinatumika kwa namna inayoleta muwala. Hata hivyo watumizi wengi wa lugha inaelekea wanaweza kupata muwala katika matini hata ikiwa sio vijenzi vyote vya mshikamano vimetumika katika matini hiyo. Thompson (2004:180) anafafanua kuwa mshikamano ni malighafi muhimu sana ya kiisimu katika uwasilishaji wa maana patanifu.

Kuhusu VUM, Thompson (2004:189) anaeleza kuwa uunganishi unarejelea kwa mapana kule kuweka pamoja elementi mbili za matini ili kuunda kipashio kimoja changamano cha kisemantiki ambacho kina muwala. Anadai kuwa viunganishi vinaweza kuchanganuliwa kwa kuzingatia viwango vitatu vikuu: katika vishazi (kama vihusishi), kati ya vishazi (viunganishi) na kati ya vishazi au sentensi changamano (viunganishi chagizi). Kati ya hivi, viunganishi chagizi ndivyo vinavyofanikisha mshikamano katika sentensi ambatano. Thompson anaorodhesha viunganishi hivi chagizi na kisha kujadili aina mbalimbali za mahusiano ya kiunganishi yanayoashiriwa kwavyo.

Kwa upande mwingine, Thompson anachukulia kuwa inaweza kushikiliwa kuwa katika matumizi ya lugha ya kawaida kila kishazi chochote kinaweza kuchukuliwa kuwa kina uhusiano wa kipatanifu na kishazi au vishazi vingine ambavyo vinakitangulia. Hivyo, kishazi tangulizi kinaweza kutoa muktadha wa kufanyia fasiri ya vishazi vinavyofuata. Kutokana na madai haya, tunaweza kuchanganua aina za jumla za mahusiano yaliyopo baina ya vishazi katika matini na mwishowe tuchunguze sifa zozote za kimshikamano katika matini ambazo zinaashiria mahusiano hayo katika kila hali. Mwelekeo huu utatuwezesha kutambua seti za ishara za mshikamano ambazo zinahusisha nyingine ambazo kimapokeo huhesabika kuwa ni viunganishi. K.m.

- a) “The prince alienated the aristocracy because he did not visit. *This was probably not a question of snubbing them or of snobbery but of a certain rectitude.*”

(Mwana wa mfalme alifarakisha utabaka kwa sababu hakuzuru. Hili **halikuwa suala la** kuwapuuza au upuuzaji **bali** njia ya uadilifu)

- b) “After 10 years of standardization, there should be a healthy UK market for used models. *Curiously*, there seems to be only one big second- hand PC leader in London”

(Baada ya miaka kumi ya usawazishaji, kunatakiwa kuwepo soko zuri la miundo (ya tarakilishi) iliyotumika. **La ajabu** ni kuwa inaelekea kuna muuzaji mmoja tu wa tarakilishi zilizotumika London.)

Katika mfano wa kwanza, kumetumika **KUM** ‘*question*’ (swali) ambacho kinafanya kazi kama kibadala cha ‘*because of*’ (kwa sababu). Katika mfano wa pili kumetumika **KUM** ‘*curiously*’ (la ajabu) ambacho kinafanya kazi badala ya ‘*however*’ (hata hivyo). Vipashio ‘*question*’ na ‘*curiously*’ vimetumika ili kuleta mshikamano katika tungo ambamo vimetumika. Kipashio ‘*because of*’ (kwa sababu) kama kilivyotumika katika mfano wa kwanza kinajitokeza kimapokeo kama kiunganishi. ‘*curiously*’ (la ajabu) ambacho kimejitokeza katika mfano wa pili ni kiunganishi chagizi. Kimapokeo, kiunganishi chagizi hakikuchukuliwa kuwa ni kiunganishi (kilichukuliwa kuwa hakina dhima sawa na kiunganishi). Hii inatokana na hali kwamba mawazo kuhusu viunganishi nyakati hizo yalichukuliwa kuwa finyu mno.

Mifano hii miwili inapelekea kuwepo kwa mitazamo miwili kuhusu viunganishi. Kwanza mtazamo finyu kuwa maneno fulani tu ndiyo yanayoweza kuwa viunganishi kwa mfano, ‘na’, ‘lakini’, ‘au’ na kadhalika. Mtazamo wa pili ni ule unaoangalia viunganishi kwa upana; unachukulia kuwa hata miundo chagizi pia ina uwezo wa kuwa viunganishi. Uchunguzi wa makini hata hivyo, unadhihirisha kuwa mitazamo hii miwili inaingiliana

kwa karibu hivi kwamba kutokana na matumizi ya vipashio hivi¹ uunganishi unapatikana na hivyo muwala unaafikiwa.

Hoey (2000) anazingatia mtazamo wa pili kuhusu viunganishi na anashikilia kuwa hatupaswi kuwa na fikira finyu tunaposhughulikia viunganishi. Halliday na Matthiessen (2004) wanashikilia mtazamo wa kwanza lakini wanashikilia kuwa viunganishi vinapaswa kutazamwa kwa upana wake kwa kuwa kila diskosi hudhihirisha matumizi tofauti ya viunganishi. Tasnifu hii iliegemea mtazamo wa pili ambao uliviangazia viunganishi kwa upana wake; ulichukulia kuwa kiunganishi ni kijenzi cha kiisimu ambacho hufanya kazi ya kuweka pamoja neno na neno, kundi/kirai na kingine au kishazi na kingine. Aidha, ulichukulia kuwa kiunganishi kinaweza kuwa ni neno moja, kirai au kishazi ambacho kinatekeleza amali ya kuweka pamoja elementi za kimatini kwa namna inayofanikisha muwala.

Thompson (2004) anadai kuwa viunganishi vinavyotumika katika tungo fulani hutegemea na ni dhamira gani iliyomo katika tungo hiyo pamoja na hali ya tungo yenyewe. Anafafanua kuwa kuna aina mbalimbali za viunganishi, mathalani: vya sababu na athari (kwa sababu, sababu, na kwa hivyo); hali (ikichukuliwa kuwa, ikiwa, katika hali hiyo); vya kuridhia (licha ya, ingawa, isitoshe); vya kulinganisha na kulinganua (kama, ilhali, hivyo hivyo); vya wakati (kwa wakati huo, baada) na kadhalika. Katika orodha hii, Halliday na Matthiessen wanaongezea viteka mawazo (*by the way*) na vifafanuzi (kama ninavyosema).

---

¹ Maneno yenye dhima ya uunganishaji pamoja na chagizo zenye dhima ya uunganishaji

Olateju (2006) alishughulikia mshikamano katika matini andikwa za watoto waliokuwa wakisoma Kiingereza kama lugha ya pili. Alichunguza ni kwa namna gani wanafunzi wanaosoma Kiingereza kama lugha ya pili walivyoweza kutumia vijenzi vya mshikamano katika kuandika matini mbalimbali. Wanafunzi walitakiwa kuandika insha mbili ambazo zilinuiwa kudhihirisha uwezo wao wa kutumia vijenzi vya mshikamano. Uchanganuzi wa data ulidhihirisha kuwa wanafunzi hawakuwa na uwezo mzuri wa kutumia vijenzi vya mshikamano licha ya kuwa walikuwa wamefundishwa Kiingereza kama lugha ya pili kwa muda wa miaka sita katika shule za upili. Wanafunzi hawa walikuwa wa shule ya upili ya wasichana ya Ooni iliyo katika jimbo la Osun nchini Nigeria. Kwake Olateju (2006) mshikamano ni mahusiano ya maana yaliyomo katika matini; ni sehemu ya mfumo wa lugha inayofanikisha maana katika matini.

Mecha (2013) alichunguza lugha ya Kikisii ili kuchanganua jinsi amali za kipragmatiki (mada na fokasi) zinavyoathiri vipengele viwili vya diskosi ambavyo ni: mpangilio wa umbo na yaliyomo katika mpangilio wa maneno pamoja na muwala wa kiurejeshaji. Utafiti wa Mecha ulibaini kuwa vikwazo vya muundo wa ujumbe katika kiwango cha sentensi haswa huweza kuathiri hali ya ujumbe unaotokana na mpangilio wa maneno unaokubalika au usiokubalika. Utafiti wa Mecha pia ulibaini kuwa vikwazo hivyo vinaweza kuathiri fasiri inayofanywa na msikilizaji kuhusu mada husika.

Makoti (2013) amefanya utafiti kuhusu mshikamano wa kisarufi katika Kiswahili. Katika utafiti huu amechunguza na kufafanua vijenzi mbalimbali vinavyoleta mshikamano wa kisarufi. Vijenzi hivyo ni urejeshaji, ubadilishaji, udondoshaji na uunganishi.

Alichanganua jinsi vijenzi hivi vinatumika katika kuleta mshikamano na ufungamano katika matini zilizochunguzwa. Matini zilizochunguzwa ni za nathari za Kiswahili: *Watoto wa Mama 'tilie* (Mbogo, E) na *Musaleo!* (Wamitila, K.W). Utafiti wa Makoti ulionyesha jinsi vijenzi vya mshikamano vilitumika katika kuunganisha sentensi na dhana ili kuleta mshikamano na ufungamano katika matini zilizoteuliwa. Aidha, utafiti huo ulichunguza ikiwa vijenzi hivi hukumbwa na vikwazo katika Kiswahili na kuharibu au kudhibiti sarufi katika matini. Kutokana na utafiti huo ilidhihirika kuwa kuna vikwazo kati ya urejeshaji, ubadilishaji na uunganishi. Vikwazo hivi hutokea kwa sababu ya mchakato na sheria za lugha yenyewe. Hivyo hubidi wakati mwingine, vikwazo hivi vipuuzwe ili kukwepa uharibifu wa mshikamano katika matini. Utafiti uligundua kuwa baadhi ya vijenzi vya mshikamano hutumika zaidi kuliko vingine. Utafiti wa Makoti ulitoa mchango mkubwa katika utafiti huu hasa kutokana na fasili mbalimbali pamoja na maelezo yaliyotolewa kuhusu mshikamano pamoja na vijenzi mbalimbali vya mshikamano. Hata hivyo utafiti huu unatofautiana na ule wa Makoti kwa kuwa umejikita katika kupambanua jinsi vijenzi unganishi vya mshikamano na hasa uunganishi na leksimu patanishi hutumika kufanikisha mshikamano katika matini semwa za Kikisii.

Hatch (1992) amezingatia mno suala la mshikamano na kupuuza muwala. Ni vyema ifahamike kuwa mshikamano pekee hauwezi kufanikisha mawasiliano. Ni lazima pia muwala uhusishwe. Hatch anakiri kuwa tunaweza kutumia leksimu mbalimbali kama vijenzi vya mshikamano kwa kutegemea diskosi tunayojenga na kuwa hii hujitokeza wazi kutegemea na chaguzi zetu za vijenzi unganishi. Kando na kukiri huku, Hatch hafafanui ni kwa namna gani diskosi mbalimbali tunazojenga zinaweza kuathiri matumizi ya

leksimu ili kufanikisha mshikamano. Winter (1971) naye anafafanua vijenzi unganishi katika Kiingereza. Hata hivyo, haonyeshi jinsi vijenzi hivi unganishi vinafanikisha mshikamano na muwala katika matini na iwapo kando na uunganishi kuna amali nyingine ambazo zinatekelezwa na vijenzi hivyo.

Olateju (2006) alishughulikia mshikamano katika matini andikwa za wanafunzi waliokuwa wakisoma Kiingereza kama lugha ya pili. Olateju hakuchanganua maumbo au miundo ya vijenzi vya mshikamano. Aidha, hakubainisha iwapo kando na mshikamano kuna amali nyingine zinazotekelezwa na vijenzi hivyo. Upungufu huu vilevile unajitokeza katika Thompson (2004) ambaye vilevile hafafanui iwapo kando na kufanikisha mshikamano na muwala kuna amali nyingine ambazo vijenzi hivi vya mshikamano vinatekeleza. Ingawa Halliday (1985) na vilevile Halliday na Matthiessen (2004) wamelijadili suala hili la VUM kwa undani, walijikita tu katika lugha ya Kiingereza. Isitoshe hawakuyapambanua maumbo na miundo ya VUM walivyojadili.

Utafiti wa Mecha (2013) uliegemea zaidi suala la urejeshaji kama kipashio kinachoathiri muwala. Utafiti huu haukushughulikia vijenzi unganishi vya mshikamano na pia haukujadili namna mshikamano unavyoafikiwa katika matini za Kikisii.

Utafiti huu unauia kutoa mchango ambao inaelekea haukuzingatiwa katika kazi za wataalamu tuliowataja: Hatch (1992); Winter (1971); Barongo (1996); Olateju (2006); Thompson (2004); Halliday (1985); Mecha (2013) na Halliday na Matthiessen (2004) na wengine. Utafiti huu ulijikita katika kufanya uchunguzi kuhusu maumbo na miundo

mbalimbali ya VUM na vilevile amali mbalimbali ambazo VUM hivyo hutekeleza. Ikizingatiwa kuwa wataalamu tuliotaja hapo juu wamechunguza mshikamano katika matini andishi, uchunguzi huu utatoa mchango katika taaluma ya isimu kwa kuwa umeshughulikia matini semwa. Mchango huu unatarajiwa kuwa muhimu hasa kutokana na ukweli kuwa usemi ni asilia zaidi ikilinganishwa na maandishi. Aidha, utafiti huu ulijikita sio tu katika kuchunguza jinsi mshikamano unavyofanikishwa na VUM bali pia jinsi VUM hufanikisha muwala. Isitoshe, ulichanganua iwapo kuna amali nyingine ambazo hufanikishwa na VUM kando na mshikamano na muwala katika matini. Ikishikiliwa kuwa wataalamu wengi tuliotaja hapo juu walifanya chunguzi zao kwa kuegemea Kiingereza, utafiti huu unatoa mchango kwa kuchunguza VUM katika Kikisii ambayo ni lugha ya KiBantu.

2.3 Hitimisho

Maandishi tuliyojadili hapo juu kuhusu mshikamano yanachangia katika kufanya upambanuzi wa dhana ya mshikamano. Tafiti mbalimbali zilizohakikiwa katika sura hii zimechangia katika kuweka wazi dhana na vipengele muhimu vya mshikamano. Aidha, maelezo pamoja na mifano ya vijenzi mbalimbali vya mshikamano iliyotelewa katika sehemu hii, imetoa mchango mkubwa katika kutoa fasiri ya mshikamano na kupambanua aina mbalimbali za vijenzi hivyo vya mshikamano. Isitoshe, mifano na fafanuzi hizi mbalimbali zimetoa mwanga katika kujadili na kutoa mifano ya Kikisii kama ilivyobainika katika utafiti huu.

SURA YA TATU

MAUMBO NA MIUNDO YA VIJENZI UNGANISHI VYA MSHIKAMANO

3.0 Utangulizi

Sura hii inaweka wazi maumbo na miundo ya VUM (U) kama vilivyodhihirika katika matini semwa mbalimbali za Kikisii. Uchanganuzi uliofanywa katika sura hii ulilenga katika kuonyesha ni vipi ambavyo VUM katika matini semwa za Kikisii vimeumbika. Sura hii pia inachanganua aina mbalimbali za VUM (LP) vinavyopatikana katika matini semwa za Kikisii. VUM (LP) vilivyochanganuliwa katika sura hii vilibainika kutokana na udondoshaji na vilevile uradidi.

3.1 MAUMBO, MIUNDO NA AINA ZA VUM (VIUNGANISHI)

Ilibainika kuwa VUM (U) katika matini semwa za Kikisii huwa na maumbo pamoja na miundo mbalimbali. Kulibainika VUM (U) vilivyo vya mofu moja pekee, vilivyo na neno moja pekee, na vilivyo na maneno mawili. Aidha, kulibainika VUM (U) ambavyo vilikuwa na muundo wa virai na vile ambavyo vilikuwa na muundo wa vishazi tegemezi.

3.1.1 Vya mofu moja

Kutokana na uchanganuzi uliofanywa katika utafiti huu, ilidhihirika kuwa katika matini semwa za Kikisii kuna VUM (U) ambavyo huwa na mofu moja. Ilibainika kuwa VUM (U) vyenye mofu moja katika matini semwa za Kikisii huwa vya aina mbili. Hizi huwa ni 'ko' na 'na'.

Ko**MF4¹**

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii: *Mzungumzaji a anazungumza kuhusu kijana fulani ambaye alitoka nyumbani kwenda kufanya kazi mjini*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Omwana oyu nigo arenge omoigweri mono. Meremo ende yonsi arenge koegu nigo arenge konyekora atabwati mioyo ebere. Buna bono engaki eyemo nigo airetu achi gokora emeremo bw'omogambi. Nomanyete nga nairete engaki entambe gokora emeremo eyu atanyoreti besa ende ko takweti moyo. Akaba kagokora emeremo eyu atari kweiranana nonya ngake. Noo aberete abu goika engaki gete ekero omogeni gete achete abwo bw'omogambi. Agacha komororera amabera akomoira esukuru....</p>	<p>Mtoto huyo alikuwa msikivu sana. Kazi yoyote ambayo angepewa aliifanya bila ya kuwa na mioyo miwili. Kama sasa wakati mmoja alipelekwa kwenda kufanya kazi kwa chifu. Unajua kuwa alifanya kazi hiyo kwa muda mrefu akifanya kazi hiyo bila ya kupata pesa zozote ila hakufa moyo. Akawa anaifanya kazi hiyo bila manunguniko hata kidogo. Alikaa huko hadi wakati fulani ambapo mgeni fulani alikuja hapo kwa chifu. Akamwonea huruma akampeleka shule.....</p>

Nairete engaki entambe gokora emeremo eyu atanyoreti besa ende/ **ko** takweti moyo ni-a-ir-ete e-ngaki e-ntabe go-kor-a e-me-remo e-yu a-ti-a-nyor-eti besa e-nde/ **ko** ti-a-kw-eti moyo

KIM-NFS3U-NJ-MZZ-MAT NGL-MZZ Kat-MZZ-IT NGL-IDW-MZZ NGL-MZZ NFS3U-KAN-NJ-MZZ-MAT N NGL-MZZ **KUM** KAN-NFS3U-MZZ-MAT E

(Alichukua muda mrefu kufanya kazi hiyo bila ya pesa zozote ila hakufa moyo)

Katika **MF4¹** kumetumika **KUM** ambacho kina mofu moja - '**ko**'. **KUM** hiki kimetumika ili kuunganisha tungo mbili ambazo ni: '*Nairete engaki entambe gokora emeremo eyu atanyoreti besa ende*' (alichukua muda mrefu kufanya kazi hiyo) na '*ere takweti moyo*' (yeye hakufa moyo) mofu '**ko**' katika mfano huu inawakilisha maana ya 'ila'.

Ingawa KUM hiki ‘**ko**’ kinajitokeza kama KUM chenye mofu moja katika MF4¹, inajitokeza kuwa KUM hiki ni ufupisho wa KUM **korende** chenye maana ya ila au lakini. Kwa kuwa VUM hivi viwili vinatekeleza maana sawa, vinaweza kuchukuliwa kuwa ni alomofu za mofimu moja yenye maana ya ‘ila’ au ‘lakini’.

Na

MF4²:

(Muktadha: Hadithi ambapo msimulizi anasimulia kisa kuhusu watoto fulani waliokuwa watundu)

Kikisii	Kiswahili
Egatoka nga tibakonyara gokora buna konyora batebigu n’abaibori babo. Tibachieti gokanyeka nore. Naki gekogera abange bare abareu na abarwaire. Naende tari boigo rioka, tibarikonyara nonya nokorengereri nga naki baranyare gwekonya ase obogima bwabo.	Ikawa kuwa hawangeweza kufanya kama walivyokuwa wameambiwa na wazazi wao. hawakupoa hata kidogo. Ndiyo sababu wengi ni wanyonge na wagonjwa. Tena si hivyo tu, hawawezi hata kufikiria ni vipi wanaweza kujisaidia katika maisha ya sasa.

Naki gekogera abange bare abareu /**na** abarwaire

Naki ge-ko-ger-a a-bange ba-r-e a-ba-reu /**na** a- ba-rwaire

W NGL-Kat-MZZ-IT NGL-NGL IDW-MZZ-K NGL-IDW-MZZ **KUM** NGL-IDW-MZZ

(Ndicho kinafanya wengi kuwa wanyonge na wagonjwa)

Katika MF4² mofu ‘**na**’ imetumika kama **KUM** ambacho kinaunganisha tungo mbili: ‘Naki gekogera abange bare abareu’ (ndicho kinafanya wengi kuwa wanyonge) na ‘Naki gekogera abange bare abarwaire’ (ndicho kinafanya wengi kuwa wagonjwa).

Kinachodhihirika katika mifano hii miwili: **MF4¹** na **MF4²** ni kuwa mofu ‘**ko**’ na ‘**na**’ zimefanya kazi kama vijenzi unganishi vya mshikamano (**VUM**). Mofu hizi haziwekewi viambishi vyovyote. Zinapotumika kama **VUM**, udondoshwaji hutokea katika tungo ya pili. Kwa mfano katika **MF4¹**, KN(W) – ‘*ere*’ (yeye) imedondoshwa. Katika **MF4²**, kumedondoshwa sehemu nzima – ‘*Naki gekogera abange bare...*’ (ndicho kinafanya wengi kuwa...).

3.1.2 Vya neno moja

Utafiti huu ulidhihirisha kuwa katika matini semwa za Kikisii kuna **VUM (U)** vilivyo na neno moja. Iidhihirika kuwa **VUM** hivi huweza ama kuwa asilia au ambavyo vimezuliwa kutoka kwa vitenzi, kutokana na nomino au kutokana na vielezi.

3.1.2.1 VUM asilia vya neno moja

VUM asilia huchukuliwa kuwa vile ambavyo havijaundwa kutokana na maneno mengine na pia ambavyo havijaambatishiwa viambishi vingine. Katika matini semwa za Kikisii kulijitokeza ‘gose’, ‘na’, ‘aba’, ‘ani’ pamoja na ‘korende’ kama **VUM** asilia.

Gose

MF5¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazee wawili *c* na *d* wanashiriki mazungumzo, mara anatokeza mtoto fulani na *d* anaamua kumtuma kwa mjomba wake)

Kikisii	Kiswahili
<p>C: Ense ya bono yakongire. Tenga buna riri kare.</p> <p>D: Aaah! Ee nabo igo tata. Noroche buna endagera yoka yachi igoro. Gose omonto igo ogosinyu mmeremo ki oranyore egere oikere oboigima bwa bono. (anatokeza mtoto fulani). Aye baba mbuya ore?</p> <p>Mtoto: Ee! Mbuya mono sokoro</p>	<p>C: Dunia ya sasa imekuwa ngumu. Sio kama zamani.</p> <p>D: Aaah! Ee ni hivyo bwana. Unaona namna chakula pekee kimepanda. Si mtu unashindwa ni kazi utapata ili ufikie maisha ya sasa. (anatokeza mtoto fulani) we hujambo?</p> <p>Mtoto: Ee! Sijambo babu</p> <p>D: Nani yuko nyumbani?</p>

<p>D: Ningo ore nka? Mtoto: Ntata. D: Igo mbuya. Gachi omotebi atome omwana ache kondora gose motebi ache ere bweka. Narosire namanga akonya gonkori. Tiga amanye nga nche n'omonto omonene. Tindi mwana nche.</p>	<p>Mtoto: Ni baba D: Hivyo ni vizuri. Nenda umwambie atumie mtoto aje kuniona au mwambie aje yeye mwenyewe. Nimechoshwa na mambo ambayo ananifanyisha. Acha ajue kuwa mimi ni mtu mzima. Mimi si mtoto.</p>
--	---

a) Gachi omotebi atome omwana ache kondora / **gose motebi ache ere bweka**.

Gach-i o-mo-teb-i a-tom-e o-mw-ana a-che ko-n-ror-a / **gose a-che ere bwe-ka**

MZZ-IT NFS2U-SH-MZZ-ITKAN NFS3U-MZZ-MAT NGL1-IDU-MZZ **KUM** NFS3U-MZZ W NGL1-MZZ

(Nenda umwambie atume mtoto aje kuniona au aje yeye mwenyewe)

(Muktadha: Darasani. Mwanafunzi anasimulia kuhusu maafa yanayoletwa na ukoma kama ilvyodhihirika katika hadithi moja)

Kikisii	Kiswahili
Oborwaire obu n'obobe pi. Bomochani bokobwate igo bogokori bogokore pi. Buna bono bokobwate gose nekiara nigo orarore obororo obobe. Nabo kerasaboke pi keere gose kebutoke. Togani bokobwate gose bobwate onde omino. Nobobe!!	Ugonjwa huo ni mbaya. Ukikushika utakumaliza kabisa. Kama sasa ukikushika kidole utaona tabu kubwa. Kinaweza kuchubuka kabisa au kikatike. Usitamani ukushike au yeyote wa kwenu. Ni mbaya!!

b) Nabo kerasaboke pi keere /**gose kebutoke**.

Nabo ke-ra-sabok-e pi ke-ere /**gose ke-butok-e**

MZZ NGL-NJ-MZZ-MAT MZZ NGL-MZZ **KUM** NGL-MZZ-MAT

(Kinaweza kuchubuka kabisa kiishe au kikatike)

Katika **MF5¹** kumetumika **KUM** 'gose'. Katika **MF5^{1a}** **KUM** 'gose' kimetumika kuweka pamoja tungo mbili ambazo ni 'Gachi omotebi atome omwana ache kondora' (nenda umwambie atume mtoto aje kuniona) na 'Gachi omotebi ache ere bweka' (nenda umwambie aje yeye mwenyewe). Katika sehemu hii, udondoshaji wa T 'gachi' (nenda) umefanywa. Katika **MF5^{1b}** 'gose' imetumika katika kuunganisha tungo 'Nabo kerasaboke pi keere' (kinaweza kuchubuka kabisa kiishe) na 'Nabo kerabutoke'

(kinaweza kukatika). Sehemu iliyodondoshwa hapa ni ‘nabo’ ambayo inachukua jukumu la KIM. Aidha, sehemu ‘ra’ iliyo na jukumu la NJ imedondoshwa katika sehemu ya pili ya tungo hii. Hivi ni kuashiria kuwa tungo hizi mbili zinashikamana kwa kuwa zinaashiria kirejelewa kimoja. Umbo **gose** huwa haliwekewi kiambishi chochote na hivyo huchukuliwa kuwa ni umbo asilia.

Na

MF5²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wasailiwa watatu wanajadiliana kuhusu amani*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Ondari: Ninki mwanabanto aranyare gokora bweka ase obogima obo?</p> <p>Mokua: (Kicheko) Bosa! Bosa pi! Mwanabanto takonyara kende gionsi, ngese ense eye ne ya Nyasae!</p> <p>Ondari: Uuuu! Ee n’amaene tata. Naende tari nse yoka. Nonya nigoro. Ebuku nigo egoteba nga agwo omochakano Nyasae nigo atongete igoro na nse. Na ense tiyarengi na kieni kende. Ntu mwanabanto gote nigo twachete aiga totabwati kende.</p> <p>Mauti: (Akisafisha koo) eki mwanabanto atakeire gosaba ase ense eye nomorembi. Nomanyete nga morembi obe toba oo mbosa. Meremo ende teiyo erakorekane! Onye omonto gotagete</p>	<p>Ondari: Ni nini mwanadamu mwenyewe anaweza kufanya katika maisha haya?</p> <p>Mokua (Kicheko) Bure! Bure Kabisa! Mwanadamu hawezi chochote, si hii dunia ni ya Mungu!</p> <p>Ondari: Uuuu! Ni kweli bwana. Tena si dunia pekee. Hata juu. Biblia inasema kuwa hapo mwanzo Mungu aliumba mbingu na nchi. Na dunia haikuwa na sura yoyote. Sisi binadamu si tulikuja hapa bila kuwa na kitu.</p> <p>Mauti: (Akisafisha koo) anachotakiwa kuomba mwanadamu katika ulimwengu huu ni amani. Unajua kuwa bila ya amani ni bure. Hakuna kazi inayoweza kufanyika! Iwapo mtu unataka kusaidika omba sana kuwa: amani iwe kwako na kwa nyumba yako.</p>

gokonyeka saba mono nga: Omorembe obe ase ore na ase enyomba yao	
--	--

- a) Agwo omochakano Nyasae nigo atongete igoro na nse./ *Na ense tiyarengi na kieni kende*

Agwo o-mo-chakano Nyasae nigo a-tong-ete igoro na nse. / *Na e-nse ti-ya-rengi na kieni ke-nde*

MZZ NGL-IDU-MZZ MZZ KIM NFS3U-MZZ-K MZZ U MZZ. **KUM** MZZ PING-NGL-MZZ U MZZ NGL-MZZ

(Hapo mwanzo Mungu aliumba mbingu na nchi. **Na** nchi haikuwa na sura)

- b) Omorembe obe ase ore /*na ase enyomba yao*

O-morembe o-b-e ase o-re / *na ase e-nyomba ya-o*

NGL-MZZ NGL-MZZ-MAT MZZ NFS2U **KUM** MZZ NGL-MZZ NGL-NFS2U

(Amani iwe kwako na kwa nyumba yako)

Katika **MF5^{2a}** na **MF5^{2b}** ‘na’ imetumika kama **KUM**. Matumizi ya ‘na’ katika mifano hii yanafanikisha mshikamano katika tungo husika. Katika **MF5^{2a}**, kumejitokeza kurudiwa kwa kipashio ‘ense’ (nchi). Kipashio hiki kimetokeza mara tu kabla na mara tu baada ya ‘na’. Matumizi ya **KUM** ‘na’ katika tungo hii yanafanikisha kushikamana kwa tungo mbili: ‘Agwo omochakano Nyasae nigo atongete igoro na nse’ (hapo mwanzo Mungu aliumba mbingu na nchi) na ‘Ense tiyarengi na kieni kende’ (Nchi haikuwa na sura yoyote) ‘na’ hapa imetumika kwa madhumuni ya kuendeleza ujumbe ambao ulikuwa umetangulizwa katika tungo ya kwanza. **KUM** ‘na’ vilevile hakiwekewi viambishi vyovyote na huchukuliwa kuwa ni cha asilia.

Katika **MF5^{2b}**, kunajitokeza udondoshaji wa vipashio ‘*omorembe obe*’ (amani iwe) ni dhahiri kuwa udondoshaji huu umetokana na matumizi ya **KUM** ‘na’. **KUM** ‘na’ kinadhihirika kuwa asilia kwa kuwa hakijafungamanishwa viambishi vyovyote.

Aba

MF5³:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *James na Mikuro wanazungumza juu ya mwenzao aliyenunua shamba*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mikuro: Tiga obongainereri (huku akicheka) momura ori takogora boremo pi.</p> <p>James: Ninki bono ogokwana. Ngese ninche mmomanyete buya. Bono aye gose mbono gwacha komomanya. Omomura ori nagorete. (kwa msisitizo) Nagorete agaakana chiropi chionsi pi.</p> <p>Aba tamenyeti aroro.</p> <p>Mikuro: Mmmm. Igo mbuya. Onye ogorire mbuya; Tochaya monto tata.</p>	<p>Mikuro: Acha uongo (Huku akicheka) huyo kijana hawezi kabisa kununua shamba.</p> <p>James: Unasema nini sasa. mimi ndiye ninayemfhamu vizuri. Sasa si wewe ni juzi umeanza kumfhamu. Yule kijana alinunua. (kwa msisitizo) alinunua akalipa pesa zote. Ingawa haishi hapo.</p> <p>Mikuro: Mmmm. Hivyo ni vizuri. Ikiwa amenunua ni vizuri; usidharau mtu bwana.</p>

a) Nagorete agaakana chiropi chionsi pi. /*Aba tamenyeti aroro*

Ni-a-gor-ete a-ga-akan-a chi-ropi chi-onsi pi. **Aba** ti-a-meny-eti aroro

KIM-NFS3U-MZZ-K NFS3U-MZZ-IT NGL-MZZ MZZ **KUM** PING-NFS3U-MZZ-KTK MZZ

(Alinunua akalipa besa zote kabisa ingawa haishi huko)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili g na h wanazungumza kuhusu uhasama walio nao watu; wanaeleza jinsi paka alivyopewa sumu lakini haikumdhuru)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Aye kira. Notaraikera abanto ababe. Ense eye n'enkongu</p> <p>H: Nimanyete bo.</p> <p>G: Nabo orabe komanyete otatiga tiga ngotebi abanto mbare orakage nga nabaya kwamanya gokumi amangana bakorire</p> <p>H: Ninki gwatebera igo yaa</p> <p>G: Noroche omongina ori basinyaine na Maritha?</p> <p>H: Ee</p> <p>G: Nomanyete nga omongina ori nomorogi omororo? Ori nomoiti pi. Nomanyete nga engaki nere angire nabanto pi? Nigo aimogete akagani goita omogaka oye. Agakemba akamobekera eriogo ase endagera.</p> <p>H: Aa!</p> <p>G: Ee! Ange omogaka oyu oye ari endagera eywo. Egesio ekiya, ekaba nga omwana nare konyora ororire. Omwana oyu nere ochiete gotebi omogaka ori. Nere akamanya koba omongaini. Akabwata akaa ekemoni endagera eri. Ekemoni ekyo gekari endagera eyu kegaku. (huku akimwashiria paka wake) Nomanyete nga nonya neke nkariete esumo? Ekemoni eke nkiaetu esumo gekari aba manya nonya kiariete tige kweti</p> <p>H: Amaene bono ogokwana nga</p>	<p>G: Wewe Nyamaza. Ni kwa sababu hujafikia watu wabaya. Hii dunia ni ngumu.</p> <p>H: Ninajua hivyo</p> <p>G: Unaweza kuwa unajua lakini acha nikwambie kuna watu unaweza kufikiria kuwa ni wema kisha unashangazwa na mambo wamefanya</p> <p>H: Mbona umesema hivyo yaa?</p> <p>G: Unaona yule mama jirani ya Marith?</p> <p>H: Ee</p> <p>G: Unajua yule mama ni mchawi mkubwa? Yule ni mwaaji kabisa. Unajua kuwa kuna wakati alikuwa amekataliwa na watu kabisa? Alitaka kumwua bwanake. Akamwekea dawa kwa chakula.</p> <p>H: Aa!</p> <p>G: Ee! Karibu mumewe ale hicho chakula . kwa bahati nzuri kulikuwa na mtoto aliyekuwa ameona. Mtoto huyo ndiye alienda kumwambia bwana yule. Naye akawa mwerevu. Akampa oaka kile chakula. Huyo paka akala kile chakula akafa. (huku akimwashiria paka wake) unajua kuwa hata huyu wangu alikula sumu? Paka huyo alipewa sumu akala ingawa fahamu hata ingawa alikula hakufa</p> <p>H: Ni ukweli unasema kuwa mama huyo alimwekea mumewe sumu!</p>

omongina oyu akabekera omogaka oye esumo!	
--	--

b) Ekemoni eke nkiaetu esumo gekari *laba manya nonya kiariete tige kweti*

E-ke-moni e-ke n-ki-a-etu e-sumo ge-ka-ri **aba** manya nonya ki-a-ri-ete ti-ge-ku-eti.

NGL-NGL:IDU-MZZ NGL-NGL:IDU KIM-NGL-NJ-K NGL-MZZ **KUM** MZZ MZZ NGL-NJ-MZZ-K PING-NGL-MZZ-KTK

(Paka huyu alipewa sumu ingawa jua hata ingawa alikula hakufa)

Umbo ‘aba’ nalo ni umbo la **KUM** linalojitokeza kuwa asilia. Umbo hili halijawekewa viambishi vyovyote. Katika **MF5^{3a}**, na **MF5^{3b}** **KUM** ‘aba’ kimetumika ili kuleta mshikamano baina ya tungo mbili husika. Ni dhahiri vilevile kuwa umbo hili halijazuliwa kutoka kwa aina nyingine yoyote ya maneno kama vile nomino, vitenzi na kadhalika.

Ani

MF5⁴

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *James na Mikuro wanazungumza juu ya mwenzao aliyenunua shamba*)

Kikisii	Kiswahili
<p>James: Ori nomonto bwechogete</p> <p>Mikuro: Aba nonya nigo nomokora are</p> <p>James: Ee nomokora! Ndire ang’ainete bobe</p> <p>Mikuro: (Kwa mshangao) Naki akongainete?</p> <p>James: Igo ang’ainete nga abana baye noo bamenyete ase oboremo obu bwaye. Nkegena bo omogambi. Nkaba engaki entabe totanyakoumerana. Engaki eyemo enachiete nkanyora nga</p>	<p>James: Yule ni mtu amejipanga</p> <p>Mikuro: Ingawa hata hivyo ni mkora</p> <p>James: Ndiyo ni mkora! Kuna wakati alinidanganya vibaya</p> <p>Mikuro: (Kwa mshangao) alikudanganyaje?</p> <p>James: Alinidanganya kuwa watoto wake wanaishi katika hilo shamba lake. Nikaamini hivyo mzee. Ikawa muda mrefu bila ya kukutana naye. Siku moja nilienda nikapata kuwa ni uongo kabisa; nilienda nikapata kumbe watoto hao wake hawaishi hapo.</p>

<p>noborimo pi; Enachiete nkanyora ani abana abu baye tibamenyeti oo</p> <p>Mikuro: Oranyore natatagete omanyeye ase bamenyete.</p> <p>James: Ninki bono narengi kobakorera nimmanya ase bamenyete.</p>	<p>Mikuro: Unawe kupata hakutaka ujue mahali wanaishi</p> <p>James: Sasa ningewafanyia nini hata ningejua wanakoishi.</p>
---	---

a) Enachiete nkanyora /*ani abana abu baye tibamenyeti oo*

E-ni-a-chi-ete Ni-ka-nyor-a /*ani a-b-ana a-bu ba-ye ti-ba-meny-eti oo*

KIM-NFS1U-NJ-MAT KIM-SM-MZZ-IT **KUM** NGL-IDW-MZZ NGL-MZZ NGL:ID-MZZ KAN-IDW-MZZ-MAT MZZ

(Nilienda nikapata kumbe watoto hao wake hawaishi huko)

MF5⁴ ni mfano unaodhihirisha matumizi ya ‘**ani**’ kama **KUM**. **KUM** hiki vilevile kinajitokeza kuwa asilia kwa kuwa hakijawekewa viambishi vyovyote. **KUM** hiki kimetumika ili kufanikisha mshikamano baina ya tungo mbili husika. Katika **MF5⁴** **KUM** kimetumika katika kufanikisha mshikamano baina ya ‘Enachiete nkanyora’ (Nilienda nikapata) na ‘Abana abu baye tibamenyeti oo’ (Watoto hao wake hawaishi huko).

Korende

MF5⁵:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *G* na *H* wanazungumza juu ya mwanamke fulani aliyeolewa na mwanamme ambaye si wa kabila lake)

Kikisii	Kiswahili
G: Aberi nigo abwatete akanywoma omokungu ekabira	G: Aberi alioa mwanamke wa kabila linguine
H: Aa! Mokungu ori oye tari mogusii?	H: Aa! Yule mkewe si mkisii?
G: Yaya tari mogusii!	G: Hapana si mkisii!
	H: Hivyo ni wa kabila linguine?

<p>H: Igo n'ekabira?</p> <p>G: Nigo are omomaragori korende akwane ekegusii tokomanya nga tari mogusii. Nigo arakwane nonya n'amangana amakongu y'ekigusii. Nonya n'echimbachero chionsi nachimanyete.</p>	<p>G: Ni mmaragoli lakini akisema kikisii huwezi kujua kuwa si mkisii. Anaweza kusema hata maneno magumu ya kikisii. Hata methali yote anaifahamu</p>
---	---

Nigo are omomaragori / **korende** akwane ekegusii tokomanya nga tari mogusii

Nigo a-r-e o-mo-maragori / **korende** a-kwan-e e-kegusii ti-o-ko-many-a nga ti-a-r-i mogusii

KIM NFS3U-MZZ-K KAT-IDU-MZZ **KUM** NFS3U-MZZ-K NGL-MZZ KAN-NFS2U-Kat-MZZ-IT KIM KAN-NJ-MZZ-IT IDU-MZZ

(Ni mmaragoli lakini akisema kikisii huwezi kujua kuwa si mkisii)

Katika **MF5**⁵ kumetumika **KUM** ambacho ni '**korende**'. **KUM** hiki ni asilia na hakiambishiwi viambishi vyovyote. **KUM** hiki kimetumika katika kuweka pamoja vishazi viwili: '*nigo are omomaragori*' (yeye ni mmaragoli) na '*akwane ekegusii tokomanya gose tari mogusii*' (akisema Kikisii huwezi kujua kuwa si mkisii). Ingawa katika sehemu hii **KUM** '**korende**' kimebainishwa kuwa **KUM** cha neno moja, **KUM** hiki kinabainika kuwa na maana sawa na **KUM** 'ko' ambacho kimejadiliwa hapo awali katika 3.1.1. Hivyo '**ko**' pamoja na '**korende**' vinaweza kuchukuliwa kuwa ni alomofu za mofimu moja yenye maana ya ila au lakini.

3.1.2.2 VUM vinavyotokana na vitenzi

Utafiti huu ulibaini kuwa kuna VUM vinavyotokana na vitenzi. VUM hivi vilibainika kuwa na misingi iliyotokana na vitenzi. Aghalabu mizizi ya vitenzi huwa imewekewa viambishi ili kuunda VUM hivi. Baadhi ya mizizi ya vitenzi iliyowekewa viambishi ili kuunda VUM ni kama vile: ‘-many-’ (jua), ‘-bu-’ (shinda), ‘-ger-’ (sababisha), ‘-b-’ (kuwa), ‘-ik-’ (fika), ‘-nyor-’ (pata) na ‘-tig-’ (acha).

3.1.2.2.1 VUM vinavyotokana na MZZ ya ‘-many-’ (jua)

Omanyete

MF6¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *g na h wanashiriki mazungumzo kuhusu uchawi*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Ebinto ebyo nche nimbioboete</p> <p>H: Nomanyete ng’a omotienyo o’ikomi na kabere bwo’mwaka ori babo Naomi mbachete koru abu Nyorobi. Omwana akagenda ekanisa agasiareru ebibiriri. Omanyete togasinyu naki tokomokora.</p>	<p>G: Hivyo vitu mimi ninaviogopa</p> <p>H: Unajua kuwa mwezi wa kumi na mbili mwaka jana akina Naomi walikuja kutoka Nairobi. Mtoto akaenda kanisani akamwagiwa uchawi wa macho. Unajua tukashindwa tutamfanyaje.</p>

Omwana akagenda ekanisa agasiareru ebibiriri. / **Omanyete** togasinyu naki tokomokora.

O-mw-ana a-ka-gend-a e-kanisa a-ga-siar-er-u e-bibiriri. / **O-many-ete** to-ga-siny-u naki to-ko-mo-kor-a.

KAT-IDU-MZZ NFS3U-SM-MZZ-IT KAT-MZZ NFS3U-SM-MZZ-K-IT KAT-MZZ. **KUM**(NFS2U-MZZ-MAT) NFS1W-SM-K MZZ NFS1W-Kat-SH-MZZ-IT

(Mtoto akaenda kanisani akarushiwa uchawi wa macho unajua tukashindwa tutamfanyaje)

MF6¹ unadhihirisha mfano ambapo kumetumika **KUM** ambacho kimeundwa kutokana na mzizi *-many-* (jua). **KUM** hiki kimeambishiwa viambishi awali ‘**o-**’ na kiambishi tamati ‘**-ete**’. ‘**o-**’ kimetumika kudhihirisha NFS2U ilihali kiambishi ‘**-ete**’ kinadhihirisha matilaba. ‘*-many-*’ ni mzizi wa kitenzi ‘*many*’ chenye maana ya ‘jua’ au ‘fahamu’. Matumizi ya **KUM** hiki kinachotokana na kitenzi yanafanikisha mshikamano katika tungo kilimotumika: ‘*Omwana akagenda ekanisa agasiaruru ebibiriri*’ (Mtoto akaenda kanisani akarushiwa uchawi wa macho). Kishazi hiki kinashikamanishwa na kishazi ‘*togasinyu naki tokomokora*’ (Tukashindwa tutamfanyaje) kutokana na matumizi ya **KUM** ‘**omanyete**’ ambacho kimeundwa kutokana na mzizi wa kitenzi (*-many-*)

3.1.2.2.2 VUM vinavyotokana na MZZ ya *-bu-* (shinda)

Kobua

‘**Kobua**’ ni **KUM** ambacho kinatokana na mzizi wa kitenzi. Mzizi uliozua **KUM** hiki ni *-bu-* (shinda). Kiambishi awali tangulizi ‘**ko-**’ kimeambatishiwa mzizi *-bu-* na hivyo kuunda **KUM** chenye muundo wa kitenzi jina. Kutokana na mzizi ‘*-bu-*’, **KUM** kinachojitokeza kinaashiria ulinganishi wa namna fulani:

MF6²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mzungumzaji J anawaeleza H na mtafiti kuhusu jinsi wazungu wanavyoathamini watoto*)

Kikisii	Kiswahili
J: Omosongo, gento tikeiyo akorenda buna omwana. Abaoroki ba abana babo igo bagoakanu chibesa chinyinge kobua bari bagosomi chisukuru chinene.	J: Mzungu, hakuna kitu analinda kama mtoto. Walimu wa watoto wao wanalipwa pesa nyingi kuliko wale wanaofundisha katika shule za juu

Abaoroki ba abana babo igo bagoakanu chibesa chinyinge / **kobua bari bagosomi**
chisukuru chinene.

A-ba-oroki ba a-b-ana ba-bo igo ba-go-akan-u chi-besa chi-nyinge / **ko-bua ba-ri ba-go-**
som-i chi-sukuru chi-nene.

KAN-NGL-MZZ H NGL-IDW- MZZ NGL-MZZ KIM NGL:IDW-Kat-MZZ-K:IT IDW-MZZ IDW- MZZ NGL-MZZ

KUM(Kat-MZZ) IDW-MZZ IDW-Kat-MZZ-K:NJ NGL-MZZ NGL-MZZ

(Walimu wa watoto wao wanalipwa pesa nyingi kuliko wale wanaofundisha katika shule za juu)

Katika **MF6²** **KUM** ‘**kobua**’ ambacho kimedhihirika kuwa na mofu mbili: **ko + bua**. Dhana ya ulinganishi ambayo inadhirika katika tungo hii imetokana na dhana ya ‘**bu**’ (shinda) ambayo imejengeka katika **KUM** ‘**kobua**’. Ulinganishi unafanywa kati ya malipo wanayopewa walimu wa watoto na malipo wanayopewa wale wanaofundisha katika shule za juu; walimu wanaofundisha watoto wanalipwa pesa nyingi ikilinganishwa na wale wanaofundisha katika shule za juu.

3.1.2.2.3 VUM vinavyotokana na MZZ ya –ger- (sababisha)

Ekiagera

Katika **MF6³** **KUM** ‘**ekiagera**’ kimetumika kufanikisha mshikamano katika tungo husika. **KUM** hiki kimeundwa kutokana na uambishwaji wa mofu katika mzizi **-ger-** unaotokana na kitenzi ‘**gera**’ (sababisha).

MF6³:

(Muktadha: Darasani. Mmoja wa wanafunzi anasimulia kisa cha kulaaniwa kwa nyoka)

Kikisii	Kiswahili
Erio Omonene Nyasae akabea bobee mono akaragereria engiti akanyetebia: Engiti eye aye,	Hivyo Mwenyezi Mungu akakasirika sana akalaani nyoka akamwambia: Wewe nyoka

kwaragererigu. Ekiagera gwakorire aya, aye kwaragererigu kobua chingiti chionsi chigotugwa n'echingiti chionsi chiorosana	umelaaniwa. Kwa kuwa umefanya haya, wewe umelaaniwa kuliko wanyama wote wanaofugwa na wanyama wote wa mwituni.
--	---

- a) **Ekiagera** gwakorire aya / aye kwaragererigu kobua chingiti chionsi chigotugwa ne chingiti chionsi chiorosana

E-ki-a-ger-a gu-a-kor-ire a-ya / aye ku-a-ragereri-gu ko-bua chi-ngiti chi-onsi chi-go-tug-wa na e-chi-ngiti chi-onsi chi-o-rosana

KUM(KIM-NGL-NJ-MZZ-IT) Kat:NFS2U-NJ-MZZ-K NGL-MZZ, W Kat:NFS2U-NJ-MZZ-K Kat-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ NGL-Kat-MZZ-K U KAT-NGL-MZZ NGL-MZZ NGL-KAT-MZZ

(Kwa kuwa umetenda haya, wewe umelaaniwa kuliko wanyama wote wanaofungwa na wanyama wote wa mwituni)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *F anamweleza G kuhusu ubaya wa sukari*)

Kikisii	Kiswahili
G: Nga bono obo n'oburwaire bw'esukari?	G: Eti sasa huu ni ugonjwa wa sukari?
F: Ee. Nabo bore igo	F: Ee. Uko hivyo
G: Aaa! N'obobe. Tibobwati riogo	G: Aaa! Ni mbaya. Hauna dawa.
F: Igo n'ogoteba nga totige konyu esukari?	F: Hivyo ni kusema kuwa tuache kunywa sukari?
G: Ee baba. Sukari teri ngiya ekiagera nigo eroseiri ebinto ebibe.	G: Ee <i>baba</i> . Sukari si nzuri kwa kuwa imetengenezewa vitu vibaya

- b) Sukari teri ngiya /**ekiagera** nigo eroseiri ebinto ebibe.

Sukari ti-er-i ng-ya **e-ki-a-ger-a** nigo e-ros-eiri e-bi-nto e-bi-be.

N KAN-MZZ-ITKAN NGL-MZZ KUM(KIM-NGL-NJ-MZZ-IT) KIM NGL-MZZ-K KAT-NGL-MZZ KAT-NGL-MZZ

(Sukari sio nzuri kwa kuwa imetengenezewa vitu vibaya)

'**ekiagera**' kama ilivyotumika katika **MF6³a** na **MF6³b** ni **KUM** ambacho kimedhihirika kuwa na umbo la KIM-NGL-NJ-MZZ-IT. MZZ '-ger-' kama ulivyotumika katika mifano hii ndio unaofanikisha kujengeka kwa dhana ya sababu kama inavyojitokeza katika tungo hii na hivyo kufanikisha mshikamano katika tungo hii.

3.1.2.2.4 VUM vinavyotokana na MZZ ya -b- (kuwa)

Okoba

KUM kingine ambacho kinadhihirika kuumbika kutokana na MZZ wa kitenzi ni ‘**okoba**’.

MZZ huo ni ‘-b-’ wenye maana ya kuwa:

MF6⁴:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G anamweleza H kuhusu ubaya wa sukari*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Tinyigueti buya buna botambe. Igo naigu bobbe okoba esukari yagenda igoro. Ngocha ere yambeka nse nonya nomokubi omogima.</p> <p>H: Nakoire engora ekiababa. Tiga Nyasae agokonye.</p>	<p>G: Sihisi vizuri kama kawaida. Nimehisi vibaya kwa kuwa sukari imeenda juu. Huwa inaniweka chini hata juma zima.</p> <p>H: Nimekupa pole. Acha Mungu akusaidie</p>

Igo naigu bobbe /**okoba** esukari yagenda igoro.

Igo ni-a-igu bobbe /**o-ko-ba** e-sukari yi-a-gend-a igoro.

KIM NFS1U-NJ-MZZ E **KUM** (KAT-Kat-MZZ) KAT-MZZ NGL-NJ-MZZ-IT E

(Nimehisi vibaya kwa kuwa sukari imeenda juu)

Katika **MF6⁴** Mzizi **-b-** wa kitenzi ‘**ba**’ (kuwa) umewekewa viambishi **o-** na **ko-** ili kutengeneza **KUM** ‘**okoba**’ ambayo inatekeleza jukumu la kuleta mshikamano katika tungo husika. Kama inavyodhihirika katika uchanganuzi wa **MF6⁴**, umbo la **KUM** ‘**okoba**’ linabainika kuwa lililoundwa kwa KAT-Kat-MZZ.

Neba

Sawa na **KUM** *okoba* ambacho kimechanganuliwa hapo juu katika **MF6**⁴, KUM ‘neba’ pia huwa na umbo lililotokana na MZZ. MZZ unaozua **KUM** hiki ni –b- na una maana ya kuwa:

MF6⁵:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili James na Mikuro wanazungumza juu ya mwenzao aliyenunua shamba)

Kikisii	Kiswahili
Mikuro: Bono nabo abatebeti nga ogorire ase ari?	Mikuro: Sasa aliwaambia kuwa amenunua mahali pale?
James: Ee! Igo nga tibwegeneti?	James: Ee! Hivyo hukuamini?
Mikurio: Aa! Tinyegeneti?	Mikurio: Aa! Tinyegeneti.
James: Nabo atotebeti boigo. Neba taakaneti chionsi tari bobé.	James: Ni hivyo alituambia hivyo. hata ikiwa hakulipa zote sio vibaya
Mikuro: E – e mbuya.	Mikuro: E – e ni vizuri.

Nabo atotebeti boigo. / **Neba** taakaneti chionsi tari bobé.

Ni-a-bo a-to-teb-eti boigo. **Na-e-b-a** ti-a-akan-eti chi-onsi ti-a-ri bobé

KIM:NJ-MZZ NFS3U-NFS1W-MZZ-K E. **KUM**(U-NGL-MZZ) KAN-NF3U-MZZ-K NGL-MZZ KAN-NFS3U-MZZ E

(Ni hivyo alituambia hivyo. hata ikiwa hakulipa zote sio vibaya)

Katika **MF6**⁵ ‘neba’ imejitokeza kama **KUM**. Katika mfano huu inadhihirika kuwa **KUM** ‘neba’ kimeundwa kwa kuambisha mofu ya uunganishaji **na-** pamoja na kiambishi awali –e- na kiambishi tamati –a kwenye mzizi –b- ambao ni mzizi wa kitenzi *ba* chenye maana ya kuwa. KUM hiki kinadhihirika kuwa na muundo wa U-NGL-MZZ.

3.1.2.2.5 VUM vinavyotokana na MZZ ya –ik- (fika)

Goika

KUM ‘goika’ nacho kilidhihirika kuwa na umbo maalum. Ilibainika kuwa **KUM** hiki pia kilikuwa na MZZ uliotokana na kitenzi. Tazama **MF6⁶**.

MF6⁶:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wahusika wanajadiliana kuhusu nukuu fulani ya biblia*)

Kikisii	Kiswahili
<p>L: Teba bono kemanyi. Ntu bande mmbosa.</p> <p>K: Yaya getabu ekyo tikeri goteba igo ekenyamangana eke. Nigo kegoteba nga: Tinkonyu naende okwama kw’omosabibu goika engaki eria ndachiche naende</p>	<p>L: Sema basi wewe mjuzi. Sisi wengine ni bure</p> <p>K: Hapana hicho kitabu hakisemi hivyo. Kinasema kuwa: sitakunywa tena zao la mzabibu hadi wakati ule nitakuja tena.</p>

Tinkonyu naende okwama kw’omosabibu / **goika** engaki eria ndachiche naende

Ti-n-ko-ny-u naende o-kw-ama kwa o-mo-sabibu/**go-ik-a** e-ngaki e-ria n-ra-chiche naende

KAN-NFS1U-Kat-MZZ-IT E KAT-Kat-MZZ H KAT-IDU-MZZ **KUM**(Kat-MZZ-IT) KAT-MZZ NGL-MZZ NFS1U-NJ-MZZ E

(Sitakunywa tena uzao wa mzabibu hadi wakati ule nitakuja tena)

Katika **MF6⁶** kumetumika **KUM ‘goika’** ili kufanikisha mshikamano baina ya ‘*Tinkonyu naende okwama kw’omosabibu* (Sitakunywa tena uzao wa mzabibu) pamoja na ‘*engaki eria ndachiche naende*’ (wakati ule nitakuja tena). **KUM** hiki kimeundwa kutokana na MZZ ‘-ik-’ unaounda kitenzi *ika* chenye maana ya fika – kinaashiria wakati maalum. **KUM** hiki kimeundwa kwa kuambisha kiambishi awali **go-** ambacho ni Kat pamoja na kiambishi tamati **a** ambacho ni IT katika MZZ ‘-ik-’.

3.1.2.2.6 VUM vinavyotokana na MZZ ya –nyor- (pata)

Oranyore

MZZ –nyor- (pata) pia unaweza kuambishiwa kiambishi ili kuunda **KUM** kama inavyodhihirika hapa chini katika **MF6**⁶:

MF6⁷:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *J na K wanashiriki mazungumzo huku wakiwa wanamngoja mwenzao ambaye amekawia. k anahoji kuwa huenda wanayemsubiri asije kwa kuwa amekawia*)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Chinsa echi chiachire mono. Gochi nkoira bogochi. Ntochetokore emeremo eye bori?</p> <p>K: Tindochi tokonyekora</p> <p>J: Igo tokogenda gose toramoganya ake?</p> <p>K: Mokia onyoriru mono oranyore tari gocha. Omanyete nabo ankorete iga rinde nkamoganya nkaganyora naende nomokora omororo. Tari monto morachikane nga ngokora more gento nere aikerani.</p>	<p>J: Hizi saa zimekwisha sana. Hata kunaelekea kuwa usiku. Tutafanya hii kazi kweli?</p> <p>K: Sioni tukiifanya</p> <p>J: Twende au tumsubiri kidogo?</p> <p>K: Mokia amechelewa mno huenda haji. Unajua alinifanya hivi wakati fulani nikamsubiri nikachoka, tena ni mkora ajabu. Sio mtu mnaweza kuahidiana naye kuwa mnafanya kitu naye aafikie</p>

a) Mokia onyoriru mono /**oranyore** tari gocha

Mokia o-nyor-iru mono **o-ra-nyor-e** ti-a-r-i go-ch-a

N NFS3U-MZZ-K E **KUM**(KIM:NFS2U-NJ-MZZ-K) KAN-NFS3U-MZZ-ITKAN Kat-MZZ-IT

(Mokia amechelewa mno huenda haji)

‘oranyore’ ambayo imetumika kama **KUM** katika **MF6⁷** imeundwa kwa kuambisha viambishi awali ‘o-’ na ‘-ra-’ pamoja na kiambishi tamati ‘-e’ kwenye mzizi **-nyor-** ambao ni mzizi wa kitenzi *nyora* chenye maana ya pata. **KUM oranyore** kinabainisha muundo wa KIM:NFS2U-NJ-MZZ-K.

3.1.2.2.7 VUM vinavyotokana na MZZ ya –tig- (acha)

Otatiga

‘Otatiga’ pia ni **KUM** ambacho kinadhihirika kutokana MZZ wa kitenzi. Mfano uliotolewa hapa chini katika **MF6⁷** unadhihirisha hali hii.

MF6⁷:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *L* na *M* wanazungumza kuhusu mwenzao ambaye wanadai alienda kutafuta pesa lakini hakuzipata)

Kikisii	Kiswahili
L: Mbora ekeene nkeri nga momura ori tanyakogenda korigi besa chyaye?	L: Si ukweli ni kuwa kijana yule hajawahi kwenda kutafuta pesa zake?
M: Nachete agachi korigi chibesa otatiga besa echio tachinyoreti.	M: Alienda kutafuta pesa lakini pesa hizo hakuzipata.
L: Mosuko nanyore. Gincha taku moyo	L: Siku moja atapata mradi tu asife moyo

- a) Nachete agachi korigi chibesa /**otatiga** besa echio tachinyoreti.

Ni-a-ch-ete a-ga-ch-i ko-rigi chi-besa **o-ti-a-tiga** besa e-chio ti-a-chi-nyor-eti.

KIM-NFS3U-MZZ-MAT NFS3U-SM-MZZ-IT Kat-MZZ NGL-MZZ **KUM**(KIM-KAN-NJ-MZZ-IT) N KAT-MZZ KAN-NFS3U-NGL-MZZ-K

(Alienda kutafuta pesa lakini pesa hizo hakuzipata)

KUM ‘otatiga’ ambacho kimetumika katika **MF6**⁷ kufanikisha mshikamano katika tungo husika: ‘*Nachete agachi korigi chibesa*’ (Alienda kutafuta pesa) na ‘*Besa echio tachinyoreti*’ (Pesa hizo hakuzipata). **KUM ‘otatiga’** kinabainika kuwa kilichoundwa kutokana na kuambisha viambishi awali **o-**, **-ti-** na **a** pamoja na kiambishi tamati **–a** kwenye mzizi **–tig-** ambao ni mzizi wa kitenzi ‘*tiga*’ chenye maana ya acha. **KUM** hiki kina muundo wa KIM-KAN-NJ-MZZ-IT.

3.1.2.3 Vinavyotokana na kielezi

Utafiti huu uligundua kwamba kuna VUM ambavyo vinatokana na vielezi. VUM hivi vilidhihirika kuwa vilivyoundwa kutokana na mizizi ya vielezi. VUM vinavyotokana na vielezi vilibainika kuwa vya aina mbili kuu. Kuna vile vinavyoambishiwa viambishi na kuna vile ambavyo haviambishiwi viambishi vyovyote.

3.1.2.3.1 VUM vinavyotokana na vielezi na ambavyo vimewekewa viambishi

Katika matini semwa za Kikisii kulijitokeza VUM vinavyotokana na vielezi na ambavyo vimewekewa. Mifano ya VUM hivi ni pamoja na:

Obobe

MF7¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *J* na *K* wanazungumza kuhusu mtoto fulani ambaye anasumbuliwa na ugonjwa)

Kikisii	Kiswahili
J: Omwana ori bw’omasire bono naki akorokwa?	J: Yule mtoto wa Omasire huwa anaitwa nani? K: Sijui jina lake la Kikisii. La Kizungu ni Jhn.

<p>K: Timanyeti rieta ryaye ry'ekegusii. Eriegesongo nigo akorokwa John</p> <p>L: Omwana ori tata nabwate omoki ase amasomo!</p> <p>K: John ngokora are omokia ase esukuru. Obobe, nigo akonya korwara</p> <p>L: Nabo nkoigu nga ngochare orwara...</p>	<p>L: Yule mtoto bwana ana bidii katika masomo</p> <p>K: John anafanya bidii shuleni ubaya anakuwakuwa mgonjwa</p> <p>L: Huwa nasikia kuwa huwa anakuwa mgonjwa...</p>
---	---

John ngokora are omokia ase esukuru. /*Obobe, nigo akonya korwara*

John ni-go-kor-a a-re o-mokia ase e-sukuru. **Obobe**, nigo a-ko-nya ko-rwar-a

N KIM-Kat-MZZ-IT NFS3U-MZZ KAT-MZZ H KAT-MZZ. **KUM**(KAT-MZZ) KIM NFS3U-Kat-MZZ Kat-MZZ-IT

(John anafanya bidii shuleni ubaya anakuwakuwa mgonjwa)

MF7¹ unadhihirisha **KUM** ambacho inadhihirika kimejengeka kutokana na MZZ wa kielezi 'bobe' (vibaya). MZZ huu umeongezewa kiambishi awali tangulizi **o-** ili kuunda nomino 'obobe' (ubaya). Kutoakana na MZZ wa kielezi 'bobe', kumeundwa KUM ambacho kinawezesha mshikamano katika tungo husika. KUM hiki kina muundo wa KAT-MZZ.

VUM vya mzizi –many-

MZZ '**-many-**' pia umewezesha kuundwa kwa **KUM** kinachodhihirika kuwa kilichotokana na kielezi. '**-many-**' hapa ni MZZ unaodhihirika kuwa na maana ya kisha/halafu. Maumbo ya **VUM** yanayojengeka kutokana na MZZ huu ni pamoja na '*omanye*', '*tomanye*', '*omanya*'. Dhana 'kisha/ndipo' ambayo inadhihirishwa kutokana na MZZ '**-many-**' inaashiria kule kutokea kwa tendo baada ya lingine. Mifano **MF7²**, **MF7³** na **MF7⁴** inadhihirisha jinsi MZZ huu ('**-many-**') ulivyotumika kuunda VUM na kufanikisha mshikamano katika matini semwa za Kikisii.

Omanye

MF7²

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu uchawi*)

Kikisii	Kiswahili
H: Abanto bari n'ababe mono	H: Wale watu ni wabaya sana
G: Ase ki?	G: Kwa nini?
H: Ebagosiara ebibiriri	H: Wanarusha uchawi wa macho
G: Ebibiriri! Gose nkoigu nga ngocha bire biarusigu?	G: Uchawi wa macho! Si ninasikia huwa unatolewa?
H: Arari aa? Ngenchoki eye?	H: Wapi? Vipi?
G: Ngocha bire biarusigu aye. Naende tari gosori! Igo ogotiga oborogi pi omanye gocha korusigu ebibiriri.	G: Huwa unatolewa wewe. Tena si mchezo! Utaacha urogi kabisa ndipo uje kutolewa uchawi wa macho.
H: Waaaah! Tiga Nyasae akonye abanto baye!	H: Waaaah! Acha Mungu asaidie watu wake!

Igo ogotiga oborogi pi / *omanye gocha korusigu ebibiriri*.

Igo o-go-tig-a o-bo-rogi pi / *o-many-e go-ch-a ko-rusi-gu e-bibiriri*.

KIM NFS2U-Kat-MZZ-IT KAT-NGL-MZZ E **KUM**(NFS2U-MZZ-K) KAT-MZZ-IT KAT-MZZ-K NGL-MZZ

(Utaacha urogi kabisa ndipo uje kutolewa uchawi wa macho)

Katika MF7² kumetumika **KUM** 'omanye' ambacho kimetokana na kuambishwa kwa viambishi katika MZZ '-many-'. Umbo 'omanye' limetokana na kuambishwa kwa mofu 'o-' na '-e' mwanzoni na mwishoni mwa mzizi '-many-' katika usanjari huo. Mofu '-e' imetumika katika **KUM** hiki ili kudhihirisha njeo ya wakati ujao katika hali simulizi. Matumizi ya **KUM** hiki yanafanikisha mshikamano katika tungo kilimotumika. Aidha matumizi yake yanaashiria hali kuwa kutendeka kwa kitendo kimoja kunategemea kutendeka au kutokea kwa kingine. Kwa mfano, katika MF7², ili mhusika atolewe uchawi wa macho, ni lazima kwanza aache uchawi. Kama inavyodhihirika katika MF7²

KUM ‘**omanye**’ kinapotokea katika tungo, kinafuatwa na kitenzi *gocha* (kuja). Yamkini hili linafanyika ili kuweka wazi ile dhana ya uendelezwaji. Kwamba tukio husika litatendeka baada ya lingine la awali kukamilika. Muundo wa **KUM** hapa ni NFS2U-MZZ-K.

Omanya

KUM ‘omanya’ kama kilivyotumika katika **MF7³** pia inabainika kimetokana na MZZ ‘-many-’

MF7³:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu uchawi*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Igo nga mongina oyu tarengi goika mwana ange?</p> <p>H: (Huku akicheka) Otagotiga aye, gose igo arengi gokora amakumi. Igo nakamorore natebi omokungu agende abise omwana nyomba. Ekero aikire egento kye ritangani akombori n’omwana. Omorigi nyomba omanya gontebi siari siari siari.</p>	<p>G: Hivyo mama huyo hakuwa akimfika mtoto karibu?</p> <p>H: (Huku akicheka) Acha wewe, si alikuwa akifanya maajabu. Nilikuwa nikimwona namwambia mwanamke aende akamfiche mtoto ndani ya nyumba. Wakati amefika kitu cha kwanza alikuwa ananiuliza ni mtoto. Anamtafuta ndani ya nyumba kisha ananiambia <i>siari siari siari</i></p>

Omorigi nyomba /**omanya** gontebi siari siari siari.

O-mo-rig-i nyomba /**o-many-a** go-n-teb-i siari siari siari.

NGL-SH-MZZ-IT E **KUM**(NGL:NFS3U-MZZ-IT) Kat-NFS1U-MZZ-T E

(Anamtafuta ndani ya nyumba kisha ananiambia *siari siari siari*)

Katika **MF7³** **KUM** ‘**omanya**’ kimetumika ili kufanikisha mshikamano katika tungo husika. **KUM** hiki kimeundwa kutokana na mzizi ‘-many-’ ambacho kinadhihirisha dhima ya kisha/ndipo. **KUM** hiki kimeambishiwa mofu ‘**o-**’ (awali) na ‘**-a**’ (tamati). Mofu ‘**o-**’ imetumika kuashiria NGL pamoja na NFS3U. Mofu tamati ‘**-a**’ imetumika ili kuzua njeo ya wakati ulipo hali endelevi. Aghalabu **KUM** hiki kinapotumika huwa kinafuatwa na Kat ambacho huweza kuwa ama ‘**go-**’ au ‘**ko-**’. Muundo wa **KUM** unaodhihirika hapa ni ule wa NGL:NFS3U-MZZ-IT.

Tomanye

Mzizi ‘-many-’ unaweza kuambishiwa kiambishi awali cha wingi ‘**to-**’ ikiwa kiima kinarejelea watendaji zaidi ya mmoja. Aidha, kiambishi tamati ‘**e-**’ huweza kuambishwa katika mzizi huu iwapo njeo ashiriwa ni ya wakati ujao katika hali simulizi. Hali hii inabainika katika **MF7⁴**.

MF7⁴:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wanakikundi cha maendeleo wanajadiliana kuhusu shughuli zao za kikundi mzungumzaji J anawashauri wenzake kuwa wamsubiri mwalimu wao wa kikukndi na kumuuliza ni kwa nini wao wasipewe ng’ombe)

Kikisii	Kiswahili
<p>J:(Kwa hasira) nche narosire n’amangana ayu mokonya kombori. Omwarimu nere ogocha gocha tomanyekomobori nga ebinto ebi gwatochorera igo tori gotoa ngombe? (kwa hasira) Intu igo torabwatane totebe nga intu neng’ombe toraegu</p>	<p>J: (kwa hasira) mimi nimechoshwa na hayo maneno mnaniulizauliza. Mwalimu ndiye atakuja ndipo tumuulize kwamba vitu hivi umetuchagua hutupi ngombe? (kwa hasira) sisi tutashikana tuseme kuwa sisi ni ng’ombe tuapewa.</p>

Omwarimu nere ogocha gocha /*tomanye komobori nga ebinto ebi gwatochorera igo tori gotoa ngombe?*

O-mw-arimu ni-ere o-go-ch-a go-ch-a **to-many-e** ko-mo-bori nga e-bi-nto e-bi gu-a-to-chor-er-a igo ti-o-r-i go-to-a ngombe?

KAT-IDU-MZZ KIM-MZZ NGL-Kat-MZZ-IT Kat-MZZ-IT KUM(NFS1W-MZZ-IT:K) Kat-SH-MZZ E KAT-MZZ NFS2U-NJ-NFS1W-MZZ-K-IT KAN-NFS2U-MZZ-ITKAN KIM Kat-NFSU-IT N

(Mwalimu ndiye atakuja ndipo tumuulize kwamba vitu hivi umetuchagulia hutupi ngombe?)

KUM ‘tomanye’ kilichotumika katika **MF7⁴** kimeundwa kutokana na kuambishwa kwa kiambishi awali **to-** na kiambishi tamati **e-** katika mzizi **–many-** . muundo wa KUM hapa ni NFS1W-MZZ-IT:K.

3.1.2.3.2 VUM vinavyotokana na vielezi na ambavyo havijawekewa viambishi

Katika matini semwa za Kikisii kulidhihirika **VUM** ambavyo vimetokana na vielezi lakini havijaambishwa mofu zozote. VUM hivi vinaweza kuchukuliwa kuwa ni VUM asilia vinavyotokana na vielezi. VUM vya aina hii vilivyojitokeza katika matini semwa za Kikisii ni kama vile *mono* (zaidi), *naende* (tena), *ekero* (wakati), *bono* (sasa), *erio* (wakati huo), *erinde* (ili) na *egere* (ili).

Mono

MF8¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili J na K wanashiriki mazungumzo. Baadaye mtoto mdogo anaanza kulia karibu na walipo. j anakaripia kuwa mtoto huyo anapenda kulia bila sababu)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Ee nabo nsinyire nga ninki Atari koimokerera igoro nere akore emeremo buna abanto bande!</p> <p>K: Otagotiga aye! twachire komoira ngora (<i>mtoto anatokeza kutoka njiani akiwa analia</i>) Omwana oyu nigo anarete bobbe. Mono nigo anchete korera bosa (<i>kwa sauti ya ukali</i>) Kira kiri agasiaka!</p>	<p>J: Ee ndiyo nashindwa mbona naye asisimame afanye kazi kama watu wengine</p> <p>K: Isipokuwa wewe! Tumejaribu kumpeleka polepole (<i>mtoto anatokeza kutoka njiani akiwa analia</i>) mtoto huyo amezoea vibaya. Zaidi anapenda kulia bure (<i>kwa sauti ya ukali</i>) Nyamaza kimya wewe kavulana.</p>

Omwana oyu nigo anarete bobbe. / **Mono** nigo anchete korera bosa

O-mw-ana o-yu nigo a-nar-ete bobbe. **Mono** nigo a-nch-ete ko-rer-a bosa

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM NFS3U-MZZ-MAT E. **KUM** KIM NFS3U-MZZ-MAT Kat-MZZ-IT E

(Mtoto huyo amezoea vibaya. Zaidi anapenda kulia bure)

Katika **MF8**¹ kumetumika **KUM** ‘**mono**’ ili kuleta mshikamano. **KUM** hiki kinabainika kuwa kilichoundwa kutokana na kielezi ‘mono’ ambacho kinawakilisha dhana ya zaidi. **KUM** hiki hakijaambishiwa viambishi vyovyote. **KUM** hiki kinabainika kuwa kinachoweza mshikamano. Katika **MF8**¹ habari zaidi zimetolewa kuhusu tungo ya kwanza ambayo ni ‘*Omwana oyu nigo anarete bobbe*’ (Mtoto huyo amezoea vibaya). Habari za ziada zilizotolewa ni kuwa mtoto anayerejelewa katika mfano huu anapenda kulia.

Naende

KUM hiki ambacho kinatokana na kielezi pia ni asilia kwa kuwa hakiwekewi viambishi. Matumizi ya **KUM** hiki yalidhihirika katika matini semwa za Kikisii kama inavyojitokeza hapa chini katika **MF8**².

MF8²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili L na M wanashiriki mazungumzo. Anaingia mama fulani (P) ambaye anamdai L fedha kwa ukali mama huyo anamfokea L na kudai kuwa hatarudi tena kuomba fedha hizo)

Kikisii	Kiswahili
<p>L: Naki bono omosubati? Karibu!</p> <p>P: Nche tinganeti mangana mange n'ebesa yane nacha!</p> <p>L: Gaki baba bono iga timbwati, naende nibwate abageni. Tikwarenge gwancha oche mambi?</p> <p>P: Aye tegerera. Nagosabire chibesa chiane ange omwaka omogima. (<i>kwa ghadhabu</i>) Natigire gocha igaa. Naende tingokora imocha ryogotoma mwana one igaa</p>	<p>L: Jambo dada? Karibu!</p> <p>P: Mimi sitaki mambo mengi nimekuja kwa pesa zangu!</p> <p>L: Haki dada saa hizi sina, tena nina wageni. Si ungependa uje kesho?</p> <p>P: We sikiza. Nimekuomba pesa zangu karibia mwaka mzima. (<i>kwa ghadhabu</i>) Nimeacha kuja hapa. Tena, sitafanya kosa la kutuma mtoto wangu hapa</p>

Natigire gocha igaa. /**Naende** tingokora imocha ryogotoma mwana one igaa

N-a-tig-ire go-ch-a igaa. **Naende** ti-n-go-kor-a i-mocha ria o-go-tom-a mw-ana o-ne igaa
NFS1U-NJ-MZZ-K Kat-MZZ-IT E. **KUM** KAN-NFS1U-Kat-MZZ-IT IDU-MZZ H KAT-Kat-MZZ-IT IDU-MZZ NGL-MZZ E

(Nimeacha kuja hapa. Tena, sitafanya kosa la kutuma mtoto wangu hapa)

KUM 'naende' kama kilivyotumika katika **MF8²** kimetumika kufanikisha mshikamano baina ya 'Natigire gocha igaa' (Nimeacha kuja hapa) na 'Tingokora imocha ryogotoma mwana one igaa' (Sitafanya kosa la kutuma mtoto wangu hapa). Inaelekea kuwa tungo ya pili ni maelezo zaidi yanayoshereheshea tungo ya kwanza kuwa kando na hali kuwa msemaji ameacha kwenda kwa msikilizaji, pia hatafanya kosa la kutuma mtoto wake huko. Ni dhahiri kuwa **KUM** 'naende' ni kielezi asilia kwa kuwa hakijaambishiwa kiambishi chochote.

Ekeru

Katika **MF8³** kumejitokeza matumizi ya KUM ‘**ekero**’. KUM hiki kinajitokeza kuwa asilia kwa kuwa hakijafungamanishwa kiambishi chochote.

MF8³:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu uchawi*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Amangana ayu ogokwana nayekeene bono?</p> <p>H: Aye kaga nga negosori. Gose nigo baeberereti omwana oyu. Bakamongaina nere agancha.</p> <p>G: Agancha kogenda nabu?</p> <p>H: Omwana oyu agancha agende na abanto abu. Ekeru agenda, bagaika nchera bakamokorera bobo mono</p>	<p>G: Hayo maneno unasema ni ya kweli?</p> <p>H: Wewe fikiri ni mchezo. Si walibembeleza huyo mtoto. Wakamdanganya naye akakubali.</p> <p>G: Akakubali kwenda nao?</p> <p>H: Mtoto huyo akakubali aende na watu hao. Wakati alienda, wakafika njiani wakamtendea vibaya sana</p>

Omwana oyu agancha agende na abanto abu. / **Ekeru** agenda, bagaika nchera bakamokorera bobo mono

O-mw-ana o-yu a-ga-nch-a a-gend-e na a-ba-nto a-bu. **Ekeru** a-gend-a, ba-ga-ik-a nchera ba-ka-mo-kor-er-a bobo mono

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ NFS3U-SM-MZZ-IT NFS3U-MZZ-K U NGL-IDW-MZZ NGL-MZZ. KUM NFS3U-MZZ-IT, IDW-SM-MZZ-IT E IDW-SM-SH-MZZ-K-IT E E

(Mtoto huyo akakubali aende na watu hao. Wakati alienda, wakafika njiani wakamtendea vibaya sana)

KUM ekero kama kilivyotumika katika **MF8³** kinafanikisha mshikamano baina ya vishazi viwili: *Omwana oyu agancha agende na abanto abu* (Mtoto huyo akakubali aende na watu hao) na *bagaiika nchera bakamokorera bobo mono* (wakafika njiani wakamtendea vibaya sana). Ingawa KUM ‘ekero’ kimetumika katika **MF8³** kufanikisha mshikamano, KUM hiki ni lazima kiambatanishwe na KT. Katika **MF8³** kimeambatishwa KT ‘agenda’ (alienda).

Bono

MF8⁴:

(Muktadha: Darasani. *Mwanafunzi mmoja anasimulia hadithi*)

Kikisii	Kiswahili
Omosomba oyu omwegenu akamanya gosuka gochi ange n'omogambi. Akaringa egoti yaye. Bono akamanya gotebia omogambi nga otarendeti nkouru ore obogambi bwao. Renda mono ekiagera batianire.....	Mtumwa huyo mwaminifu akasogelea karibu na mtawala. Akakunja koti yake. Sasa akamwambia mtawala kwamba usipochunga utanyanganywa mamlaka yako. Chunga sana kwa kuwa wameapa.....

Akaringa egoti yaye. /**Bono** akamanya gotebia omogambi nga otarendeti nkouru ore obogambi bwao

A-ka-ring-a e-goti y-aye. **Bono** a-ka-many-a go-teb-i-a o-mo-gambi nga o-ti-a-rend-eti ni-ko-ur-u o-re o-bo-gambi bw-ao

NFS3U-SM-MZZ-IT KAT-MZZ NGL-NFS3U:E. **KUM** NFS3U-SM-MZZ-IT Kat-MZZ-K-IT KAT-IDU-MZZ U NFS2U-KAN-NFS3U-MZZ-K KIM-Kat-MZZ-IT NGL-MZZ KAT-NGL-MZZ NGL-MZZ

(Akakunja koti yake. Sasa akamwambia mtawala kwamba usipochunga utanyanganywa mamlaka yako)

Katika **MF8⁴** **KUM** 'bono' kimetumika katika kuwezesha mshikamano katika tungo husika. **KUM** hiki kimsingi hutekeleza jukumu la kielezi. Hata hivyo katika **MF8⁴** kimetumika kama **KUM**. Katika mfano huu, **KUM** hiki ni cha asilia kwa kuwa hakijaambishiwa viambishi vyovyote.

Erio**MF8⁵:**

(Muktadha: Darasani. *Mwanafunzi mmoja anasimulia hadithi kuhusu mtoto fulani ambaye mjomba wake alikataa kumlipia karo*)

Kikisii	Kiswahili
‘...omwana ori akagenda ase isemoke komosaba amokonye ebesa achiere esukuru. Nomanyete isemoke oyu akanga pi komokonya! Akamokani nga tabwati besa aramoakanere sukuru. Erio manya nigo abwate chibesa akoa abanto babande bosa.’	‘.....Mtoto yule akaenda kwa mjomba wake kumwomba fedha aendee shule. Unajua mjomba wake huyo alikataa kabisa kumsaidia! Akamkataza kuwa hana pesa anazoweza kumlipia shuleni. Hivyo jua ana pesa anazowapa watu wa wenyewe bure.’

Akamokani nga tabwati besa aramoakanere sukuru. /**Erio** manya nigo abwate chibesa akoa abanto babande bosa.

A-ka-mo-kan-i nga ti-a-bwa-ti besa a-ra-mo-akan-ere sukuru. **Erio** many-a nigo a-bwa-te chi-besa a-koa a-ba-nto ba-bande bosa.

NFS3U-SM-SH-MZZ-IT U KAN-NFS3U-MZZ-KTK N NFS3U-NJ-SH-MZZ-K N. **KUM** MZZ-IT KIM NFS3U-MZZ-MAT NGL-MZZ NFS3U-MZZ NFS3U-IDW-MZZ H-MZZ E

(Akamkataza kwamba hana pesa anazoweza kumlipia shuleni. Hivyo jua ana pesa anazowapa watu wa wenyewe bure)

Katika **MF8⁵** **KUM** ‘**erio**’ kimetumika. **KUM** hiki kiasilia huwa ni kielezi lakini katika mfano huu ‘**erio**’ imetumika kama **KUM**. **KUM** hiki huwa hakiwekewi viambishi.

Erinde**MF8⁶:**

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *wasailiwa L na M wanajadiliana kuhusu tabia za wanafunzi wa Yesu*)

Kikisii	Kiswahili
M: Bono aye oroche mbarengi	M: Sasa wewe unaona walikuwa na imani ya

nobwegenu boisaine? L: Arariaa! Noinyorete bagotebi Yeso nga: Kae abanto aba ribaga, erinde bagende emechie na ebichie aria na aaria, begorere endagera? Igo mbwegenu ki babwate	kutosha? L: Wapi! Unakumbuka wakimwambia Yesu kuwa: wape watu hawa nafasi ili waende kwenye miji na vijiji huko na kule, wajinunulie chakula? Hivyo ni imani gani waliyokuwa nayo.....
--	--

Kae abanto aba ribaga, /**erinde** bagende emechie na ebichie aria na aaria, begorere endagera

Kae a-ba-nto a-ba ri-baga, **erinde** ba-gend-e e-me-chie na e-bi-chie aria na aaria, ba-e-gorere e-ndagera

T NGL-IDW-MZZ NGL-IDW NGL-MZZ **KUM** IDW-MZZ-K KAT-IDW-MZZ U KAT-IDW-MZZ U W, IDW-NFS3W-MZZ-K KAT-MZZ

(Wape watu hawa nafasi ili waende kwenye miji na vijiji huko na kule, wajinunulie chakula)

Sawa na kilivyo **KUM** ‘erio’ katika MF8⁵, katika MF8⁶ ‘erinde’ imetumika kama **KUM**. **KUM** hiki kiasilia ni kielezi. Aidha, **KUM** hiki hakijawekewa viambishi vyovyote na hivyo kinaweza kuchukuliwa kuwa ni **KUM** asilia kinachotokana na kielezi.

Egere

MF8⁷:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *F anamweleza G kuhusu ubaya wa sukari*)

Kikisii	Kiswahili
F: Gwateba nga esukari nembe? G: Teri mbe yaya F: Igo ngaki rende! G: Nigo otakeire okeie esukari koru omobere egere toigu bobo F: Igo omonto nabo akonyu otatiga taetani ekerengo. G: Eee.	F: Umesema kuwa sukari ni mbaya? G: Hapana si mbaya F: Vipi hivyo sasa! G: Unatakiwa upunguze sukari kutoka mwilini ili usihisi vibaya F: Hivyo mtu anaweza kunywa ila asipitishie kipimo G: Eee

Nigo otakeire okeie esukari koru omobere /*egere toigu bobe*

Nigo o-tak-eire o-keie e-sukari koru o-mo-bere **egere** ti-o-igu bobe

KIM NFS2U-MZZ-K NFS2U-MZZ KAT-MZZ H KAT-IDU-MZZ **KUM** KAN-NFS2U-MZZ E

(Unatakiwa upunguze sukari kutoka kwa mwili ili usihisi vibaya)

MF8⁷ unadhihirisha matumizi ya **KUM** ‘**egere**’ ili kufanikisha mshikamano katika matin semwa za Kikisii. **KUM** hiki kiasilia ni kielezi. Katika **MF8⁷** kimebainika kuwa **KUM** asilia kinachotokana na kielezi. Hii inatoakana na sababu kuwa hakijawekewa viambishi awali wala tamati.

Igo

MF8⁸:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wanakikundi cha maendeleo wanashiriki mazungumzo.*

Mmoja wao anamweleza mwenyekiti kuwa mwenzao haji kwa kuwa hakupata pesa)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mwanachama: Nche nabo nabakani amangana aya y’ okobetereri abanto koru chiropi. Momanyi tanyoreti besa igo tari gocha. Naende motarendeti eke n’egento kerabe kekokorekana kera engaki. Abanto mbabe bakwanga gocha emesangererekano.</p>	<p>Mwanachama: Mimi niliwakataza haya maneno ya kulazimisha watu kutoa pesa. Momanyi hakupata pesa hivyo haji. Tena msipochunga hiki ni kitu kitakuwa kikitokea kila wakati. Watu watakuwa wakikataa kuja kwa mikutano.</p>

Momanyi tanyoreti besa /*igo tari gocha*

Momanyi ti-a-nyor-eti besa **igo** ti-a-ri go-ch-a

N KAN-NFSU-MZZ-K N **KUM** KAN-NFS3U-MZZ Kat-MZZ-IT

(Momanyi hakupata pesa hivyo haji)

‘**Igo**’ katika **MF8⁸** imetumika kama **KUM**. Kimetumika katika **MF8⁸** ili kufanikisha mshikamano baina ya ‘*Momanyi tanyoreti besa*’ (Momanyi hakupata pesa) na ‘*Tari gocha*’

(haji). Kiasilia, **KUM ‘igo’** huwa ni kielezi. **KUM** hiki hakijaambishwa viambishi vyovyote na kwa sababu hiyo kinachukuliwa kuwa ni **KUM** kinachotokana na kielezi na ambacho hakiwekewi viambishi.

Kinachodhihirika ni kuwa VUM vinavyotokana na vielezi *mono, naende, ekeru, bono, erio, erinde na egere* aghalabu hujitokeza katika tungo ambazo ni za kimasimulizi; zinasimulia au kuelezea kisa au tukio fulani.

3.1.3 VUM vilivyo na muundo wa Kirai

Utafiti huu ulibaini kuwa VUM katika matini semwa za Kikisii huweza kujitokeza vikiwa na muundo wa virai. Mathalani KH, KE au hata KT

3.1.3.1 VUM vinavyotokana na Kundi Husishi

VUM vilivyotokana na kundi husishi (KH) huwa na muundo wa H+KN. Mifano ya VUM hivi iliyojitokeza katika matini semwa za Kikisii ni pamoja na:

Ase engencho

MF9¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu mama fulani jirani wao ambaye alienda safari na akaacha watoto wachanga peke yao.*)

Kikisii	Kiswahili
<p>H: Nche nasinyiru n’amanga aye. Atakanegeka!</p> <p>G: Nomanyete ekeru airanete nigo namoteberereti gosori etaiyo. Nkamotebi: Aye saba Nyasae mono as’engencho konyora momura</p>	<p>H: Mimi nimeshindwa na maneno yake. Hakataziki!</p> <p>G: Unajua wakati alirudi nilimsomea bila mchezo. Nikamwambia: Wewe shukuru Mungu sana kwa sababu ndugu yangu alikuwa anataka kwenda kukushtaki ushikwe</p>

ominto oimokire achi kogosoera obwatu osibu. Baba, akaondoka koru erio nabo ndoche nga orairire magoro make.	ufungwe. Dada, aliogopa tangu wakati huo naona amepoa kidogo.
---	--

Aye saba Nyasae mono /*as'engencho* konyora momura ominto oimokire achi kogosoera
obwatu osibu.

Aye saba Nyasae mono **ase e-ngencho** ko-nyor-a mo-mura o-minto o-imok-ire a-chi ko-go-
soer-a o-bwat-u o-sibu.

N T N E **KUM**(H-KN(N(GL-MZZ) Kat-MZZ-IT IDU-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ-K NFS3U-MZZ Kat-NFS2U-MZZ-IT
NFS2U-MZZ-IT NFS2U-MZZ)

(Wewe shukuru Mungu sana kwa sababu ndugu yangu alikuwa anataka kwenda kukushtaki
ushikwe ufungwe)

Katika **MF9¹**, '**ase engecho**' imetumika kama **KUM**. **KUM** hiki kimeundwa kutokana na
vipashio viwili ambavyo ni 'ase' ambacho ni kihusishi na 'eng'encho' ambacho ni
nomino. **KUM** hiki kimetumika kufanikisha mshikamano katika tungo husika. Muundo
wa **KUM** unaojitokeza hapa ni H-KN(N(GL-MZZ)).

Ribaga ria

MF9²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *L anamkashifu M kwa kwenda kumsema kwa watu
wengine*)

Kikisii	Kiswahili
<p>M: Igo igo ogoteba nga mbobe nagokererete? Pole!</p> <p>L: Ee! mbobe gwankorerete. Onye kwarorire nakorire bobe togontebi? Mbuya oche ontebi nche bweka ribaga ria kogenda gotebi abanto batagokonye. Bono ekero</p>	<p>M: Hivyo huko ni kusema kuwa nilikufanyia vibaya? Pole!</p> <p>L: Ee! Ulinifanyia vibaya. Ikiwaumeona nimefanya vibaya mbona usiniambie? Ni vizuri uje uniambie mimi peke yangu badala ya kwenda kuambia watu ambao hawatakusaidia. Sasa wakati umewakimbizia</p>

<p>kwabaminyokeri amangana ninki bagokonya? M: Naigure bono. Tiga aywo aerere abu.</p>	<p>maneno wamekusaidia nini? M: Nimesikia basi. Acha hayo yaishie hapo.</p>
---	--

Mbuya oche ontebi nche bweka /**ribaga ria** kogenda gotebi abanto batagokonye.

M-buya o-ch-e o-n-teb-i nche bw-eka **ri-baga ri-a** ko-gend-a go-teb-i a-ba-nto ba-ti-a-go-kony-e.

KIM-MZZ NFS2U-MZZ-K NFS2U-SH-MZZ-K W IDU-MZZ **KUM**(NGL-MZZ NGL-H) Kat-MZZ-IT Kat-MZZ-IT NGL-IDW-MZZ IDW-KAN-NJ-Kat-MZZ-K

(Ni vizuri uje uniambie mimi peke yangu badala ya kwenda kuambia watu ambao hawatakusaidia)

Katika **MF9²**, **KUM** ‘**ribaga ria**’ kimetumika kufanikisha mshikamano. Mshikamano unaodhihirika hapa ni baina ya vishazi: *Mbuya oche ontebi nche bweka* (Ni vizuri uje uniambie mimi peke yangu) na *kogenda gotebi abanto batagokonye* (kwenda kuambia watu ambao hawatakusaidia). **KUM** hiki kiasilia ni kihusishi chenye maana ya ‘badala ya’.

Ase obwenge

MF9³:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wanakindi cha maendeleo wanahimizana kuhusu yale wanayotakiwa kufanya ili kikundi chao kipate ufanisi*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mwanakikundi: Ninki moroche omonoto omonene aranya gotochandra. Chingaki chionsi nga nere torengerereti. Morora buya ekeombe keru giato tikegu. Timonya gotokorera ebinto bitari na ngencho. Ase obwenge, tiga obochai. Gaki ancha motige egosori pi.</p>	<p>Mwanakikundi: Ni nini mnaona mtu mkubwa anaweza kututesea. Nyakati zote eti ni yeye tunafikiria. Chungeni kile chama chetu kisisambaratike. Msiwe mkitufanyia vitu visivyo na maana. Kwa ufupi acha madharau. Tafadhali acheni mchezo kabisa</p>

Timonya gotokorera ebinto bitari na ngencho. /*Ase obwenge, tiga obochai*

Ti-mo-nya go-to-kor-era e-bi-nto bi-ti-a-r-i na e-ngencho. **Ase obwenge**, tig-a o-bo-chai

KAN-IDW-NJ KAT-IDW-MZZ-K KAT-IDW-MZZ IDW-KAN-NJ-MZZ-K U KAT-MZZ. **KUM**(H-N) MZZ-IT KAT-NGL-MZZ

(Msiwe mkitufanyia vitu visivyo na maana. Kwa ufupi acha madharau)

‘**Ase obwenge**’ ambayo imetumika kama **KUM** katika **MF9³** inabainika kuwa iliyoundwa kutokana na H ‘ase’ chenye maana ya kwa pamoja na N ‘obwenge’ yenye maana ya ufupi. Matumizi ya **KUM** katika **MF9³** yanafanikisha mshikamano baina ya vishazi viwili ambavyo ni: *Timonya gotokorera ebinto bitari na ngencho* (Msiwe mkitufanyia vitu visivyo na maana) na *Tiga obochai* (Acha madharau).

Ase igo

MF9⁴:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anashiriki mazungumzo na rafiki zake kuhusu mavazi. Mzungumzaji mmoja anaeleza kuwa aina za mavazi hubadilikabadilka kulinagana na mazingira anamojikuta mtu*)

Kikisii	Kiswahili
<p>P: Onye intu toigwete obokendu iga ngaki gose abanto banyete ngumbu bamenyete!</p> <p>Q: Ninki! Okagete igo omonto orasinyu komenya ande onsi? Chinse chiri chya ngumbu igo chibwate obokendu obonge. Ase igo chianga nchireo abanto bakobeka egere chibatange embeo.</p>	<p>P: Ikiwa sisi tunahisi baridi hivi je watu ambao wanaishi ngambo wanaishi vipi!</p> <p>Q: Ni nini! Unafikiri mtu utashindwa kuishi popote? Nchi zile za ngambo zina baridi nyingi. Kwa hivyo nguo zipo watu huvaa ili ziwazuie baridi</p>

Chinse chiri chya ngumbu igo chibwate obokendu obonge. /*Ase igo chianga nchireo abanto bakobeka egere chibatange embeo.*

Chi-nse chi-ri chi-a ngumbu igo chi-bwat-e o-bokendu o-bonge. **Ase igo** chi-anga n-chi-re-o a-ba-nto ba-ko-beka egere chi-ba-tang-e embeo.

NGL-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ N KIM NGL-MZZ-K KAT-MZZ NGL-MZZ. **KUM**(H-W) NGL-MZZ-KAN-NGL-MZZ-W NGL-IDW-MZZ IDW-Kat-MZZ U NGL-IDW-MZZ-K N

(Nchi zile za ngambo zina baridi nyingi. Kwa hivyo nguo zipo watu huvaa ili ziwazuie baridi)

Katika **MF9⁴**, ‘**ase igo**’ imetumika kama **KUM**. **KUM** hiki kimeundwa kutokana kuweka pamoja kihusishi ‘ase’ chenye maana ya kwa, pamoja na kiwakilishi ‘igo’ chenye maana ya hivyo. Muundo wa **KUM** unaodhihirika ni ule wa H+KN.

Magega yayu

MF9⁵:

(**Muktadha:** Mazungumzo ya kijamii. *wazungumzaji G na H wanazungumza kuhusu mama fulani ambaye alikuwa mlevi wa kupindukia*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: N’amaene bono ogokwana? Omongina ori tarikororekana gose nabwate mangana.</p> <p>H: Omongina ori nigo atoreka. Magega yayu nigo arenge konyu amaru amange mono. Tiga arakanyeka konyora oetaniri ekerengo.</p>	<p>G: Unasema ukweli? Mama yule haonekani kuwa na maneno.</p> <p>H: Mama Yule aliokoka. Kabla ya hapo alikuwa anakunywa pombe nyingi mno. Acha apoe alikuwa amezidi</p>

Omongina ori nigo atoreka. /*Magega yayu nigo arenge konyu amaru amange mono.*

O-mo-ngina o-ri nigo a-torek-a. **Magega yayu** nigo a-renge ko-nyu amaru a-mange mono.

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM NFS3U:NJ-MZZ-IT. **KUM**(H-W) KIM NFS3U-MZZ Kat-MZZ N NGL-MZZ V

(Mama Yule aliokoka. Kabla ya hapo alikuwa anakunywa pombe nyingi mno)

Katika **MF9⁵** kumetumika **KUM** ‘magega yayu’. **KUM** hiki kimeundwa kutokana na kuunganishwa kwa kihusishi ‘magega’ chenye maana ya kabla pamoja na kiwakilishi ‘yayu’ chenye maana ya hayo.

Ase ekeene

MF9⁶:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wasailiwa wanazungumza kuhusu mwalimu fulani ambaye wanadai hakuwa akiwafundisha walipokuwa shuleni)

Kikisii	Kiswahili
<p>K: Tiga kongainereri tata! Mwarimu oyu tatosometi. Ase ekeene, igo asoete ekerasi gatato rioka. Bono oyu n’omonto oratebe nga natosometi. Omonto ori n’omworo bobo.</p> <p>J: Ebe nasoete rimo gose gatato buna ogoteba igo nga tatosometi?</p>	<p>K: Acha kudanganya bwana! Huyo mwalimu hakutufundisha Kwa hakika aliingia darasani mara tatu tu. Sasa huyo ni mtu utasema kuwa alitufundisha. Yule mtu ni mzembe vibaya.</p> <p>J: Iwe aliingia mara moja au maratati kama unavyosema hivyo hakutufundisha?</p>

Mwarimu oyu tatosometi. /*Ase ekeene, igo asoete ekerasi gatato rioka.*

Mw-arimu o-yu ti-a-nya-go-to-som-i. **Ase e-ke-ene** igo a-so-ete e-ke-rasi ga-tato ri-oka.

IDU-MZZ NGL-MZZ KAN-NJ-NFS3U-KAT-SH-MZZ-IT. **KUM**(H-KAT-NGL-MZZ) KIM NFS3U-MZZ-MAT KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ

(Mwalimu huyo hakutufunza. Kwa hakika aliingia darasani mara tatu tu.)

Katika **MF9⁶**, ‘**ase ekeene**’ imetumika kama **KUM**. **KUM** hiki kimeundwa kwa kuunganisha kihusishi ‘ase’ chenye maana ya kwa, pamoja na nomino ‘ekeene’ (ukweli). **KUM** hiki kina maana ya ‘kwa ukweli’.

Ase enchera ende

MF9⁷:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anashiriki mazungumzo na rafiki yake ambaye ametoka shambani. Rafiki huyo anamweleza kuwa amechoka mno*)

Kikisii	Kiswahili
<p>W: Aye tata! Mmogondo okare koru bono?</p> <p>Y: Aye oroche nobisi nkoru? Mmogondo nkoru. Nagoyire. Ase enchera ende nigo ngoteba nga narosire pi. Igo nyigwete nanga naikire nka ntimoke.</p>	<p>W: Wewe bwana! Unatoka shambani?</p> <p>Y: Wewe unaona natoka afisini? Natoka shambani. Nimechoka. Kwa njia nyingine ninasema kuwa nimechoka kabisa. Nahisi ningekuwa nimefika nipumzike.</p>

Nagoyire. /*Ase enchera ende nigo ngoteba nga narosire pi*

N-a-goy-ire. **Ase e-nchera e-nde** nigo n-go-teb-a nga ni-a-ros-ire pi

NFS1U-NJ-MZZ-K. **KUM**(H-KAT-MZZ IDU-MZZ) KIM NFS1U-Kat-MZZ-IT U NFS1U-NJ-NJ-MZZ-K E

(Nimechoka. Kwa njia nyingine ninasema kuwa nimechoka kabisa)

KUM ‘ase enchera ende’ kimetumika katika **MF9⁷** ili kufanikisha mshikamano katika tungo kilimotumika. **KUM** hiki kimeundwa kutokana na kuweka pamoja kihusishi ‘ase’ (kwa) pamoja na nomino ‘enchera’ (njia) ‘ende’ (nyingine). Kinadhihirisha muundo wa H+KN(N+V).

Ase bono

MF9⁸:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wazungumzaji G na H wanashiriki mazungumzo. H anamwomba g ampe usaidizi fulani lakini g anakataa kwa madai kuwa amechelewa*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Nche tiga ngende. Tikonyara goetani ns'echi.</p>	<p>G: Acha mimi niende siwezi kuzidisha saa hizi.</p> <p>H: Si ukubali unisaidie kidogo kisha twende</p>

<p>H: Otagwancha rende orambwatisi akeigo tomanyete kogenderani gochi abwo</p> <p>G: Nanyoriru mono ase bono tinkonyara kogokonya. Ninki otagantebeiri koru gese. Gose n'enchera okorigi egere onyoreri igaa. Tiga aye nche nkobwatesi mambia.</p>	<p>pamoja</p> <p>G: Nimechelewa sana kwa sasa sitaweza kukusaidia. Mbona hukuniambia mapema. Au ni njia unatafuta unicheleweshe hapa. Acha wewe nitakusaidia kesho.</p>
---	---

Nanyoriru mono /**ase bono** tinkonyara kogokonya

Ni-a-nyor-iru mono **ase bono** ti-n-ko-nyar-a ko-go-kony-a

NFS1U-NJ-MZZ-K E **KUM**(H-W) KAN-NFS1U-Kat-MZZ-IT KAT-SH-MZZ-IT

(Nimechelewa sana kwa sasa sitaweza kukusaidia)

Katika **MF9⁸** kumetumika **KUM** ili kufanikisha mshikamano katika tungo husika. Tungo hizo ni 'Nanyoriru mono' (Nimechelewa sana) na 'Tinkonyara kogokonya' (Sitaweza kukusaidia). **KUM** '**ase bono**' kimeundwa kwa kuweka pamoja kihusishi 'ase' (kwa) pamoja na kiwakilishi 'bono' (sasa). Kina muundo wa H+KN.

Ase ogokorera ekeene

MF9⁹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anashiriki mazungumzo na rafiki yake ambaye ametoka shambani. Rafiki huyo anamweleza kuwa amechoka mno*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mtafiti: Ninki ogoyerete igo?</p> <p>Oriku: Nakorire emeremo emenge rero. Ase ogokorera ekeene narosire. Igo okagete nga emeremo ngokora neyegosori....</p>	<p>Mtafiti: Mbona umechoka hivyo?</p> <p>Oriku: Nimefanya kazi nyingi leo. Kwa kweli nimechoka. Unafikiri kuwa kazi ninafanya ni mchezo.....</p>

Nakorire emeremo emenge rero. /*Ase ogokorera ekeene narosire.*

N-a-kor-ire e-me-remo e-menge rero. **Ase o-go-kor-era ekeene** ni-a-ros-ire

NFS1U-NJ-MZZ-K NGL-IDU-MZZ E KUM(H – (KN) KAT-Kat-MZZ-K N) NFS1U-NJ-MZZ-K

(Nimefanya kazi nyingi leo. Kwa kweli nimechoka)

Katika **MF9⁹** kumetumika KUM kina muundo wa KH. KUM hiki kina muundo wa H – (KN) KAT-Kat-MZZ-K N. Kimefanikisha mshikamano baina ya tungo mbili: *Nakorire emeremo emenge rero* (Nimefanya kazi nyingi leo) na *narosire* (nimechoka).

Ase bono iga

MF9¹⁰:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mzungumzaji F anamweleza G ni kwa nini hataki kumwadhibu mtoto wake ambaye ni mtukutu*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Otarochi buya omwana oyo nkogosinyare pi. Igo agocha kogera orere amariga.</p> <p>H: Ntebingo ninki ngokora? Natemire komokanya tari koigu. Goikera abu, timbwati ekio ndatebe. Ense nero erache komogambera. Abagusii ebagoteba gambera omuya .....</p> <p>G: Igo nabo otagete agendere koba igo buna are?</p> <p>H: Nche namokwaneire tatageti koigu. Ase bono iga, nesabire amagoko ane. Tiga ere akore buna atagete.....</p>	<p>G: Usipochunga huyu mtoto atakushinda kabisa. atakufanya ulie machozi</p> <p>H: Niambie nifanye nini? Nimejaribu kumkanya hasikii. Kufikia hapo, sina cha kusema. Ulimwengu ndio utamrudi. Wakisii wanasema mrekebishe mwema.....</p> <p>G: Hivyo unataka kuwa hivyo alivyo?</p> <p>H: Mimi nimemzungumzia hataki kusikia. Kwa sasa hivi, nimenawa mikono yangu. Acha yeye afanya anavyotaka .....</p>

Nche namokwaneire tatageti koigu. /*Ase bono iga, nesabire amagoko ane.*

Nche ni-a-mo-kwane-ire ti-a-taget-i ko-igu. **Ase bono iga**, ni-a-esab-ire a-ma-goko a-ne.

W NFS1U-NJ-SH-MZZ-K KAN-NJ-MZZ-IT Kat-MZZ **KUM**(H-N-V) NFS1U-NJ-MZZ-K NGL-IDW-MZZ NGL-MZZ

(Mimi nimemzungumzia hataki kusikia. Kwa sasa hivi, nimenawa mikono yangu.)

Katika **MF9¹⁰** kumetumika KUM ‘ase bono iga’ (kwa sasa hivi). KUM hiki kimeundwa kutokana na KH na kinafanikisha mshikamano baina ya vishazi viwili: Nche namokwaneire tatageti koigu (Mimi nimemzungumzia hataki kusikia). na nesabire amagoko ane (nimenawa mikono yangu).

Ase chingaki echio

MF9¹¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anashiriki mazungumzo na wazee fulani ambapo mmoja wao anaeleza jinsi maisha yalivyogeuka na kuwa magumu.*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mtafiti: Abagaka aba inu chingaki chiano nechingiya chiarenge.</p> <p>Ondimu: Ninki gose gwatebera igo?</p> <p>Mtafiti: Torochi buna mwariete amaremo</p> <p>Ondimu: (Kicheko) Tari nga twariete. Amaremo nigo arenge koonigu inse ake. Ase chingaki echio tikwarenge konyora boremo bokoonigu ribu ngima.</p>	<p>Mtafiti: Ninyi wazee ninyi siku zenu zilikuwa nzuri</p> <p>Ondimu: Mbona umesema hivyo?</p> <p>Mtafiti: Si unaona namna mlinyakua mashamba</p> <p>Ondimu: (Kicheko) Sio eti tulinyakua. Mashamba yalikuwa yanauzwa chini kidogo. Kwa wakati huo hungepata shamba linalouzwa elfu nzima</p>

Amaremo nigo arenge koonigu inse ake./ *Ase chingaki echio tikwarenge konyora boremo bokoonigu ribu ngima.*

A-ma-remo nigo a-renge ko-oni-gu inse ake. **Ase chi-ngaki e-chio** ti-kw-a-renge ko-nyor-a bo-remo bo-ko-oni-gu ribu ngima.

NGL-IDW-MZZ KIM NGL-MZZ Kat-MZZ-K E E. **KUM**(H NG-MZZ NGL-MZZ) KAN-NFS2U-NJ-MZZ Kat-MZZ-IT IDU-MZZ IDU-Kat-MZZ-K E E.

(Mashamba yalikuwa yanauzwa chini kidogo. Kwa wakati huo hungepata shamba linalouzwa elfu nzima)

Katika MF9¹¹ kumetumika **KUM** ambayo ni kirai kizima katika kuleta mshikamano katika tungo husika. KUM ‘ase chingaki echio’ kinadhihirika kujengwa kutoka kwa kihusishi.

3.1.3.2 VUM vinavyotokana na Kundi Tenzi

VUM vinavyodhihirika katika sehemu hii ni VUM vyenye muundo wa virai na ambavyo mizizi yake inatokana na vitenzi.

Kobua mono

MF10¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *James anamweleza Mikuro matarajio yake ya baadaye*)

Kikisii	Kiswahili
<p>James: Nche tingokorera banto nchera eywo. Ninganeti gokonya ababoraka. Kobua mono nindabe ginkobakonya abangina amo na abataka.....</p> <p>Mikuro: Igo mbuya. Nche igo nkogosabera. Nyasae aigu amasabo ao.</p>	<p>James: Mimi siwezi kufanyia watu hivyo. Ninataka kusaidia wajane. Zaidi sana nitakuwa nikiwasaidia akina mama pamoja na masikini....</p> <p>Mikuro: Hivyo ni vizuri. Mimi ninakuombea. MUngu asikie maombi yako</p>

Ninganeti gokonya ababoraka. /**Kobua mono nindabe ginkobakonya abangina amo na abataka.**

Ni-n-gan-eti go-kony-a a-ba-boraka. **Ko-bua mono** ni-n-rabe gi-n-ko-ba-kony-a a-ba-ngina amo na a-ba-taka.

KIM-NFS1U-MZZ-K Kat-MZZ-IT NGL-IDW-MZZ. **KUM**(Kat-MZZ E) KIM-NFS1U-MZZ NJ-NFS1U-Kat-IDW-MZZ-IT NGL-IDW-MZZ U NGL-IDW-MZZ

(Ninataka kusaidia wajane. Zaidi sana nitakuwa nikiwasaidia akina mama pamoja na masikini)

Katika **MF10**¹, kumetumika **KUM** ‘**kobua mono**’ **KUM** hiki kimeundwa kutokana na kitenzi ‘bua’ (shinda). MZZ huu wa kitenzi umewekewa kiambishi ko- ili kuunda nomino ya kitenzi jina ‘kobua’. Kielezi ‘mono’(zaidi) kimeongezewa ili kuunda **KUM**.

Komenta nayu

MF10²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anashiriki mazungumzo na rafiki zake kuhusu watoto wa mitaani. Mmoja wa rafiki zake anaeleza jinsi ambavyo watoto hao huweza kula au kunywa chochote bila ya kuathirika.*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mtafiti: Abana bari nNyasae obarendete</p> <p>J: (Akimkatiza) Naende Nyasae igo abanchete mono</p> <p>K: Abana aba ba chokora nigo bakori kende gionsi. Komenta nayu igo bakonyu mache ande onsi aba tibari korwara. Aye omochani ori endagera bakori igo ogokorera nyagetari.</p> <p>J: Amaene pi!....</p>	<p>Mtafiti: Watoto wale ni Mungu anawalinda</p> <p>J: (Akimkatiza) Tena Mungu anawapenda sana</p> <p>K: Watoto hawa wa mitaani wanakula chochote. Pamoja na hayo wanakunywa maji yoyote ingawa hawawi wagonjwa. Wewe ukijaribu ule chakula wanachokula utaishia hospitali.</p> <p>J: Kweli kabisa! .....</p>

Abana aba ba chokora nigo bakori kende gionsi. /*Komenta nayu* igo bakonyu mache ande onsi aba tibari korwara

A-ba-na a-ba ba chokora nigo ba-ko-ri kende gi-onsi. **Ko-ment-a na-yu** igo ba-konyu mache a-nde o-nsi aba ti-ba-ri ko-rwara

NGL-IDW-MZZ NGL-MZZ H N KIM IDW-Kat-MZZ V NGL-MZZ. **KUM**(Kat-MZZ-IT H-W) KIM IDW-Kat-MZZ N NGL-MZZ NGL-MZZ U KAN-IDW-MZZ Kat-MZZ

(Watoto hawa wa mitaani wanakula chochote. Pamoja na hayo wanakunywa maji yoyote ingawa hawawi wagonjwa)

KUM ‘**komenta nayu**’ ambacho kimetumika katika **MF10²**, kinafanikisha mshikamano katika tungo kilimotumika. **KUM** hiki kimeundwa kwa kuweka pamoja nomno yakitenzi jina ‘komenta’ na kiwakilishi ‘nayu’. ‘komenta’ imeundwa kwa kuambisha Kat (ko) katika MZZ ‘-ment-’ wenye maana ya ongeza. Katika **MF10²** **KUM** hiki kimefanikisha mshikamano.

Naki gekogera

MF10³:

(Muktadha: **Mazungumzo ya kijamii. Wasailiwa wanajadiliana kuhusu madhara yanayowapata wakristo bandia**)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Gose igo okonyora omonto egasete rituko ryesabato. Omonto agotara orakage nga nigoro arure</p> <p>K: (Akimkatiza) okonyora ebinto bagokora amatuko aya ande nebyogokumi.</p> <p>J: Naende manya bakori nonya nepasaka</p> <p>K: Otagotiga aye. Nomanyete nga nkonyora bare amaaku amanene?</p> <p>J: Ee! Abange barire omogati na konywa egekombe batarengere, naki gekogera abange babeire abarwaire na abareu. Nyasae tari gokoreru gosori naende tokomongaina. Mmwanyabanto oranya kongaina.</p>	<p>J: Si unapata mtu amejikaza siku ya sabato. Mtu anatembea utafikiri ametoka juu</p> <p>K: (Akimkatiza) utapata vitu wanafanya hizi siku nyingine ni vya ajabu</p> <p>J: Tena fahamu wanashiriki hata pasaka</p> <p>K: We acha. Unajua kuwa wanapata adhabu kubwa?</p> <p>J: Ee! Wengi wamekula mkate na kunywa kikombe bila ya kujihoji. Ndicho kinachofanya wengi wamekuwa wagonjwa na wanyonge. Mungu hafanyiwi mchezo tena huwezi kumdangaya. Ni binadamu unaweza kuwa ukidanganya.</p>

Abange barire omogati na konywa egekombe batarengereti, /*naki gekogera abange babeire abarwaire na abareu*

A-ba-nge ba-ri-re o-mo-gati na ko-nywa e-ge-kombe ba-ti-a-renger-eti, **naki ge-ko-ger-a** a-ba-nge ba-b-eire a-ba-rwaire na a-ba-reu

NGL-IDW-MZZ IDW-MZZ-KIT:NJ KAT-IDU-MZZ U Kat-MZZ KAT-NGL-MZZ IDW-KAN:NJ NFS3W-KAN-NJ-MZZ-MAT, **KUM** (W NGL-Kat-MZZ-IT) NGL-NGL-MZZ IDW-MZZ-K:NJ NGL-IDW-MZZ U NGL-IDW-MZZ

(Wengi wamekula mkate na kunywa kikombe bila ya kujihoji. Ndicho kinachofanya wengi wamekuwa wagonjwa na wanyonge)

‘**Naki gekogera**’ ambacho ni **KUM** katika **MF10³** kimefanikisha mshikamano. **KUM** hiki kimeundwa kutokana na kitenzi ambacho MZZ wake ni ‘-ger-’ na ambao una maana ya sababisha.

Kobwati ayu

MF10⁴:

(**Muktadha: Darasani. Mwanafunzi mmoja anasimulia kisa kuhusu mtoto fulani aliyekuwa mtundu**)

Kikisii	Kiswahili
.....omwana oyu nigo arenge omochege ekerage. Ebe nka ebe esukuru, Mokeira tareng gokanegeka gose gotebererigu. Gochi nka tareng mobe mono asengecho ise areng omotindi. Engaki eyemo nakorete amakumi esukuru. Mokeira igo areng konya goaka eriogi. Kobwati ayu ekero omwarimu amorangeria gochi abisi igo aagete omwarimu.	.... Mtoto huyo alikuwa mchokozi sana. Iwe nyumbani iwe shuleni, Mokeira alikuwa hakataziki. Hata nyumbani hakuwa mbaya sana kwakuwa baba yake alikuwa mkali. Siku moja alifanya maajabu shuleni. Mokeria alikuwa akipigapiga kelele. Kufuatia hayo, wakati mwalimua alimwita, alimpiga mwalimu

Mokeira igo arenge konya goaka eriogi. /***Kobwati ayu** ekero omwarimu amorangeria gochi abisi igo aagete omwarimu.*

Mokeira igo a-re-nge ko-nya go-ak-a e-riogi. **Ko-bwat-i ayu** ekero o-mw-arimu a-mo-rangeri-a go-chi abisi igo a-ag-ete o-mw-arimu.

N KIM NFS3U-MZZ-K **Kat-MZZ Kat-MZZ-IT NGL-MZZ.KUM**(Kat-MZZ NGL-MZZ) N
KAT- NGL-MZZ-IT Kat-MZZ KIM NFS3U- MZZ-MAT KAT-NGL-MZZ

(Mokeria alikuwa akipigapiga kelele. Kufuatia hayo, wakati mwalimua alimwita, alimpiga mwalimu)

Katika **MF10⁴**, **KUM** ‘**kobwati ayu**’ kimetumika ili kuleta mshikamano katika tungo husika. **KUM** hiki kimeundwa kutokana na kitenzi ambacho MZZ wake ni ‘-bwat-’ wenye maana ya fuata. MZZ huu umeambishwa Kiambishi awali tangulizi (ko-) na baadaye kufuatizwa na kiwakilishi.

Goikera bono

MF10⁵:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *L* na *M* wanamwelezea mtafiti ni kwa nini hawapendi kujishughulisha na biashara)

Kikisii	Kiswahili
<p>L: Buna nche mboonchoreri ki ntarakora? M: Aa! Twatemire tata! L: Twatemire kera egento goikera bono twatigire gwechanda. Omonto igo korora nga gincha onye gokonyara konyora endagera, ngecho teiyo oranya konya gwechandera.</p>	<p>L: Kama mimi ni biashara gani sijafanya? M: Aa! Tumejaribu bwana! L: Tumejaribu kila kitu hadi sasa tumeacha kujisumbua. Mtu unaona kuwa ilmradi unaweza kupata chakula, hapana haja ya kujisumbuasumbua</p>

Twatemire kera egento /*goikera bono twatigire gwechanda*

Tu-a-tem-ire kera e-gento **go-ik-era bono** tu-a-tig-ire go-e-chand-a

NFS1W-NJ-MZZ-K V N **KUM**(Kat-MZZ-K E) NFS1W-NJ-MZZ-K Kat-NJ-MZZ-IT

(Tumejaribu kila kitu hadi sasa tumeacha kujisumbua)

‘**Goikera bono**’ ambayo imetumika kama **KUM** katika **MF10⁵**. Hapa **KUM** imeundwa kutokana na kitenzi chenye MZZ ‘-ik-’ chenye maana ya fika. MZZ huu umeambishiwa Kat (go-) na baadaye kufuatizwa kielezi *bono* chenye maana ya sasa.

Goikera abu

MF10⁶:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mzungumzaji F anamweleza G ni kwa nini hataki kumwadhibu mtoto wake ambaye ni mtukutu*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Otarochi buya omwana oyo nkogosinya are pi. Igo agocha kogera orere amariga.</p> <p>H: Ntebingo ninki ngokora? Natemire komokanya tari koigu. Goikera abu, timbwati ekio ndatebe. Ense nero erache komogambera. Abagusii ebagoteba gambera omuya .....</p>	<p>G: Usipochunga huyo mtoto atakushinda kabisa. Atakufanya ulie machozi.</p> <p>H: Hebu niambie nifanye nini? Nimejaribu kumkanya hasikii. Kufikia hapo sina cha kusema. Ulimwengu utamrudi. Wakisii wanasema mkanye mwema .....</p> <p>tabia</p>

Natemire komokanya tari koigu. /*Goikera abu, timbwati ekio ndatebe.*

Ni-a-tem-ire ko-mo-kany-a ti-a-r-i ko-igu **go-ik-era abu**, ti-m-bwat-i e-kio n-ra-teb-e.

NFS1U-NJ-MZZ-K Kat-SH-MZZ-IT KAN-NFS3U-MZZ-ITKAN Kat-MZZ **KUM**(Kat-MZZ-K E)

KAN-NFS1U-MZZ-IT NGL-MZZ NFS1U-NJ-MZZ-K

(Nimejaribu kumkataza hasikii kufikia hapo sina cha kusema)

Katika MF10⁶, ‘goikera abu’ kimetumika kama **KUM**. **KUM** hiki kimetumika katika kufanikisha mshikamno katika tungo kilimotumika. **KUM** hiki kimeundwa kwa kuambishiwa Kat (go-) na baadaye kuongezewa kielezi *abu* chenye maana ya hapo.

Otatiga bono

MF10⁷:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili G na H wanajadiliana ni vipi ambavyo kaiyefa ni nzuri kwa kuweka ua)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Onye ndiri omento okonyara nanga igo okorigi enchera ere engiya yokogita. Sengenge teri ngiya ase okogita...</p> <p>H: (Akimkatiza) Yaya sengenge teri ngiya! Ekaiyaba nigo ere engiya mono ase okogita. Otatiga bono okobwata kwaye naku ogokongu.</p>	<p>G: Ingekuwa mtu unaweza ungetafuta njia nzuri ya kuweka ua. Sengenge sio nzuri kwa kuweka ua</p> <p>H: (Akimkatiza) Hapana sengenge sio nzuri! <i>Kaiyefa</i> ni nzuri sana kwa kuweka ua. Isipokuwa sasa kushika kwake ndiko kugumu</p>

Ekaiyaba nigo ere engiya mono ase okogita. /*Otatiga bono okobwata kwaye naku ogokongu.*

E-kaiyaba nigo e-re e-ngiya mono ase o-ko-git-a. **Otatiga bono** o-ko-bwat-a ku-aye naku o-go-kongu

NGL-MZZ KIM NGL-MZZ NGL-MZZ E H KAT-Kat-MZZ-IT **KUM**. KAT-Kat-MZZ-IT NGL-MZZ V KAT-Kat-MZZ

(*Kaiyefa* ni nzuri sana kwa kuweka ua. Isipokuwa sasa kushika kwake ndiko kugumu)

‘**Otatiga bono**’ ambayo imetumika kama **KUM** katika MF10⁷. Imeundwa kutokana na MZZ wa kitenzi ‘-tig-’ chenye maana ya acha. **KUM** hiki huchukua nafasi ya katikati katika tungo na kama inavyojitokeza katika MF10⁷ hutanguliza tungo ya pili ya matini husika.

Kobwatekani naywo

MF10⁸:

(Muktadha: Darasani. *Mwanafunzi mmoja anawahimiza wenzake kusoma kwa bidii. Anawatolea kisa cha mvulana ambaye alikuwa akicheza na masomo*)

Kikisii	Kiswahili
Timonya gokora egosori namasomo. Omogano oyu nabaa nabo oisane kobaoroki obobe bwogokora egosori ase amasomo. Omomura ori nigo akorete egosori ase amasomo. Kobwatekani naywo takoreti buya ase amatemu	Msiwe mkifanya mchezo na masomo. Hadithi hiyo ambayo nimewapa unatosha kuwaonyesha ubaya wa kufanya mchezo masomoni. Mvulana yule alifanya mchezo katika masomo. Kufuatana na hayo hakufanya vizuri katika masomo yake

Omomura ori nigo akorete egosori ase amasomo. /*Kobwatekani naywo takoreti buya ase amatemu*

O-mo-mura o-ri nigo a-kor-ete e-gosori ase a-masomo. **Ko-bwatekani na-aywo** ti-a-kor-eti buya ase a-ma-temu

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM NFS3U-MZZ-MAT KAT-MZZ H NGL-MZZ. **KUM**(Kat-MZZ H-MZZ) KAN-NFS3U-MZZ-K E H NGL-IDW-MZZ

(Mvulana yule alifanya mchezo katika masomo. Kufuatana na hayo hakufanya vizuri katika masomo yake)

Katika **MF10⁸**, kumetumika **KUM**. **KUM** hiki kimeundwa kutokana na kuambishwa kwa Kat (ko-) katika MZZ wa kitenzi ‘bwatekani’ (fuatana). Kinafanikisha mshikamano katika tungo hii kwa kuashiria ule mfuatano wa matukio baina ya upande mmoja wa tungo na ule mwingine.

Nabo oranyore

MF10⁹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *J na K wanashiriki mazungumzo huku wakiwa wanamngoja mwenzao ambaye amekawia. k anahoji kuwa huenda wanayemsubiri asije kwa kuwa amekawia*)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Chinsa echi chiachire mono. Gochi nkoira bogochi. Ntoche tokore memeremo eye bori?</p> <p>K: Tindochi tokonyekora</p> <p>J: Igo tokogenda gose toramoganya ake?</p> <p>K: Mokuia onyoriru mono oranyore tari gocha. Omanyete nabo ankorete iga rinde nkamoganya nkaganyora. Naende nomokora omororo. Tari monto morachikane nga ngokora more gento nere aikerani.</p>	<p>J: Hizi saa zimekwisha sana. Hata kunaelekea kuwa usiku. Tutafanya hii kazi kweli?</p> <p>K: Sioni tukiifanya</p> <p>J: Twende au tumsubiri kidogo?</p> <p>K: Mokuia amechelewa mno huenda haji. Unajua alinifanya hivi wakati fulani nikamsubiri nikachoka, tena ni mkora ajabu. Sio mtu mnaaweza kuahidiana naye kuwa mnaifanya kitu naye aafikie</p>

Mokuia onyoriru mono. / *Nabo oranyore tari gocha*

Mokuia o-nyor-iru mono. **Nabo o-ra-nyor-e** ti-a-r-i go-ch-a

N NFS2U-MZZ-K E. **KUM**(KIM NFS2U-K-MZZ-K) KAN-NFS3U-MZZ-IT Kat-MZZ-IT

(Mokuia amechelewa sana. Unaweza kupata haji)

MF10⁹ unadhihirisha **KUM** ambacho kimeundwa kwa KIM na mzizi wa kitenzi uliambishiwa viambishi. **KUM** katika **MF10⁹** kimejitokeza katikati ya matini hiyo na kimebainika kutanguliza tungo ya pili ya matini husika.

3.1.3.3 VUM vinavyotokana Kundi Elezi

VUM katika kundi hili hudhihirika kutokana na vielezi. Aghalabu VUM hivi hufanikisha mshikamano katika tungo husika kwa kutolea maelezo kuhusu tukio fulani lililotangulizwa katika sehemu ya kwanza ya tungo husika.

Omoerio oye

MF11¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanajadiliana kuhusu msichana fulani ambaye G anadai kuwa ana bidii sana katika masomo*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Omwano ori nigo are omwango.</p> <p>H: Maria nigo abwate omoki ase amasomo aye. Omoerio oye goika akore buya mono. Chingaki chionsi igo okonyora kagokora emeremo yaye y'esukuru. Omanyete ndire nkwoboa nonya n'okomotoma?</p>	<p>G: Yule mtoto ni mwepesi.</p> <p>H: Maria ana bidii katika masomo yake mwishowe lazima atafanya vizuri mno. Nyakati zote utampata akifanya kazi yake ya shule. Unaju kuna wakati ninaogopa hata kumtuma?</p>

Maria nigo abwate omoki ase amasomo aye. /*Omoerio oye goika akore buya mono.*

Maria nigo a-bwat-e omoki ase a-masomo a-ye. **Omoerio oye** go-ik-a a-kor-e buya mono.

N KIM NFS3U-MZZ-K N H NGL-MZZ NFS31-MZZ. KUM(N-V) Kat-MZZ-IT NFS3U-MZZ-IT E E

(Maria ana bidii katika masomo yake mwishowe lazima atafanya vizuri mno)

Katika MF11¹ KUM 'omoerio oye' kimetumika. KUM hiki kimetumika ili kufanikisha mshikamano katika tungo husika. KUM hiki kimeundwa kutokana na E 'omoerio' chenye maana ya mwisho.

Mambi yaye

MF11²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mzungumzaji J anamweleza K kuhusu maafa aliyokumbana nayo kwa kumkaribisha mgeni*)

Kikisii	Kiswahili
<p>K: Nche nnatiga obuya obonge. Igo ogokorera omonto amaya ere okobangera amabe oka. Nomanyete nga ndire nekorete omuya nkenyorera emechando? Omosani one nachete akarara bwone rimo. Mambi yaye nigo aimogete akagenda atachieti nantebi nga ochire....</p> <p>J: (Akimkatiza) Oyu goika agakorete egento (kicheko).....</p>	<p>K: Mimi niliacha uzuri mwingi. Unafanyia mtu mazuri yeye anakupangia mabaya pekee. Unajua kuna wakati nilijifanya mzuri nikajipatia shida? Rafiki yangu alikuja akalala kwangu mara moja. Kesho yake alitoka akaenda bila hata kuniambia kuwa ameenda.....</p> <p>J: (Akimkatiza) huyo lazima alifanya kitu (kicheko) .....</p>

Omosani one nachete akarara bwone rimo. /*Mambi yaye nigo aimogete akagenda atachieti nantebi nga ochire.*

O-mo-sani o-ne ni-a-ch-ete a-ka-rar-a bw-one ri-mo. **Mambi yaye** nigo a-imok-ete a-ka-gend-a a-ti-a-chi-eti ni-a-n-teb-i nga o-ch-ire.

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM-NFS3U-MZZ-MAT NGL-MZZ NGL-MZZ. **KUM(N-V)** KIM NFS3U-MZZ-MAT NFS3U-SM-MZZ-IT NFS3U-KAN-NFS3U-MZZ-MAT KIM-NJ-NFS1U-MZZ-IT NGL-MZZ-K

(Rafiki yangu alikuja akalala kwangu mara moja. Kesho yake alitoka akaenda bila hata kuniambia kuwa ameenda)

Katika MF11², **KUM** ‘mambi yaye’ kimetumika. **KUM** hiki kimeundwa kutokana na E ‘mambi’ (kesho) pamoja na ‘yaye’ (yake). Viwili hivi vimetumika pamoja kama kielezi chenye maana ya kesho yake.

Ekeru ekio gionsi

MF11³:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anashiriki mazungumzo na rafiki yake ambaye hajaonana naye kwa muda. Rafiki huyo anamweleza kuwa kwa muda mrefu amekuwa akiishi na jamaa yake*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mtafiti: Amatuko aywo onsi. Igo nga ninka kwebisete</p> <p>P: Tinamenyete nka. Ekeru ekio gionsi nigo namenyeete nomoiri. Onye ninka aa nanga tikwarenge kondora.</p>	<p>Mtafiti: Siku hizo zote. Hivyo ulikuwa umejificha nyumbani</p> <p>P: Sikuwa naishi nyumbani. Wakati huo wote nilikuwa naishi na jamaa yangu. Ingekuwa ni hapa nyumbani si ungekuwa unaniona</p>

Tinamenyete nka. /*Ekeru ekio gionsi nigo namenyeete nomoiri*

Ti-ni-a-meny-ete nka. **E-keru e-kio gi-onsi** nigo ni-a-meny-ete na-o-mo-iri

KAN-NFS1U-NJ-MZZ-MAT N. **KUM**(NGL-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ) KIM NFS1U-NJ-MZZ-MAT H-KAT-IDU-MZZ
(Sikuwa naishi nyumbani. Wakati huo wote nilikuwa naishi na jamaa yangu)

KUM kilichotumika katika **MF11³** kimeundwa kina muundo wa N+KV(V+E). Muundo huu kwa pamoja umeunda kielezi ambacho kimefanya kazi kama **KUM** ambacho kinawezesha mshikamano baina ya vishazi vinavyodhihirika katika tungo hii.

Chinsa echio echio

MF11⁴:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *g na h ambao ni marafiki wanakutana na h anamfahamisha g kuhusu safari yake ilivyokuwa*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Gwachire bwango! Endege kwarina koru Getembe?</p>	<p>G: Umekuja upesi! Ni ndege umepanda kutoka Getembe?</p>

<p>H: (Kwa utani) Ee! mbobe ndarina endege? (akieleza) Egari eri nigo yaichora bwango. Chinsa echio echio yaimoka na gochaka orogendo.</p>	<p>H: (Kwa utani) Ee! Ni vibaya nikipanda ndege? (akieleza) Gari lile lilijaa haraka wakati huo huo likatoka na kuanza mwendo</p>
---	--

Egari eri nigo yaichora bwango. /*Chinsa echio echio yaimoka na gochaka orogendo.*

E-gari e-ri nigo ya-ichor-a bwango. **Chi-nsa e-chio e-chio** ya-imok-a na go-chak-a o-rogendo.

NGL-MZZ NGL-MZZ KIM NGL-MZZ-IT E **KUM**(NGL-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ) NGL-MZZ-IT U Kat-MZZ-IT KAT-MZZ

(Gari lile lilijaa haraka wakati huo huo likatoka na kuanza mwendo)

Katika **MF11⁴**, **KUM** ‘**chinsa echio echio**’ kimetumika. **KUM** hiki ni kielezi ambacho kimeundwa kutokana na muundo N+KV(V+V).

Igo bono

MF11⁵:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anashiriki mazungumzo na wazee fulani. Anatambulishwa kwa kijana fulani ambaye anafahamishwa kuwa wana uhusiano naye*)

Kikisii	Kiswahili
<p>R: .....nabo bono amangana agocha aba igo.</p> <p>Mtafiti: Nabo igo omogaka. (<i>anaingia kijana fulani umri wa makamo</i>)</p> <p>R: Moigwa karibu!</p> <p>S: Mbuya mono mame. Mbuya more?</p> <p>R na Mtafiti: Mbuya mono</p> <p>R: Gwakorire buya gocha (kwa mtafiti) Omwana oyu n’oyomino pi. Igo bono</p>	<p>R: .... Hivyo sasa ndivyo mambo huwa.</p> <p>Mtafiti: ni hivyo mzee. (<i>anaingia kijana fulani umri wa makamo</i>)</p> <p>R: Karibu mwanangu!</p> <p>S: Ahsante mjomba. Habari zenu?</p> <p>R na Mtafiti: Ahsante</p> <p>R: Umefanya vizuri kuja (kwa mtafiti) Mtoto huyo ni wenu kabisa. Hivyo basi ni vizuri mjuane na kuheshimiana ndio mtaweza kusaidiana vizuri</p>

mbuya momanyane na gosikana nari moranyare gokonyana buya.....	
---	--

Omwana oyu n'oyomino pi. /**Igo bono** mbuya momanyane na gosikana nari moranyare gokonyana buya.

O-mw-ana o-yu ni-o-yo-mino pi. **Igo bono** m-buya mo-many-ane na go-sik-ana nari mo-nyar-e go-kony-ana buya.

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM-NGL-H-MZZ E. **KUM**(KIM-E) KIM-MZZ IDW-MZZ-K U Kat-MZZ-K E IDW-NJ-MZZ-IT Kat-MZZ-K E

(Mtoto huyo ni wenu kabisa. Hivyo basi ni vizuri mjuane na kuheshimiana ndio mtaweza kusaidiana vizuri)

'**Igo bono**' ambayo imetumika katika **MF11**⁵ kama **KUM** imeundwa kwa KIM+E. **KUM** hiki kimetumika kufanikisha mshikamano katika tungo hii.

Bono bono

MF11⁶:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *F na G wanazungumza kuhusu mgeni fulani rafiki ya G ambaye alikuja kumtembelea wakati fulani.*)

Kikisii	Kiswahili
<p>F: Ninginyorete k'ogontebi egento buna ekio</p> <p>G: Nabo kiarengi igo bono. Igo achete komokwani akaomerera igaa. Bono bono togasinyu nga naki togokora. Omanyete nabo omonto ogoika kwanyora nga kwerentereire emesigo otanyare koimokia!</p>	<p>F: Nakumbuka ukiniambia kitu kama hicho</p> <p>G: Ilikuwa hivyo basi. Alikuwa kumsalimu akakatalia hapa. Sasa basi tukashindwa ni vipi tutafanya. unajua inafika wakati mtu umejiletea mizigo usiyoweza kubeba!</p>

Igo achete komokwani akaomerera igaa. /**Bono bono** togasinyu nga naki togokora

Igo a-ch-ete ko-mo-kwani. A-ka-omerer-a igaa. **Bono bono** to-ga-siny-u nga n-naki to-go-kor-a

KIM NFS3U-MZZ-MAT Kat-SH-MZZ. NFS3U-SM-MZZ-IT E. **KUM** NFS1W-SM-MZZ-K KIM KIM-MZZ NFS1W-Kat-MZZ-IT

(Alikuwa kumsalimu akakatalia hapa. Sasa basi tukashindwa ni vipi tutafanya)

Katika **MF11⁶** **KUM bono bono** kimetumika kufanikisha mshikamano katika tungo husika. Inadhihirika kuwa **KUM** katika **MF11⁶** kimeundwa kwa KE (E+E).

Bono ekeru

MF11⁷:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *J na K wanazungumza kuhusu jamaa fulani mwenye hasira*)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Omoisi ori nabo abwato obomwenu boisaine</p> <p>K: Ori ekeru okomokani egento nari bono okomotebi agekore. Gose moisonde naaka omonto obande bosabosa!</p> <p>J: John igo amokaneti. Bono ekeru amotebi atige, akamanya koimoka nekerundo akamongwani oroe. Mosuko naikere ayaye....</p>	<p>J: Yule kijana una ujeuri mwingi</p> <p>K: Yule unapomkataza kitu ndio unamwambia akifanye. Si juzi alipiga mtu wa wenyewe bure bure!</p> <p>J: John alimkataza. Sasa wakati alimwambia aache, akatoka mbio akamzaba kofi</p>

John igo amokaneti. /**Bono ekeru** amotebi atige, akamanya koimoka nekerundo akamongwani oroe.

John igo a-mo-kan-eti. **Bono ekeru** a-mo-teb-i a-tig-e, a-ka-many-a ko-imok-a na-e-ke-rundo a-ka-mo-ngwani o-roe.

N KIM NFS3U-SH-MZZ-MAT. **KUM**(E E) NFS3U-SH-MZZ-IT NFS3U-SM-MZZ-IT Kat-MZZ-IT H-KAT-NGL-MZZ NFS3U-SM-SH-MZZ KAT-MZZ

(John alimkataza. Sasa wakati alimwambia aache, akatoka mbio akamzaba kofi)

Kama ilivyokuwa katika MF11⁶, katika MF11⁷ KUM ‘bono ekeru’ nayo inabainika kuwa iliyoundwa kutokana na KE ambalo lina vielezi viwili.

Rirorio onye

MF11⁸:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu mama fulani jirani wao ambaye alienda safari na akaacha watoto wachanga peke yao. H anamweleza G jinsi wakati fulani alimkaripia mama huyo)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Bono omosubati oyu nabwate obongo bori!</p> <p>H: (Kwa masikitiko) naki nainche nsinyire.</p> <p>G: Omwana buna oyo bono nga nere agotigera abana. Bono igo okwebori nga omosubati buna oyo bono nabwate obongo?</p> <p>H: Agh!! Tiga aye twachire komokanya’ osinyire! Engaki eyemo nere namoikaranseti nkamotebi: ‘Tobwati manyinga a mwanabanto. Rirorio onye gokabwate amanyinga a mwanabanto nigo arabe amake’ .....</p>	<p>G: Sasa huyo mama ana ubongo kweli!</p> <p>H: (kwa masikitiko) ndicho name ninashindwa</p> <p>G: Mtoto kama huyu sasa eti ndiye anaachia watoto. Sasa unajiuliza mama huyu ana akili kweli?</p> <p>H: Agh!! We acha tumejaribu kumkanya imeshindikana! Kuna wakati mmoja nilimketisha nikamwambia: ‘Huna damu ya binadamu. Ikiwa basi una damu ya binadamu, inaweza kuwa chache’ .....</p>

Tobwati manyinga a mwanabanto. /*Rirorio onye* gokabwate amanyinga a mwanabanto nigo arabe amake

Ti-o-bwat-i manyinga a mwanabanto. **Rirorio onye** go-ka-bwat-e amanyinga a’ mwanabanto nigo a-rabe a-make

KAN-NFS2U-MZZ-IT N H N KUM NFS2U-SM-MZZ-IT N H N KIM NGL-MZZ NGL-MZZ

(Huna damu ya binadamu. Ikiwa basi una damu ya binadamu, inaweza kuwa chache)

Katika **MF11⁸** **KUM** kilichotumika kinadhihirika kuwa kimeundwa kutokana na kielezi ‘rirorio’ (basi). Mshikamano katika tungo hii umetokana na **KUM** hiki ambacho kinaashiria kutoa muhtasari kuhusu jambo fulani lililoashiriwa katika sehemu ya kwanza ya tungo: ule ukosefu wa ubinadamu alio nao mzungumziwa.

Buna bono

MF11⁹

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Mtafiti anashiriki mazungumzo na wazee fulani ambapo mmoja wao anaeleza jinsi maisha yalivyogeuka na kuwa magumu.)

Kikisii	Kiswahili
<p>S: Ebinto biakongire oyonka. Iroka chiombe!</p> <p>R: Chiombe chiakongire amagori. Buna bono tokonyora ngombe na ribu isano. Timanyeti nga ngai ense eye erochi.....</p>	<p>S: Vitu vimekuwa ghali wa kwetu. Hasa ng’ombe</p> <p>R: Ng’ombe wamepanda bei. Kama sasa huwezi kupata ng’ombe kwa elfu tano. Sijui hii dunia inaelekea wapi.....</p>

Chiombe chiakongire amagori./ **Buna bono** tokonyora ngombe na ribu isano

Chi-ombe chi-a-kong-ire a-ma-gori. **Buna bono** ti-o-ko-nyor-a ngombe na ribu isano

NGL-MZZ NGL-NJ-MZZ-K NGL-IDW-MZZ. **KUM**(E-E) KAN-NFS2U-Kat-MZZ-IT N U N V

(Ngombe wamekuwa ghali. Kama sasa huwezi kupata ngombe kwa elfu tano)

MF11¹⁰ inadhihirisha hali ambapo **KUM** kimeundwa kutokana na kuweka pamoja vielezi viwili. Katika **MF11¹⁰**, ‘**buna bono**’ ambacho ni **KUM** kimeundwa kutokana na kuweka pamoja kielezi ‘buna’ na kielezi ‘bono’.

Erinde erio

MF11¹¹:

(Muktadha: Darasani. Mwanafunzi mmoja anasimulia kisa ambapo mtoto fulani alifanya jitihada za kujinasua kutoka kwa umasikini)

Kikisii	Kiswahili
Omwana oyu chingaki chionsi igo arenge konya goteba nga: ‘Igo nganeti gosoma n’omokia erinde erio nche koba omonyagetari’	Mtoto huyo nyakati zote alikuwa akisema kuwa ; ‘Ninataka kusoma kwa bidii ili nije kuwa daktari’

Igo n’ganeti gosoma n’omokia /*erinde erio* nche koba omonyagetari

Igo ni-gan-eti go-som-a na o-mokia **erinde erio** n-che ko-ba o-mo-nyagetari

KIM NFS1U-MZZ-K Kat-MZZ-IT H KAT-MZZ KUM(E-E) NFS1U-MZZ Kat-MZZ NGL-IDU-MZZ

(Ninataka kusoma kwa bidii ili nije kuwa daktari)

Sawa na ilivyo katika MF11¹⁰, katika MF11¹¹, kumetumika **KUM** ambacho kimeundwa kutokana na kuweka pamoja vielezi viwili.

3.1.3.4 VUM vilivyo na muundo wa virai vinavyotokana na viunganishi

Ilibainika kuwa kuna baadhi ya VUM ambavyo vimeundwa kutokana na mizizi ya viunganishi:

Nonya nigo

MF11¹²:

(Muktadha: Darasani. Mwanafunzi mmoja anasimulia kisa kuhusu mwanafunzi mwingine ambaye alikuwa akikumbwa na matatizo ya karo.)

Kikisii	Kiswahili
..... igo abwate emechando emenge. Mwana oyu tarengi gocha sukuru matuko onsi. Nonya nigo mbuya arengi gokora ase amasomo aye.	.....ana shida nyingi. Mtoto huyo hakuwa akija shuleni siku zote. Hata hivyo anafanya vizuri katika masomo yake

Mwana oyu tarenge gocha sukuru matuko onsi. /*Nonya nigo mbuya arenge gokora ase amasomo aye.*

Mw-ana o-yu ti-a-re-nge go-ch-a sukuru ma-tuko o-nsi. **Nonya nigo** m-buya a-re-nge go-kor-a ase a-masomo a-ye.

IDU-MZZ NGL-MZZ KAN-NFS3U-MZZ-K Kat-MZZ-IT E NGL-MZZ NGL-MZZ. **KUM** KIM-MZZ NFS3U-MZZ-K Kat-MZZ-IT H NGL-MZZ NFS3U-MZZ

(Mtoto huyo hakuwa akija shuleni siku zote. Hata hivyo anafanya vizuri katika masomo yake)

MF11¹² inabainisha matumizi ya **KUM** ‘**nonya nigo**’. **KUM** hiki kimetumika kufanikisha mshikamano baina ya tungo husika. **KUM** hiki kimeundwa kutokana na kiunganishi. Kiunganishi hiki kinabainika kuwa pingamizi; kinapinga kuwa ingawa mtoto anayezungumziwa hakupenda kuja shuleni, anafanya vyema katika masomo yake. Hii ni kinyume na inavyotarajiwa kwa kawaida.

2.1.4 Kishazi tegemezi

Utafiti huu ulibaini kuwa kuna baadhi ya **VUM** ambavyo huweza kujitokeza kama vishazi tegemezi. Katika mifano iliyoonyeshwa hapa chini: **MF13**¹, **MF13**², **MF13**³, **MF13**⁴ na **MF13**⁵, kumetumika **VUM** ambavyo vimejengwa kwa vishazi tegemezi. Vishazi hivi ni tegemezi kwa kuwa ingawa vina muundo wa kiima na kiarifu, haviwezi kujisimamia pekee na kujikamilisha kimaana. Aidha, kinachodhihirika kutokana na mifano hii ni kuwa vishazi hivi tegemezi vimejengeka katika **MZZ** ‘-teb-’ unaotokana na kitenzi *teba* chenye maana ya sema.

Ase enchera ende oku n'ogoteba nga

MF13¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Mzungumzaji F anamweleza G tabia za mtoto wake ambaye ni mtukutu)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Otarochi buya omwana oyo nkogosinya are pi. Igo agocha kogera orere amariga.</p> <p>H: Ntebingo ninki ngokora? Natemire komokanya tari koigu. Goikera abu, timbwati ekio ndatebe. Ense nero erache komogambera. Abagusii ebagoteba gambera omuya .....</p> <p>G: Igo nabo otagete agendere koba igo buna are?</p> <p>H: Nche namokwaneire tatageti koigu. Ase bono iga, nesabire amagoko ane. Tiga ere akore buna atagete.....</p> <p>G: Tokomobuchri rende emeremo egere ekeani amanga aya abwate amange:</p> <p>H: Mwana oyu tancheti gokora kende. Ase enchera ende oku n'ogoteba nga omwana oyu nomworo. Togwancha ningotebi nga ebyo bionsi natemire.....</p>	<p>G: Usipochunga huyo mtoto atakushinda kabisa. Atakufanya ulie machozi.</p> <p>H: Hebu niambie nifanye nini? Nimejaribu kumkanya hasikii. Kufikia hapo sina cha kusema. Ulimwengu utamrudi. Wakisii wanasema mkanye mwema .....</p> <p>G: Hivyo unataka aendelee kuwa jinsi alivyo?</p> <p>H: Mimi nimemzungumzia hataki kusikia. Kwa sasa, nimenanwa mikono yanguu. Acha afanye anavyotaka</p> <p>G: Si basi umpe kazi nyingi ili impunguzie haya maneno mengi aliyo nayo</p> <p>H: Mtoto huyo hapendi kufanya chochote. Kwa njia nyingine huko ni kusema kuwa, mtoto huyo ni mvivu. Hutakubali hata nikikwambia kuwa nimejaribu hivyo vyote</p>

Mwana oyu tancheti gokora kende. /*Ase enchera ende oku n'ogoteba nga* omwana oyu nomworo.

Mw-ana o-yu ti-a-nch-eti go-kor-a kende. **Ase e-nchera e-nde oku ni-o-go-teb-a nga** o-mw-ana o-yu ni-o-mworo.

IDU-MZZ NGL-MZZ KAN-NJ-MZZ-K Kat-MZZ-IT E. **KUM**(H KAT-MZZ KAT-MZZ W KIM-NGL-Kat-MZZ-IT KIM) KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM-KAT-MZZ

(Mtoto huyo hapendi kufanya chochote. Kwa njia nyingine huko ni kusema kuwa mtoto huyo ni mvivu)

KUM hiki kinajitokeza kuwa na muundo ulio changamano ikilinganishwa na VUM vingine vilivyoadiliwa hapo awali. KUM hiki kina muundo unaoanzishwa na KH lakini unakamilishwa kwa vipashio vingine ambavyo vinakifanya kuwa ni kishazi tegemezi. Kishazi hiki tegemezi kinawezesha mshikamano katika tungo hii.

Eki ngoteba nkeri nga

MF13²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mzungumzaji F anamweleza G tabia za mtoto wake ambaye ni mtukutu*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Otarochi buya omwana oyo nkogosinya are pi. Igo agocha kogera orere amariga.</p> <p>H: Ntebingo ninki ngokora? Natemire komokanya tari koigu. Goikera abu, timbwati ekio ndatebe. Ense nero erache komogambera. Abagusii ebagoteba gambera omuya .....</p> <p>G: Igo nabo otagete agendere koba igo buna are?</p> <p>H: Nche namokwaneire tatageti koigu.</p>	<p>G: Usipochunga huyo mtoto atakushinda kabisa. Atakufanya ulie machozi.</p> <p>H: Hebu niambie nifanye nini? Nimejaribu kumkanya hasikii. Kufikia hapo sina cha kusema. Ulimwengu utamrudi. Wakisii wanasema mkanye mwema .....</p> <p>G: Hivyo unataka aendele kuwa jinsi alivyo?</p> <p>H: Mimi nimemzungumzia hataki kusikia. Kwa sasa, nimenanwa mikono yanguu. Acha afanye anavyotaka</p> <p>G: Si basi umpe kazi nyingi ili impunguzie haya</p>

<p>Ase bono iga, nesabire amagoko ane. Tiga ere akore buna atagete.....</p> <p>G: Tokomobuchri rende emeremo egere ekeani amanga aya abwate amange:</p> <p>H: Mwana oyu tancheti gokora kende. Ase enchera ende oku nogoteba nga omwana oyu nomworo. Togwancha ningotebi nga ebyo bionsi natemire.....</p> <p>G: (Akimkatiza) Bana tibatakeiri gotigeru ibaga. Eki ngoteba nkeri nga abana igo batakiere korendu tibabasi gosari ebikoru.....</p>	<p>maneno mengi aliyo nayo</p> <p>H: Mtoto huyo hapendi kufanya chochote. Kwa njia nyingine, mtoto huyo ni mvivu. Hutakubali hata nikikwambia kuwa nimejaribu hivyo vyote</p> <p>G: (Akimkatiza) Watoto hawatakiwi kuachiwa nafasi. Ninachosema ni kuwa watoto wanatakiwa kulindwa wasije wakaharibu tabia.....</p>
---	--

Bana tibatakeiri gotigeru ibaga. /**Eki ngoteba nkeri nga** abana igo batakiere korendu tibabasi gosari ebikoru

Ba-ana ti-ba-tak-eiri go-tig-eru i-baga. **Eki n-go-teb-a ni-keri nga** a-ba-ana igo ba-tak-iere ko-rend-u ti-ba-basi go-sari e-bi-koru

IDW-MZZ KAN-IDW-MZZ-K Kat-MZZ-K NGL-MZZ. **KUM**(W NFS1U-Kat-MZZ-IT KIM-MZZ KIM) NGL-IDW-MZZ KIM IDW-MZZ-K Kat-MZZ-K KAN-IDW-MZZ Kat-MZZ NGL-IDW-MZZ

(Watoto hawatakiwi kuachiwa nafasi. Ninachosema ni kuwa watoto wanatakiwa kuchungwa wasije wakaharibu tabia)

MF13² unadhihirisha tungo ambapo kishazi tegemezi kinatumika kama KUM ili kufanikisha mshikamano katika tungo hiyo. KUM hiki kinajitokeza kama namna ya kutoa ufafanuzi wa sehemu ya kwanza ya tungo hiyo ambayo msemaji anaamini kuwa haikueleweka vyema; (ni kwa nini watoto hawatakiwi kuachiwa nafasi)

Eki ngotebera bo nkeri nga

MF13³:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *F anamweleza G kuhusu ubaya wa sukari na namna mgonjwa wa sukari anatakiwa kujilinda*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Nga bono obo noburwaire bwesukari?</p> <p>F: Ee. Nabo bore igo</p> <p>G: Aaa! Nobobe. Tibobwati riogo</p> <p>F: Igo n'ogoteba nga totige konyu esukari?</p> <p>G: Ee baba. Sukari teri ngiyaekiagera nigo eroseiri ebinto ebibe.</p> <p>F: Ayeeee!! Igo agwetonga esindani ere omonyene?</p> <p>G: Ee. Ekero kwarwarire igo okweegeria gwetonga</p> <p>F: Nyasae one!!</p> <p>G: Notakeire kweegeria gwetonga esindani. Eki ngotebera bo nkeri nga onde taiyo ogocha konya kogotonga sindani.</p>	<p>G: Eti sasa huu ni ugonjwa wa sukari?</p> <p>F: Ee. Uko hivyo</p> <p>G: Aaa! Ni mbaya. Hauna dawa.</p> <p>F: Hivyo ni kusema kuwa tuache kunywa sukari?</p> <p>G: Ee <i>baba</i>. Sukari si nzuri kwa kuwa imetengenezewa vitu vibaya</p> <p>F: Ayeeee!! Anajidunga sindano yeye mwenyewe?</p> <p>G: Ee. Wakati umekuwa mgonjwa unajifunza kujidunga</p> <p>F: Mungu wangu!!</p> <p>G: Unatakiwa kujifunza kujidunga sindano. Kinachonifanya niseme hivyo ni kuwa hakuna mtu ambaye atakuwa akikudunga sindano</p>

Notakeire kweegeria gwetonga esindani./ ***Eki ngotebera bo nkeri nga onde taiyo ogocha konya kogotonga sindani.***

Ni-o-tak-eire ko-eger-ia go-e-tong-a e-sindani. **Eki n-go-teb-era bo ni-keri nga** o-nde ti-a-iy o-go-ch-a ko-nya ko-go-tong-a sindani

KIM-NFS2U-MZZ-K Kat-MZZ-K Kat-NFS2U-MZZ-IT NGL-MZZ. **KUM**(W NFS1U-Kat-MZZ-K E KIM-MZZ KIM) NGL-MZZ KAN-NGL-MZZ NGL-Kat-MZZ-IT NFS2U-Kat-MZZ-IT N

(Unatakiwa kujifunza kujidunga sindano. Kinachonifanya niseme hivyo ni kuwa hakuna mtu ambaye atakuwa akikudunga sindano)

KUM kilichotumika katika **MF13²** kinakaribiana sana na kile kilichotumika katika **MF13³** kwa sababu vyote ni vishazi tegemezi na pia kwa kuwa vyote vinatoa ufafanuzi wa namna fulani. Hata hivyo katika **MF13³** ufafanuzi unaotolewa unanuiwa kutoa sababu iliyomfanya msemaji kutoa sehemu ya kwanza ya tungo yake. Anahisi kuwa huenda msikilizaji akataka kujua ni kwa nini alitoa kauli yake ya kwanza na hivyo anatoa ufafanuzi huu. KUM hiki kinadhihirika kuwa na muundo changamano hasa kwa kuwa kinashirikisha kishazi kizima.

Buna nareng goteba

MF13⁴:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Mtafiti anazungumza na rafiki zake kuhusu mwanasiasa fulani. Rafiki mmoja anaeleza kuwa mwanasiasa huyo si mtu anayeweza kumsaidia mtu)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mtafiti: Gose nkoigu omonto ori noyoseino. Tokomotebi agokonye?</p> <p>Ondimu: Tiga egosori tata! Oyu tari monto moronge mono. Buna nareng goteba, tari monto oraegene nga nagokonye.</p>	<p>Mtafiti: Si huwa nasikia yule mtu ni wa kwenu</p> <p>Ondimu: Acha mchezo bwana! Huyo si mtu mzuri sana. Kama nilivyokuwa nikisema, sio mtu unaweza kuamini kuwa atakusaidia</p>

Oyu tari monto moronge mono. /*Buna narenge goteba, tari monto oraegene nga nagokonye.*

Oyu ti-a-r-i mo-nto mo-ronge mono. **Buna ni-a-renge go-teb-a**, ti-a-r-i mo-nto o-ra-egen-e nga ni-a-go-kony-e.

W KAN-NJ-MZZ-IT KAN IDU-MZZ IDU-MZZ E. **KUM** KAN-NFS3U-MZZ-ITKAN IDU-MZZ NGL-NJ-MZZ-K KIM KIM-NFS3U-NFS2U-MZZ-K

(Huyo sio mtu mzuri sana. Kama nilivyokuwa nikisema, sio mtu unaweza kuamini kuwa atakusaidia)

Igo n'ogoteba nga

MF13⁵:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *L* na *M* wanashiriki mazungumzo. *Anaingia mama fulani (P) ambaye anam dai L fedha kwa ukali mama huyo anamfokea L na kudai kuwa hatarudi tena kuomba fedha hizo*)

Kikisii	Kiswahili
<p>L: Nnaki bono omosubati? Karibu!</p> <p>P: Nche tinganeti mangana mange n'ebesa yane nacha!</p> <p>L: Gaki baba bono iga timbwati naende nimbwate abageni. Tikwarenge gwancha oche mambi?</p> <p>P: Aye tegerera. Nagosabire chibesa chiane ange omwaka omogima. (<i>kwa ghadhabu</i>) Natigire gocha igaa. Naende tingokora imocha ryogotoma mwana one igaa.</p> <p>L: Igo nnaki?</p> <p>P: Narosire n'amangana ao; igo n'ogoteba nga tintageti gosori yao. Tindi mwana okanyagokoreru gosori ninchu mambia, ninchu gose ndiriri.....</p>	<p>L: Habari dada? Karibu!</p> <p>P: Mimi sitaki maneno mengi nimekujia pesa yangu!</p> <p>L: Haki dada sasa hivi sina tena nina wageni. Si ungekuja kesho?</p> <p>P: Wewe sikiza. Nimekuomba pesa zangu karibu mwaka mzima. (<i>kwa ghadhabu</i>) Nimeacha kuja hapa. Tena sitafanya kosa la kutuma mtoto wangu hapa.</p> <p>L: Hivyo ni vipi?</p> <p>P: Nimechoshwa na maneno yako; ninasema kuwa sitaki mchezo wako. Mimi si mtoto wa kufanyiwa fanyiwa mchezo: njoo kesho, njoo sijui lini.....</p>

Narosire n'amangana ao. / *igo ngoteba nga tintageti gosori yao*

Ni-a-ros-ire na-a-ma-ngana a-o; **igo n-go-teb-a nga** ti-n-tag-eti gosori ya-o

NFS1U-NJ-MZZ-K H-NGL-IDW-MZZ NFS3U-MZZ. **KUM**(KIM NFS1U-Kat-MZZ-IT KIM) KAN-NFS1U-MZZ-MAT N
NGL-MZZ

(Nimechoshwa na maneno yako. Ninasema kuwa sitaki mchezo wako)

MF13⁴ na **MF13⁵** ni mifano inayodhihirisha matumizi VUM - ambavyo ni vishazi tegemezi- katika kuwezesha mshikamano. Mifano hii ya VUM inaingiliana kwa yote inanuiwa kutoa ufafanuzi kuhusu suala au kauli ambayo imetolewa awali katika tungo husika. Tofauti ndogo hata hivyo inajidhihirisha katika mifano hii. Hii inatokanana na hali kuwa katika **MF13⁴** msemaji anaonekana kujaribu kuteka mawazo ya msikilizaji kwa 'kumkumbusha' kile alichokuwa akisema; ingawa katika kauli hii mpya anatumia maelezo tofauti na yale aliyotumia awali. Katika **MF13⁵** msemaji inaelekea anatoa msisitizo kwa kauli yake ya awali ili kumfanya msikilizaji amuelewe zaidi.

Nonya kere boigo

MF14¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mmoja wa wanakikundi cha maendeleo anajitetea kwa mwenyekiti kuwa ingawa amechelewa anahitaji kupewa nafasi ya kuzungumza.*)

Kikisii	Kiswahili
<p>R: Mbora nomanyete nga nkwanyoru gocha.</p> <p>S: Nimanyete nnanyoru gocha. Nonya kere boigo, tokondina ibaga. Gose bono abanto bam into? .....</p>	<p>R: Si unajua kuwa ulichelewa kuja.</p> <p>S: Najua nimechelewa kuja. Ingawa hivyo, huwezi kuninyima nafasi</p>

Nimanyete nnanyoru gocha. /*Nonya kere boigo, tokondina ibaga*

Ni-many-ete n-n-a-nyor-u go-ch-a. **Nonya kere boigo**, ti-o-ko-n-rin-a i-baga

NFS1U-MZZ-MAT KIM-NFS1U-NJ-MZZ-K Kat-MZZ-IT. **KUM** KAN-NFS2U-Kat-NFS1U-MZZ-IT IDU-MZZ

(Najua nimechelewa kuja. Ingawa hivyo, huwezi kuninyima nafasi)

Nonya tari boigo

MF14²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji *J* na *K* wanazungumza kuhusu mzee fulani wa kijiji chao ambaye wanadai anapenda ugomvi)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Ningo bono otebeti abanto abu amangana aywo</p> <p>K: Gose mMokua</p> <p>J: Aghh!! Omogaka oyu nigo anchete eriomana. Nonya tari boigo nigo abucheti ebitina ekenyoro eke. Kera engaki ere nigo arengerereti nga ningo agoetani noyonde!!</p>	<p>J: Ni nani sasa aliambia hao watu maneno hayo</p> <p>K: Si ni Mokua</p> <p>J: Aghh!! Huyo mzee anapenda ugomvi. Hata kama si hivyo amejaza fitina katika kijiji hiki. Kila wakati anafikiri atakosanisha nani na mwingine!!</p>

Omogaka oyu nigo anchete eriomana. /*Nonya tari boigo nigo abucheti ebitina ekenyoro eke*

O-mo-gaka o-yu nigo a-nch-ete e-riomana. **Nonya ti-ari boigo** nigo a-buch-eti e-bitina e-ke-nyoro e-ke

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM NFS3U-MZZ-MAT NGL-MZZ. **KUM** KIM NFS3U-MZZ-K NGL-MZZ KAT-NGL-MZZ NGL-MZZ

(Mzee huyo anapenda ugomvi. Hata kama si hivyo amejaza fitina katika kijiji hiki)

MF14¹ na **MF14²** pia ni mifano inayodhihirisha VUM vilivyo na miundi ya vishazi tegemezi. VUM hivi vinaingiliana sana ingawa **KUM** katika **MF14¹** kiko katika kauli chanya ilhali **KUM** katika **MF14²** ni asi. Vyote hivi vinafanikisha mshikamano kwa kutolea habari za ziada kuhusu sehemu za awali za kauli zilizotolewa.

3.2 MAUMBO, MIUNDO NA AINA ZA VUM (LEKSIMU PATANIFU)

3.2.1 Udondoshaji

Utafiti huu ulibaini kuwa katika matini semwa za kikisii udondoshaji huweza kutumika kufanikisha mshikamano. Udondoshaji hapa hujitokeza pale ambapo kipashio fulani kinajitokeza katika kishazi kimoja cha tungo lakini hakijitokezi katika kishazi kingine cha tungo hiyo. Udondoshaji uliojitokeza ni ule wa nomino, vitenzi na vishazi.

3.2.1.1 Udondoshaji wa Nomino

MF15¹a:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu mama fulani jirani wao ambaye alienda safari na akaacha watoto wachanga peke yao.*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Bono omosubati oyu nabwate obongo bori!</p> <p>H: (kwa masikitiko) Naki nainche nsinyire.</p> <p>G: Omwana buna oyo bono nga nere agotigera abana. Bono igo okwebori nga omosubati buna oyo bono nabwate obongo?</p> <p>H: Agh!! Tiga aye twachire komokanya' osinyire! Engaki eyemo nere namoikaranseti nkamotebi: 'Tobwati manyinga a mwanabanto. Rirorio onye gokabwate amanyinga a mwanabanto nigo arabe amake' .....</p> <p>G: (Akimkatiza) Tabwati abana abanene?</p> <p>H: Nabwate. Nigo airete abana abanene agatiga abake.</p>	<p>G: Sasa huyo mama ana ubongo kweli!</p> <p>H: (kwa masikitiko) ndicho name ninashindwa</p> <p>G: Mtoto kama huyu sasa eti ndiye anaachia watoto. Sasa unajiuliza mama huyu ana akili kweli?</p> <p>H: Agh!! We acha tumejaribu kumkanya imeshindikana! Kuna wakati mmoja nilimketisha nikamwambia: 'Huna damu ya binadamu. Ikiwa basi una damu ya binadamu, inaweza kuwa chache' ....</p> <p>G: (Akimkatiza) si ana watoto wakubwa?</p> <p>H: Anao. Alichukua watoto wakubwa akaacha wadogo.</p>

Nigo airete **abana** abanene /*agatiga abake*.

Nigo a-ir-ete **a-b-ana** a-ba-nene a-ga-tig-a **a-ba-ke**.

KIM NFS3U-MZZ-MAT NGL-IDW-MZZ NGL-IDW-MZZ NFS3U-SM-MZZ-IT **KUM**(NGL-IDW-MZZ)

(Alichukua watoto wakubwa akaacha wadogo)

Katika **MF15¹a** kuna vishazi viwili:

a) *nigo airete abana abanene* (alichukua watoto wakubwa na

b) *nigo atigete abana abake* (aliacha watoto wadogo).

Vishazi hivi vimeunganishwa na kuwa kishazi ambatano. Mshikamano katika tungo hii umefanikishwa na matumizi ya KUM (LP) ambacho kinadhihirika kutokana na udondoshaji wa nomino ‘abana’ (watoto) unaodhihirika katika sehemu ya pili ya tungo hii.

Tukirejelea muktadha wa **MF15¹**, tunapata mfano:

MF15¹b

Tobwati manyinga a mwanyabanto./ *N’**amake** mono oratware*

Ti-o-bwat-i manyinga a mwa-nyabanto. Ni-**a-make** mono o-ra-twar-e

KAN-NFS2U-MZZ-IT N H IDU-MZZ. KIM-**KUM**(NGL-MZZ) E NFS2U-NJ-MZZ-K

(Huna damu ya binadamu. Ni chache mno unayoweza kuwa nayo)

Katika **MF15¹b**, kunajitokeza udondoshaji wa KN ‘*amanyinga a mwanyabanto*’ (damu ya binadamu). KN inajitokeza katika kishazi cha kwanza cha matini hii kama chagizo. KN hii haijitokezi katika sehemu ya pili (imedondoshwa). Kutokana na udondoshwaji huu wa KN, neno *amake* (machache) linalojitokeza katika sehemu ya pili ya matini hii

linatwikwa jukumu la **KUM**. Na hivyo kuwezesha mshikamano baina ya tungo mbili husika katika matini hii.

MF15¹c:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu uchawi*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Ebinto ebyo nche nimbioboete</p> <p>H: Nomanyete ng'a omotienyio o ikomi na kabere bwo'mwaka ori babo Naomi mbachete koru abu Nyorobi. Omwana akagenda ekanisa agasiaruru ebibiriri. Omanyete togasinyu naki tokomokora.</p> <p>G: Naki bono mwachete mogakora?</p> <p>H: Igo twamoirete ase omorwari akamoa eriogo akaroka. Amaroki ari naro abwatete akayabeka riko. Tokamanya korora ebinto totanyakorora</p> <p>G: Nyinguete nga nabo orabekeru nonya nekenyabororo getari kogwena?</p> <p>H: Kei!! N'egosori? Tori kogwena kenyabororo pi. Igo gekogenderera koba aroro. Gekogochanda amatuko onsi ore moyo.....</p>	<p>G: Hivyo vitu mimi ninaviogopa</p> <p>H: Unajua kuwa mwezi wa kumi na mbili mwaka jana akina Naomi walikuja kutoka Nairobi. Mtoto akaenda kanisani akamwagiwa uchawi wa macho. Unajua tukashindwa tutamfanyaje.</p> <p>G: Sasa mlifanyaje?</p> <p>H: Tulimpeleka kwa tabibu akampa dawa akatapika. Yale matapishi ndiyo alishika akayaweka mekoni. Tukaona vitu ambavyo hatujawahi kuona</p> <p>G: Nasikia kuwa unaweza kuwekewa hata jipu ambalo haliponi?</p> <p>H: Ala!! Ni mchezo? Huponi jipu kabisa. Litaendelea kuwa hapo. Litakusumbua siku zote uko hai.....</p>

Tori kogwena kenyabororo pi./ *Igo gekogenderera koba aroro.*

Ti-o-r-i ko-guen-a kenyabororo pi. Igo **ge**-ko-genderer-a ko-ba aroro

KAN-NFS2U-MZZ-IT Kat-MZZ-IT N E. KIM **KUM**(NGL)-KAT-MZZ-IT KAT-MZZ E

(Huponi jipu kabisa. Linaendelea kuwepo)

Katika **MF15^{1c}**, kunadhihirika udondoshaji wa nomino *kenyabororo* chenye maana ya jipu. Kipashio hiki kinajitokeza kwenye sehemu ya kwanza ya matini husika lakini hakijitokezi kwenye sehemu ya pili. Katika mfano huu pia tunaweza kuchukulia kuwa kuna **KUM** kapa na ambacho kimewakilishwa tu kwa kipashio ‘**ge-**’ ambacho ni kiambishi ngeli.

3.2.1.2 Udondoshaji wa Nomino + Kitenzi

MF15²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *wasailiwa watatu wanajadiliana kuhusu amani*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Ondari: Ninki mwanabanto aranyare gokora bweka ase obogima obo?</p> <p>Mokua: (Kicheko) Bosa! Bosa pi! Mwanabanto takonyara kende gionsi, ngese ense eye ne ya Nyasae</p> <p>Ondari: Uuuu! Ee namaene tata. Naende tari nse yoka. Nonya nigoro. Ebuku nigo egoteba nga agwo omochakano Nyasae nigo atongete igoro na nse. Na ense tiyarengi na kieni kende. Ntu mwanabanto gose nigo twachete aiga totabwati kende.</p> <p>Mauti: (Akisafisha koo) eki mwanabanto atakeire gosaba ase ense eye nomorembe. Nomanyete nga morembe obe toba oo mbosa meremo ende teiyo erakorekane! Onye omonto gotagete gokonyeka saba mono nga:</p>	<p>Ondari: Ni nini mwanadamu mwenyewe anaweza kufanya katika maisha haya?</p> <p>Mokua (Kicheko) Bure! Bure Kabisa! Mwanadamu hawezi chochote, si hii dunia ni ya Mungu!</p> <p>Ondari: Uuuu! Ni kweli bwana. Tena si dunia pekee. Hata juu. Bibilia inasema kuwa hapo mwanzo Mungu aliumba mbingu na nchi. Na dunia haikuwa na sura yoyote. Sisi binadamu si tulikuja hapa bila kuwa na kitu.</p> <p>Mauti: (Akisafisha koo) anachotakiwa kuomba mwanadamu katika ulimwengu huu ni amani. Unajua kuwa bila ya amani ni bure. Hakuna kazi inayoweza kufanyika! Iwapo mtu unataka kusaidika omba sana kuwa: amani iwe kwako na kwa nyumba yako.</p>

Omorembe obe ase ore na ase enyomba yao	
--	--

- a) Omorembe obe ase ore na ase enyomba yao
O-morembe o-be ase o-re na ase e-nyomba ya-o
KAT-MZZ NGL-MZZ H NGL-MZZ U NGL-MZZ NGL-MZZ
(Amani iwe kwenu na kwa nyumba yenu)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. g na h wanashiriki mazungumzo kuhusu uchawi)

Kikisii	Kiswahili
<p>H: Kei!! Negosori? Torikogwena kenyabororo pi. Igo gekogenderera koba aroro. Gekogochanda amatuko onsi ore moyo.....</p> <p>G: (akimkatiza) tiga ndarakobori? Ebibiriri ebyo igo okoegu?</p> <p>H: Ee!</p> <p>G: Obeee!! Igo nkomanyore nga bono kwabieru?</p> <p>H: Yaya.</p> <p>G: Ekeru kwairu, obibwate, nkomanyore nga kwabienanire?</p> <p>H: Yaya! Naye oyo okoete tomanyeti gose nomonto omonene gose nomwana</p>	<p>H: Ala!! Ni mchezo? Huponi jipu kabisa. Litaendelea kuwa hapo. Litakusumbua siku zote uko hai.....</p> <p>G: (akimkatiza) acha nikuulize? Huo uchawi wa macho unapewa?</p> <p>H: Ee!</p> <p>G: Obeee!! Hivyo unajua kuwa sasa umepewa?</p> <p>H: Hapana</p> <p>G: Wakati umepewa, unavyo, unajua kuwa umepewa?</p> <p>H: Hapana! Nawe aliyekupa hujui ikiwa ni mtu mzima au ni mtoto</p>

- b) Naye oyo okoete tomanyeti gose nomonto omonene **gose** nomwana
Ni-aye oyo o-ko-e-ete ti-o-many-eti gose ni-o-mo-nto o-mo-nene **gose** ni-o-mw-
ana
KIM-MZZ MZZ NGL-Kat-MZZ-MAT KAN-NFS2U-MZZ-MAT U KIM-KAT-IDU-MZZ KAT-IDU-MZZ U KIM-KAT-
IDU-MZZ
(Nawe aliyekupa hujui ikiwa ni mtu mzima au ni mtoto)

Katika **MF15^{2a}** na **MF15^{2b}**, kunajitokeza udondoshaji wa nomino pamoja na vitenzi. Katika **MF15^{2a}**, nomino *omorembe* (amani) pamoja na kitenzi *obe* (iwe) vimedondoshwa. Udondoshwaji wa namna hii pia umejitokeza katika **MF15^{2b}**. KN (oyo *okoete*) (aliyekupa) na T (*tomanyeti*) (hujui) vimedondoshwa. Udondoshwaji huu umefanikisha mshikamano baina ya vishazi husika katika matini hizi. Kinachobainika ni kuwa mshikamano katika matini hizi umetokana na KUM (LP) zenye udondoshaji.

3.2.1.3 Udondoshaji wa Kishazi

MF15³:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *P na Q wanajadiliana kuhusu mama fulani mzee aliyekuwa na sifa nzuri katika kijiji chao*)

Kikisii	Kiswahili
<p>P: Nigo anchete obochenu.</p> <p>Q: Omongina oyu nigo arenge gwesibi oraba. neba nga mmogondo agochi. Otagotiga aye ....</p>	<p>P: Anapenda usafi</p> <p>Q: Ajuza huyo alikuwa akioga anangara. Hata ikiwa ni shambani anaenda</p>

a) Omongina oyu nigo arenge gwesibi oraba. neba nga mmogondo agochi.

O-mo-ngina oyu nigo a-renge go-esibi o-rab-a. Na-e-b-a nga m-mogondo a-go-ch-i.

KAT-IDU-MZZ MZZ KIM NFS3U-MZZ Kat-MZZ NFS2U-MZZ-IT. KIM-NGL-MZZ-IT KIM KIM-MZZ NFS3U- Kat-MZZ-IT

(Ajuza huyo alikuwa akioga anangara. Hata ikiwa ni shambani anaenda)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili James na Mikuro wanazungumza juu ya mwenzao aliyenunua shamba)

Kikisii	Kiswahili
<p>James: Ori n'omonto bwebangete Mikuro: Aba nonya nigo nomokora are James: Ee nomokora! Ndire angainete boke Mikuro: (kwa mshangao) naki akongainete James: Igo angainete nga abana baye noo bamenyete ase oboremo obu bwaye. Nkegena bo omogambi. Nkaba engaki entabe totanya koumerana. Engaki eyemo enachiete nkanyora nga n'oborimo pi; Enachiete nkanyora ani abana abu baye tibamenyeti oo Mikuro: oranyore natatagete omanyeye ase bamenyete. James: Ninki bono narengi kobakorera nimanya ase bamenyete. Mikuro: Mmmm. Nere okonya gwechanda bosa. James: Tari gotaka gotebi monto keene. Neba ninche</p>	<p>James: Yule ni mtu amejipanga Mikuro: Ingawa hata hivyo ni mkora James: Ee ni mkora! Kuna wakati alinidanganya vibaya Mikuro: (Kwa mshangao) alikudanganyaje? James: Alinidanganya kuwa watoto wake wanaishi katika hilo shamba lake. Nikaamini hivyo mzee. Ikawa muda mrefu bila ya kukutana naye. Siku moja nilienda nikapata kuwa ni uongo kabisa; nilienda nikapata kumbe watoto hao wake hawaishi hapo. Mikuro: Unaweza kupata hakutaka ujue mahali wanaishi James: Sasa ningewafanyia nini hata ningejua wanakoishi. Mikuro: Mmmm. Ni yeye anajisumbua bure James: Huwa hataki kuambia mtu ukweli. Hata ikiwa ni mimi</p>

b) Tari gotaka gotebi monto keene. Neba ninche

Ti-a-r-i go-tak-a go-teb-i mo-nto keene. Na-e-ba ni-nche

KAN-NJ-MZZ-IT Kat-MZZ-IT Kat-MZZ-IT IDU-MZZ N. KIM-NGL-MZZ NFS1 U-MZZ

(Huwa hataki kuambia mtu ukweli. Hata ikiwa ni mimi)

Udondoshaji pia unaweza kujitokeza katika kiwango cha vishazi. Hali hii inadhihirika katika MF15³. Katika MF15^{3a}, kishazi *nigo arenge gwesibi oraba* (alikuwa akioga hadi anangara), kimedondoshwa katika sehemu ya pili ya matini hii. Aidha, katika MF15^{3b}, kishazi *tari gotaka goteba keena* (huwa hataki kusema ukweli), kimedondoshwa kutoka

kwa sehemu ya pili ya matini husika. Udondoshaji huu umefanikisha mshikamno katika matini hii na unaweza kuchukuliwa kuwa unaowakilishwa na **KUM** ambacho ni kapa.

3.2.2 Uradidi

Kutokana na utafiti huu ilibainika pia kuwa mshikamano katika matini semwa za Kikisii unaweza kufanikishwa kwa matumizi ya urudiaji wa vipashio mbalimbali katika tungo.

3.2.2.1 Urudiaji wa nomino

MF16¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *g na h wanashiriki mazungumzo kuhusu uchawi*)

Kikisii	Kiswahili
<p>H: Buya? Omwana akabwata akagireka. Ngakura gose ngakura. Onde achi kongebereri nkire, mmobori nga: 'Torochi igo akwete chinsa isano; koru chinsa echio goika marogoba naende goika marogoba ende.' .....</p> <p>G: Gwaaah!! Obu nobororo</p> <p>H: Obororo bwaichoire Gusii, nonya nabana abake igo babwate obororo</p>	<p>H: Vizuri? Mtoto akazirai. Nikapiga nduru. Yeyote akinibembeleza ninyamaze, ninamuuliza: 'Huoni alikufa saa tano; Tangu saa hizo hadi jioni tena hadi jioni nyingine...'</p> <p>G: Gwaaah! Huo ni uchungu</p> <p>H: Uchungu umejaa Kisii hadi hata watoto wadogo wana uchungu</p>

- a) Obororo bwaichoire Gusii, nonya nabana abake igo babwate **obororo**

O-bororo bw-a-icho-ire Gusii nonya ni-a-b-ana a-ba-ke igo ba-bwat-e **o-bororo**

KAT-MZZ NGL-NJ-MZZ-K E H U KIM-K-NGL-IDW-MZZ NGL-IDW-MZZ KIM IDW-MZZ-K KAT-MZZ

(Uchungu umejaa Kisii hadi hata watoto wadogo wana uchungu)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Ni katika mkutano wa kikundi cha maendeleo. Mwanakikundi mmoja anaeleza kuwa mwenzao mmoja alikuwa ameenda kutafuta pesa lakini hakuzipata)

Kikisii	Kiswahili
<p>M: Egwateba nga tacheti? P: Nachete agacha korigi chibesa, besa echio bono tachinyora. Koru engaki eywo tinanya komorora naende.</p>	<p>M: Ulisema kuwa hakuja? P: Alikuwa kutafuta pesa, pesa hizo sasa Hakuzipata</p>

b) Nachete agacha korigi chibesa, **besa** echio bono tachinyora.

Ni-a-ch-ete a-ga-ch-a ko-rigi chi-besa, **besa** e-chio bono ti-a-chi-nyor-a.

KIM-NFS3U-MZZ-MAT NFS3U-SM-MZZ-IT Kat-MZZ NGL-MZZ, N NGL-MZZ E KAN-NFS3U-NGL-MZZ-IT

(Alikuwa kutafuta pesa, pesa hizo sasa hakuzipata)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu mama fulani jirani wao ambaye alienda safari na akaacha watoto wachanga peke yao. h anamweleza G jinsi wakati fulani alimkaripia mama huyo)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Bono omosubati oyu nabwate obongo bori! H: (kwa masikitiko) naki nainche nsinyire. G: Omwana buna oyo bono nga nere agotigera abana. Bono igo okwebori nga omosubati buna oyo bono nabwate obongo? H: Agh!! Tiga aye twachire komokanya' osinyire! Engaki eyemo nere namoikaranseti nkamotebi: 'Tobwati manyinga a mwanyabanto. Rirorio onye gokabwate amanyinga a mwanyabanto nigo arabe amake .....</p>	<p>G: Sasa huyo mama ana ubongo kweli! H: (kwa masikitiko) ndicho name ninashindwa G: Mtoto kama huyu sasa eti ndiye anaachia watoto. Sasa unajiuliza mama huyu ana akili kweli? H: Agh!! We acha tumejaribu kumkanya imeshindikana! Kuna wakati mmoja nilimketisha nikamwambia: 'Huna damu ya binadamu. Ikiwa basi una damu ya binadamu, inaweza kuwa chache....' G: Huyu anatakiwa achukuliwe hatua! H: Hata sasa ungekuwa vizuri ungemchukulia hatua. Hatua hiyo ingemfanya aogope.</p>
<p>G: Oyo igo aganeiri aireru egetambokero! H: Nonya mbono onye ndiri kwarenge</p>	

buya nigo kwarenge gocha komoimokeri egetambokerio. Egetambokero ekio nabo kiareng gocha komokora aondoke.	
---	--

c) Nonya mbono onye ndiri kwarenge buya nigo kwarenge gocha komoimokeri egetambokerio. **Egetambokero** ekio nabo kiareng gocha komokora aondoke.

Nonya m-bono onye n-riri ku-a-reng buya nigo ku-a-reng go-ch-a ko-mo-imok-eri e-ge-tambokero. **E-ge-tambokero** e-kio nabo ki-a-reng go-ch-a ko-mo-kor-a a-ondok-e.

U KIM-MZZ E E NFS2U-NJ-MZZ E KIM NFS2U-NJ-MZZ Kat-MZZ-IT Kat-SH-MZZ-K NGL-IDU-MZZ. NGL-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM NGL-NGL-MZZ Kat-MZZ-IT Kat-SH-MZZ-IT NFS3U-MZZ-K

(Hata sasa ikiwa ungekuwa vizuri ungemchukulia hatua. Hatua hiyo ingemfanya aogope)

Katika **MF16^{1a}**, **MF16^{1b}**, na **MF16^{1c}**, kunajitokeza uradidi wa nomino *obororo* (uchungu), *besa* (pesa) na *egetambokero* (hatua) katika usanjari huo. Uradidi huu unawezesha mshikamno baina ya tungo katika matini hizo husika. Inachukuliwa kuwa vipashio hivi vilivyorudiwa ndivyo vinavyokamilisha mshikamano na hivyo vinachukuliwa kuwa ni **VUM (LP)**.

3.2.2.2 Uradidi wa KN

MF16²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. wasailiwa wanajadiliana kuhusu madhara yanayowapata wakristo bandia)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Gose igo okonyora omonto egasete rituko ryesabato. Omonto agotara orakage nga nigoro arure</p> <p>K: (Akimkatiza) okonyora ebinto bagokora amatuko aya ande nebyogokumi.</p>	<p>J: Si unapata mtu amejikaza siku ya sabato. Mtu anatembea utafikiri ametoka juu</p> <p>K: (Akimkatiza) utapata vitu wanafanya hizi siku nyingine ni vya ajabu</p> <p>J: Tena fahamu wanashiriki hata pasaka</p>

<p>J: Naende manya bakori nonya nepasaka</p> <p>K: Otagotiga aye. Nomanyete nga nkonyora bare amaaku amanene?</p> <p>J: Ee! Abange barire omogati na konywa egekombe batarengere, naki gekogera abange babeire abarwaire na abareu. Nyasae tari gokoreru gosori naende tokomongaina. Mmwanyabanto oranya kongaina. Naki ekio bagoteberigu nga ‘Igo oyu okonyu na kori omogati ataerengereti nigo akweeragereri ere omonyene ase okonyu kori...’</p>	<p>K: We acha. Unajua kuwa wanapata adhabu kubwa?</p> <p>J: Ee! Wengi wamekula mkate na kunywa kikombe bila ya kujihoji. Ndicho kinachofanya wengi wamekuwa wagonjwa na wanyonge. Mungu hafanyiwi mchezo tena huwezi kumdangaya. Ni binadamu unaweza kuwa ukidanganya. Hiyo ndiyo sababu wanaambiwa kuwa: Hivyo anayekunywa na kula mkate asipojihoji anajilaani mwenyewe kwa kunywa na kula</p>
--	--

Igo oyu **okonyu na kori** omogati ataerengereti nigo akweeragereri ere omonyene ase **okonyu na kori**.

Igo oyu **o-ko-nyu na ko-ri** o-mo-gati a-ti-a-e-rengere-eti nigo a-ko-e-ragereri ere o-mo-nyene ase **o-ko-nyu na ko-ri**.

KIM W NGL-Kat-MZZ U Kat-MZZ KAT-IDU-MZZ NFS3U-KAN-NFS3U-SH-MZZ-MAT KIM NF3U-Kat-SH-MZZ W NGL-IDU-MZZ H KAT-Kat-MZZ U Kat-MZZ

(Hivyo anayekunywa na kula mkate asipojihoji anajilaani mwenyewe kwa kunywa na kula)

Katika **MF16²** mshikamano unajitokeza kutokana na matumizi ya KN ‘okonyu na kori’ (kunywa na kula). Kinachobainika ni kuwa ingawa vipashio hivi vimerudiwa katika matini hii, havitekelezi wajibu sawa. Katika sehemu ya kwanza ya matini, vipashio hivi vimetumika sehemu ya kiima ilhali katika sehemu ya pili vipashio hivi vimetumika kama chagizo. Kutokana na matumizi ya KN hiki katika sehemu hizi mbili za matini, mshikamano umepatikana.

3.2.2.3 Uradidi wa viwakilishi

MF16³:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wanakikundi cha maendeleo wanashauriana kuhusu namna watakavyofanya ili wapate ng'ombe ambaye watafuga*)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: (Kwa hasira) nche narosire n'amangana ayu mokonya kombori. Omwarimu nere ogocha gocha tomanyekomobori nga ebinto ebi gwatochorera igo tori gotoa ngombe? (kwa hasira) Intu igo torabwatane totebe nga intu neng'ombe toraegu</p>	<p>J: (Kwa hasira) Mimi nimechoka na mambo hayo ambayo mnaniulizauliza. Mwalimu ndiye atakuja ndipo tumuulize: hivyo vitu umetuchagulia hivyo hutupi ng'ombe? (kwa hasira) Sisi tutashikana tuseme kuwa sisi ni ng'ombe tutapewa</p>

Intu igo torabwatane totebe nga **intu** n'eng'ombe toraegu

Intu igo to-ra-bwat-ane to-teb-e nga **intu** ni-e-ng'ombe to-ra-egu

W KIM NFS3U-NJ-MZZ-K NFS3U-MZZ-K KIM W KIM-NGL-MZZ NFS3U-NJ-MZZ

(Sisi tutashikana tuseme kuwa sisi ni ng'ombe tutapewa)

Katika **MF16³** kumedhihirika kurudiwa kwa kiwakilishi *into* (sisi). Kiwakilishi hiki kilichorudiwa kinatekeleza kazi ya kuwezesha mshikamano. Hivyo basi inachukuliwa kuwa kiwalishi hiki ni **KUM (LP)**.

3.2.3 Visawe unganishi

MF17:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Mzungumzaji G anamweleza H jinsi alivyopoteza pesa zake alipokuwa akisafiri na rafiki yake mwingine.)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Ori motige pi! Tari monto nonya</p> <p>H: Ninki agokorera?</p> <p>G: Engaki gete nankorerete bobbe. Igo twarenge esabari nere akamanya gontiga nchera. Ngachandeka!</p> <p>H: Omanyete omongina oyu nigo akagete nga tikwabwate besa naki kwamoimokereti ritoke egere agoakanere chiropi egari ime</p> <p>G: Nabo igo aye!</p>	<p>G: Yule mwache kabisa! Si mtu hata kidogo</p> <p>H: Alikufanyia nini?</p> <p>G: Wakati fulani alinifanyia vibaya. Tulikuwa safarini naye kisha akaniacha njiani. Nikateseka!</p> <p>H: Unajua mama huyo alifikiri kuwa hukuwa na pesa ndiyo sababu ulimbebea ndizi ili akulipie pesa ndani ya gari</p> <p>G: Ni hivyo wewe!</p>

- a) Omanyete omongina oyu nigo akagete nga tikwabwate **besa** naki kwamoimokereti ritoke egere agoakanere **chiropi** egari ime

O-many-ete o-mo-ngina oyu nigo a-kag-ete nga ti-ku-a-bwat-e **besa** naki ku-a-mo-imok-ereti ri-toke egere a-go-akan-ere **chi-ropi** e-gari ime

NFS2U-MZZ-MAT KAT-IDU-MZZ V KIM NFS3U-MZZ-MAT KIM KAN-NFS2U-NJ-MZZ-K N W NFS2U-NJ-SH-MZZ-K IDU-MZZ U NFS3U-Kat-MZZ-K NGL-MZZ IDU-MZZ V

(Unajua mama huyo alifikiri kuwa hukuwa na pesa ndiyo sababu ulimbebea ndizi ili akulipie pesa ndani ya gari)

(Muktadha: majadiliano ya kijamii. Wasailiwa wanajadiliana kuhusu jinsi mtu anaweza kuambukizwa ukimwi)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Nkoigu bono nga ebinto mbire bigosoa ase omobere ebio biagera omonto ochandleka engecho embe?</p> <p>K: Bori? Gose nche igo nkagete nga noborwaire tu bogosoa?</p> <p>J: Mbuya omanyeye nga ebinto mbiroo. ebinyinyi ebio bikori ase omobere bwomonto</p>	<p>J: Nasikia eti kuna vitu huwa vinaingia katika mwili na kufanya mtu asumbuke vibaya</p> <p>K: Kweli? Si mimi ninadhani kwamba ni ugonjwa tu unaingia?</p> <p>J: Ni vizuri ufahamu kuwa kuna vitu. Viini hivyo vinakula katika mwili wa mtu</p>

b) Mbuya omanyeye nga **ebinto** mbiroo. **Ebinyinyi** ebio bikori ase omobere bwomonto
M-buya o-many-e nga **e-bi-nto** m-bi-re oo. **E-bi-nyinyi** e-bio bi-ko-ri ase o-mo-bere
bwa o-mo-nto

KIM-MZZ IDU-MZZ-K KIM KAT-IDW-MZZ KIM-IDW-MZZ E. KAT-IDW-MZZ KAT-MZZ IDW-Kat-MZZ H
KAT-IDU-MZZ H KAT-IDU-MZZ

(Ni vizuri ufahamu kuwa kuna vitu. Viini hivyo vinakula katika mwili wa mtu)

Kisawe unganishi kinachukuliwa kuwa ni kipashio ambacho kinafanana na kipashio kingine kimaana na kando na kufanana huko, kinatekeleza jukumu la kuunganisha tungo au matini. Katika **MF17a**, neno *chiropi* limetumika kama kisawe cha *besa* (pesa). Aidha, katika **MF17b**, neno *ebinyinyi* (viini) limejitokeza kama kisawe cha *ebinto* (vitu). Usawe unaojitokeza katika **MF17a** ni wa kisemantiki ilhali unaojitokeza katika **MF17b** ni wa kimuktadha. Visawe hivi unganishi hasa vinavyojitokeza katika sehemu au tungo za pili kwenye matini husika mathalani: *chiropi* (pesa) na *ebinyinyi* (viini) vinaweza kuwa ni **VUM** kwa kuwa vinafanikisha mshikamano katika matini husika.

3.2.4 Jina la jumla

Utafiti huu pia ulibainisha kuwa mshikamano katika tungo unaweza kufanikishwa na matumizi ya jina la jumla.

MF18:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili G na H wanajadiliana ni vipi ambavyo *kaiyefa* ni nzuri kwa kuweka ua)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Onye ndiri omento okonyara nanga igo okorigi enchera ere engiya yokogita. Sengenge teri ngiya ase okogita...</p> <p>H: (Akimkatiza) Yaya sengenge teri ngiya! Ekaiyaba nigo ere engiya mono ase okogita. Otatiga bono okobwata kwaye naku ogokongu.</p> <p>G: Ngwantebeti bono nga omomura ori omomanyi namanyete koringa ekaiyefa eyu buya?</p> <p>H: Omochani omotebi nga ndingere ekaiyeba, nigo arakogitere oichane nga mmangana ki aya</p> <p>G: Nachio bono ngocha gosimeka?</p>	<p>G: Ingekuwa mtu unaweza ungetafuta njia nzuri ya kuweka ua. Sengenge sio nzuri kwa kuweka ua</p> <p>H: (Akimkatiza) Hapana sengenge sio nzuri! <i>Kaiyefa</i> ni nzuri sana kwa kuweka ua. Isipokuwa sasa kushika kwake ndiko Kugumu</p> <p>G: Si uliniambia kuwa yule kijana wa Momanyi anajua kukunja hiyo <i>kaiyefa</i> vizuri?</p> <p>H: Ukidhubutu umwambie nikunjie kaiyefa anaweza kukuwekea ua ushangae ni maneno gani haya</p> <p>G: Ndizo sasa nitapanda</p>

- a) Omochani omotebi nga **ndingere ekaiyeba**, nigo **arakogitere** oichane nga mmangana ki aya

O-mochani o-mo-teb-i nga **n-ring-ere e-kaiyeba**, nigo **a-ra-ko-git-ere** o-ichan-e nga ma-ngana ki aya

NFS2U-MZZ NFS2U-SH-MZZ-IT KIM NFS1U-MZZ-K NGL-MZZ, KIM NFS3U-NJ-NFS2U-MZZ-K NFS2U-MZZ-K KIM KIM-IDW-MZZ V W

(Ukidhubutu umwambie akukunjie *kaiyefa* anaweza kukuwekea ua ushangae ni maneno gani haya)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wanakikundi cha maendeleo wanajadiliana kuhusu shughuli zao za kikundi. Mzungumzaji J anawashauri wenzake kuwa ikiwa mtu anataka kujifunza kuhusu mradi fulani ni bora amwite mwalimu wao ili ampe mafunzo)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Omwarimu oito nabo eruete ase emeremo yaye. Tindochi naseki omonto orachandeki gosoa gokora meremo otanyare. Igo atebete nga onyore gotagete gosoma nigo okomorangeri akworokereri nga naki ogokora</p>	<p>J: Mwalimu wetu amejitolea katika kazi yake. Sioni ni kwa nini mtu unaweza kusumbuka kwa kufanya kazi usiyoweza. Alisema kuwa ikiwa unataka kusoma unamwita akuonyeshe ni vipi unafanya</p>

b) Igo atebete nga onyore gotagete **gosoma** nigo okomorangeri **akworokereri** nga naki ogokora

Igo a-teb-ete nga onyore go-tag-ete **go-som-a** nigo o-ko-mo-ranger-i **a-ku-orokereri** nga n-naki o-go-kor-a

KIM NFS3U-MZZ-MAT KIM U NFS2U-MZZ-MAT Kat-MZZ-IT KIM NFS2U-Kat-SH-MZZ-IT NFS3U-NFS2U-MZZ KIM KIM-E NFS2U-Kat-MZZ-IT

(Alisema kuwa ikiwa unataka kusoma unamwita akuonyeshe ni vipi unafanya)

Mshikamano katika matini pia unaweza kuwezesha na matumizi ya **VUM (LP)** ambavyo ni majina ya jumla. Katika **MF17a**, *okogita* (kuweka ua) kunachukuliwa kuwa ni jina la jumla linaloweza kuashiria *okoringa ekaiyeba* (kukunja *kaiyefa*). Aidha, katika **MF17b**, *okoorokereri* (kuonyesha) inachukuliwa kuwa ni jina la jumla la *ogosoma* (kusoma). Kwa kuwa majina haya ya jumla – *okogita* (kuweka ua) na *okoorokereri* (kuonyesha) yanawezesha mshikamano katika matini ambamo yametumika, basi inachukuliwa kuwa majina haya ya jumla ni **VUM (LP)**.

3.3. Hitimisho

Katika sura hii imebainika kuwa mshikamano katika matini semwa za Kikisii unaweza kufanikishwa kwa matumizi ya VUM (U). Aidha, ilibainika kuwa VUM (U) katika matini semwa za Kikisii huwa na maumbo na miundo maalum ambayo ni bainifu. Kutokana na uchanganuzi uliofanyika katika sura hii ilibainika kuwa VUM (U) vinaweza kuwa vya mofu moja, neno moja, kirai au hata kishazi tegemezi. Sura hii pia imechanganua aina mbalimbali za VUM (LP) zinazojitokeza katika matini semwa za Kikisii. Utafiti ulibainisha kuwa VUM (LP) katika matini za Kikisii huwa za aina mbalimbali na kuwa kutokana na matumizi hayo ya VUM (LP) mshikamano hupatikana katika matini. VUM (LP) vilivyojitokeza katika matini semwa za Kikisii ni zile zilizodhihirisha udondoshaji wa nomino, vitenzi, kishazi na nomino + kitenzi. Aidha, aina nyingine ya VUM (LP) ni vile vilivyojitokeza kufanikisha mshikamano kutokana na uradidi. Aina hizi za VUM zilihusisha uradidi wa N, KN na W. Ilibainika pia kuwa matini semwa za Kikisii visawe unganishi pamoja na majina ya jumla pia huweza kutumika kama VUM (LP) na kuwa vinapotumika hufanikisha mshikamano katika tungo.

SURA YA NNE

MWINGILIANO WA VIJENZI UNGANISHI VYA MSHIKAMANO

4.0 Utangulizi

Sura hii inachanganua na kuweka wazi miingiliano baina ya VUM mbalimbali vinavyopatikana katika matini semwa za Kikisii. Inaonyesha ni jinsi gani VUM viwili au zaidi vinaweza kutokea katika tungo moja na vinaingiliana na kukamilishana vipi.

4.1 Mwingiliano wa LP na U

MF4²:

(Muktadha: Darasani. *Hadithi ambapo msimulizi anasimulia kisa kuhusu watoto fulani waliokuwa watundu*)

Kikisii	Kiswahili
Egatoka nga tibakonyara gokora buna konyora batebigu n'abaibori babo. Tibachieti gokanyeka nore. Naki gekogera abange bare abareu na abarwaire. Naende tari boigo rioka, tibarikonyara nonya nokorengereri nga naki baranyare gwekonya ase obogima bwabo.	Ikawa kuwa hawangeweza kufanya kama walivyokuwa wameambiwa na wazazi wao. hawakupoa hata kidogo. Ndiyo sababu wengi ni wanyonge na wagonjwa. Tena si hivyo tu, hawawezi hata kufikiria ni vipi wanaweza kujisaidia katika maisha ya sasa.

Naki gekogera abange bare abareu /**na** abarwaire

Naki ge-ko-ger-a a-bange ba-r-e a-ba-reu **na** a- ba-rwaire

W NGL-Kat-MZZ-IT NGL-NGL IDW-MZZ-K NGL-IDW-MZZ **KUM** NGL-IDW-MZZ

(Ndicho kinafanya wengi wako wanyonge na wagonjwa)

Katika MF4², kumejitokeza mwingiliano wa VUM. Kama inavyodhihirika katika mfano huu, kuna LP na vilevile kuna U. LP inajitokeza kutokana na udondoshaji kama inavyodhihirika katika matini hii. Kitenzi 'bare' (wako) kimedondoshwa kutoka kwa

tungo ya pili. Aidha, ‘**na**’ imetumika kama kiunganishi kinachounganisha tungo mbili za matini hii: ‘*naki gekogera abange bare abareu* (ndicho kinafanya wengi wako wanyonge)’ na ‘*naki gekogera abange bare abarwaire* (ndicho kinafanya wengi kuwa wagonjwa)’

MF5¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazee wawili C na D wanashiriki mazungumzo, mara anatokeza mtoto fulani na d anaamua kumtuma kwa mjomba wake)

Kikisii	Kiswahili
<p>C: Ense ya bono yakongire. Tenga buna riri kare.</p> <p>D: Aaah! Ee nabo igo tata. Noroche buna endagera yoka yachi igoro. Gose omonto igo ogosinyu mmeremo ki oranyore egere oikere oboigima bwa bono. (anatokeza mtoto fulani). Aye baba mbuya ore?</p> <p>Mtoto: Ee! Mbuya mono sokoro</p> <p>D: Ningo ore nka?</p> <p>Mtoto: Ntata.</p> <p>D: Igo mbuya. Gachi omotebi atome omwana ache kondora gose motebi ache ere bweka. Narosire namanga akonya gonkori. Tiga amanye nga nche n’omonto omonene. Tindi mwana nche.</p>	<p>C: Dunia ya sasa imekuwa ngumu. Sio kama zamani.</p> <p>D: Aaah! Ee ni hivyo bwana. Unaona namna chakula pekee kimepanda. Si mtu unashindwa ni kazi utapata ili ufikie maisha ya sasa. (anatokeza mtoto fulani) we hujambo?</p> <p>Mtoto: Ee! Sijambo babu</p> <p>D: Nani yuko nyumbani?</p> <p>Mtoto: Ni baba</p> <p>D: Hivyo ni vizuri. Nenda umwambie atumie mtoto aje kuniona au mwambie aje yeye mwenyewe. Nimechoshwa na mambo ambayo ananifanyisha. Acha ajue kuwa mimi ni mtu mzima. Mimi si mtoto.</p>

Gachi omotebi atome omwana ache kondora /*gose motebi ache ere bweka*.

Gach-i o-mo-teb-i a-tom-e o-mw-ana a-che ko-n-ror-a **gose** a-che bwe-ka

MZZ-IT NFS2U-SH-MZZ-ITKAN NFS3U-MZZ-MAT NGL1-IDU-MZZ **KUM** NFS3U-MZZ NGL1-MZZ

(Nenda umwambie atume mtoto aje kuniona au aje mwenyewe)

Katika MF5¹ pia kumejitokeza mwingiliano wa VUM. Hapa kuna LP inayotokana na udondoshaji wa vipashio na kwa wakati uo huo kuna U. Katika tungo ya pili ya matini hii, kipashio ‘*gachi*’ (nenda) pamoja na kiambishi NFS2U ‘o’ vimedondoshwa. Aidha, katika matini hii kuna matumizi ya VUM (U) ambayo ni *gose* (au). Matumizi ya LP

pamoja na U katika matini hii yanadhihirisha kuwa VUM (LP) na U huweza kuingiliana na kukamilishana katika kufanikisha mshikamano katika matini semwa za Kikisii.

MF5²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *wasaliwa watatu wanajadiliana kuhusu amani*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Ondari: Ninki mwanabanto aranyare gokora bweka ase obogima obo?</p> <p>Mokua: (Kicheko) Bosa! Bosa pi! Mwanabanto takonyara kende gionsi, ngese ense eye ne ya Nyasae</p> <p>Ondari: Uuuu! Ee namaene tata. Naende tari nse yoka. Nonya nigoro. Ebuku nigo egoteba nga agwo omochakano Nyasae nigo atongete igoro na nse. Na ense tiyarengi na kieni kende. Ntu mwanabanto gose nigo twachete aiga totabwati kende.</p> <p>Mauti: (Akisafisha koo) eki mwanabanto atakeire gosaba ase ense eye nomorembe. Nomanyete nga morembe obe toba oo mbosa meremo ende teiyo erakorekane! Onye omonto gotagete gokonyeka saba mono nga: Omorembe obe ase ore na ase enyomba yao</p>	<p>Ondari: Ni nini mwanadamu mwenyewe anaweza kufanya katika maisha haya?</p> <p>Mokua (Kicheko) Bure! Bure Kabisa! Mwanadamu hawezi chochote, si hii dunia ni ya Mungu!</p> <p>Ondari: Uuuu! Ni kweli bwana. Tena si dunia pekee. Hata juu. Bibilia inasema kuwa hapo mwanzo Mungu aliumba mbingu na nchi. Na dunia haikuwa na sura yoyote. Sisi binadamu si tulikuja hapa bila kuwa na kitu.</p> <p>Mauti: (Akisafisha koo) anachotakiwa kuomba mwanadamu katika ulimwengu huu ni amani. Unajua kuwa bila ya amani ni bure. Hakuna kazi inayoweza kufanyika! Iwapo mtu unataka kusaidika omba sana kuwa: amani iwe kwako na kwa nyumba yako.</p>

Omorembe obe ase ore /*na ase enyomba yao*
 O-morembe o-b-e ase o-re **na** ase e-nyomba ya-o
 NGL-MZZ NGL-MZZ-MAT MZZ NFS2U **KUM** MZZ NGL-MZZ NGL-NFS2U
 (Amani iwe kwako na kwa nyumba yako)

MF5² pia unadhihirisha mwingiliano wa VUM. Katika matini hii kuna LP ya udondoshaji na vilevile U. Katika tungo ya pili ya matini hii, nomino *omorembe* (amani) na T *obe* (iwe) vimedondoshwa. U ‘*na*’ katika matini hii inaunganisha tungo mbili husika: ‘*omorembe obe ase ore*’ (amani iwe kwako) na ‘*omorembe obe ase enyomba yao*’ (amani iwe katika nyumba yako).

MF6¹¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *L* na *M* wanazungumza kuhusu mwenzao ambaye wanadai alienda kutafuta pesa lakini hakuzipata)

Kikisii	Kiswahili
L: Mbora ekeene nkeri nga momura ori tanyakogenda korigi besa chyaye?	L: Si ukweli ni kuwa kijana yule hajawahi kwenda kutafuta pesa zake?
M: Nachete agachi korigi chibesa otatiga besa echio tachinyoreti.	M: Alienda kutafuta pesa lakini pesa hizo hakuzipata.
L: Mosuko nanyore. Gincha taku moyo	L: Siku moja atapata mradi tu asife moyo

Nachete agachi korigi chibesa /*otatiga besa echio tachinyoreti*.

Ni-a-ch-ete a-ga-ch-i ko-rigi chi-besa **o-ti-a-tiga** besa e-chio ti-a-chi-nyor-eti.

KIM-NFS3U-MZZ-MAT NFS3U-SM-MZZ-IT Kat-MZZ NGL-MZZ **KUM**(KIM-KAN-NJ) N KAT-MZZ
 KAN-NFS3U-NGL-MZZ-K

(Alienda kutafuta pesa lakini pesa hizo hakuzipata)

MF6¹¹ unadhihirisha mwingiliano wa VUM ambavyo ni LP pamoja na U. LP inajitokeza kutokana na urudiaji wa nomino *besa* (pesa). Nomino hii inajitokeza baada tu ya U ‘*otatiga*’ (isipokuwa). U ‘*otatiga*’ imetumika kuunganisha tungo mbili za matini hii: ‘*nachete agachi korigi chibesa*’ (alikuja akaenda kutafuta pesa) na ‘*besa echio tachinyoreti*’ (pesa hizo hakuzipata).

MF7¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *J* na *K* wanazungumza kuhusu mtoto fulani ambaye anasumbuliwa na ugonjwa)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Omwana ori bw’omasire bono naki akorokwa?</p> <p>K: Timanyeti rieta ryaye ry’ekegusii. Eriegesongo nigo akorokwa John</p> <p>L: Omwana ori tata nabwate omoki ase amasomo!</p> <p>K: John ngokora are omokia ase esukuru. Obobe, nigo akonya korwara</p> <p>L: Nabo nkoigu nga ngochare orwara...</p>	<p>J: Yule mtoto wa Omasire huwa anaitwa nani?</p> <p>K: Sijui jina lake la Kikisii. La Kizungu ni Jhn.</p> <p>L: Yule mtoto bwana ana bidii katika masomo</p> <p>K: John anafanya bidii shuleni ubaya anakuwakuwa mgonjwa</p> <p>L: Huwa nasikia kuwa huwa anakuwa mgonjwa...</p>

John ngokora are omokia ase esukuru. / **Obobe**, nigo akonya korwara

John ni-go-kor-a a-re o-mokia ase e-sukuru. **Obobe**, nigo a-ko-nya ko-rwar-a

N KIM-Kat-MZZ-IT NFS3U-MZZ KAT-MZZ H KAT-MZZ. **KUM** KIM NFS3U-Kat-MZZ Kat-MZZ-IT

(John anafanya bidii shuleni ubaya anakuwakuwa mgonjwa)

Katika **MF7¹ a**, nomino ‘John’ imedondoshwa kutoka kwa tungo ya pili ya matini hii. Hali hii inadhihirisha kuwepo kwa mshikamano katika matini hii. kipashio ‘*obobe*’ (ubaya) kinajitokeza kuunganisha tungo mbili zinazojitokeza katika matini hii: ‘*John ngokora are omokia ase esukuru.*’ (John anafanya bidii shuleni) na ‘*John nigo akonya korwara.*’ (John anakuwakuwa mgonjwa).

MF8¹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *J na K wanashiriki mazungumzo. Baadaye mtoto mdogo anaanza kulia karibu na walipo. j anakaripia kuwa mtoto huyo anapenda kulia bila sababu*)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Ee nabo nsinyire nga ninki Atari koimokerera igoro nere akore emeremo buna abanto bande!</p> <p>K: Otagotiga aye! twachire komoira ngora (<i>mtoto anatokeza kutoka njiani akiwa analia</i>) Omwana oyu nigo anarete bobe. Mono nigo anchete korera bosa (<i>kwa sauti ya ukali</i>) Kira kiri agaisi aka!</p>	<p>J: Ee ndiyo nashindwa mbona naye asisimame afanye kazi kama watu wengine</p> <p>K: Isipokuwa wewe! Tumejaribu kumpeleka polepole (<i>mtoto anatokeza kutoka njiani akiwa analia</i>) mtoto huyo amezoea vibaya. Zaidi anapenda kulia bure (<i>kwa sauti ya ukali</i>) Nyamaza kimya wewe kavulana.</p>

a) Omwana oyu nigo anarete bobe. / **Mono nigo anchete korera bosa**

O-mw-ana o-yu nigo a-nar-ete bobe. **Mono** nigo a-nch-ete ko-rer-a bosa

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM NFS3U-MZZ-MAT E. **KUM** KIM NFS3U-MZZ-MAT Kat-MZZ-IT E

(Mtoto huyo amezoea vibaya. Zaidi anapenda kulia bure)

Sawa na ilivyo katika **MF7¹ a**, katika **MF8¹ a**, kuna mwingiliano wa VUM. Mwingiliano huu unadhihirisha kuwepo kwa LP na vilevile U katika matini moja. Katika tungo ya pili ya **MF8¹ a**, kumedondoshwa KN ‘omwana oyu’ (mtoto huyo). Kipashio ‘mono’ (sana)

kinachojitokeza katika matini hii kinatekeleza dhima ya uunganishaji wa tungo mbili husika katika matini hii. Hizo ni: ‘*Omwana oyu nigo anarete bobo*’ (mtoto huyo amezoea vibaya) na ‘*omwana oyu nigo anchete korera bosa*’. Kinachodhihirika hapa ni kuwa mwingiliano wa VUM hivi ndio unafanikisha mshikamano katika matini husika.

MF11⁸:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *J na K wanazungumza kuhusu jamaa fulani mwenye hasira*)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Omoisi ori nabo abwato obomwenu boisaine</p> <p>K: Ori ekero okomokani egento nari bono okomotebi agekore. Gose moisonde naaka omonto obande bosabosa!</p> <p>J: John igo amokaneti. Bono ekero amotebi atige, akamanya koimoka nekerundo akamongwani oroe. Mosuko naikere ayaye....</p>	<p>J: Yule kijana una ujeuri mwingi</p> <p>K: Yule unapomkataza kitu ndio unamwambia akifanye. Si juzi alipiga mtu wa wenyewe bure bure!</p> <p>J: John alimkataza. Sasa wakati alimwambia aache, akatoka mbio akamzaba kofi. Siku moja atakumbana na yake.....</p>

John igo amokaneti. / **Bono ekero** amotebi atige, akamanya koimoka nekerundo akamongwani oroe.

John igo a-mo-kan-eti. **Bono ekero** a-mo-teb-i a-tig-e, a-ka-many-a ko-imok-a na-e-ke-rundo a-ka-mo-ngwani o-roe.

N KIM NFS3U-SH-MZZ-MAT. **KUM**(E E) NFS3U-SH-MZZ-IT NFS3U-SM-MZZ-IT Kat-MZZ-IT H-KAT-NGL-MZZ NFS3U-SM-SH-MZZ KAT-MZZ

(John alimkataza. Sasa wakati alimwambia aache, akatoka mbio akamzaba kofi)

Katika **MF11⁸** kuna mwingiliano wa VUM. Katika mfano huu, LP pamoja na U vimeingiliana. Katika utungo wa kwanza wa matini hii kumetumika kitenzi ‘amokaneti’ (alimkataza). Katika utungo wa pili, kitenzi hicho kimerudiwa kwa kisawe ambacho ni ‘amotebeti atige’ (amwambie aache). Hii inadhihirisha kuwepo kwa LP. Katika utungo huo wa pili, kumejitokeza pia U ‘**bono**’ na U ‘**ekero**’ mwingiliano wa LP na U katika matini hii umefanikisha mshikamano katika matini hii na hivyo kuwezesha upatanifu.

MF9⁵:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. wazungumzaji G na H wanazungumza kuhusu mama fulani ambaye alikuwa mlevi wa kupindukia)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: N’amaene bono ogokwana? Omongina ori tarikororekana gose nabwate mangana.</p> <p>H: Omongina ori nigo atoreka. Magega yayu nigo arenge konyu amaru amange mono. Tiga arakanyeka konyora oetaniri ekerengo.</p>	<p>G: Unasema ukweli? Mama yule haonekani kuwa na maneno.</p> <p>H: Mama Yule aliokoka. Kabla ya hapo alikuwa anakunywa pombe nyingi mno. Acha apoe alikuwa amezidi</p>

Omongina ori nigo atoreka. **Magega yayu** nigo arenge konyu amaru amange mono.

O-mo-ngina o-ri nigo a-torek-a. **Magega yayu** nigo a-renge ko-nyu amaru a-mange mono.

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM NFS3U:NJ-MZZ-IT. **KUM(H-W)** KIM NFS3U-MZZ Kat-MZZ N NGL-MZZ V

(Mama Yule aliokoka. Kabla ya hapo alikuwa anakunywa pombe nyingi mno)

MF9⁵ unadhihirisha hali ambapo mshikamano katika matini unafanikishwa na kuwepo na VUM LP pamoja na U katika matini moja. LP imetokana na kudondoshwa kwa KN (omongina ori) kutoka kwa tungo ya pili katika matini hii. Aidha, kumejitokeza U ambacho ni ‘magega yayu’ kimetumika kuwezesha mshikamano baina ya tungo ‘omongina ori nigo atoreka’ (mama yule aliokoka) na ‘omongina ori nigo arenge konyu amaru amange mono’ (mama yule alikuwa anakunywa pombe nyingi mno).

MF9⁶:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wasailiwa wanazungumza kuhusu mwalimu fulani ambaye wanadai hakuwa akiwafundisha walipokuwa shuleni)

Kikisii	Kiswahili
<p>K: Tiga kongainereri tata! Mwarimu oyu tatosometi. Ase ekeene, igo asoete ekerasi gatato rioka. Bono oyu n'omonto oratebe nga natosometi. Omonto ori n'omworo bobe.</p> <p>J: Ebe nasoete rimo gose gatato buna ogoteba igo nga tatosometi?</p>	<p>K: Acha kudanganya bwana! Huyo mwalimu hakutufundisha Kwa hakika aliingia darasani mara tatu tu. Sasa huyo ni mtu utasema kuwa alitufundisha. Yule mtu ni mzembe vibaya.</p> <p>J: Iwe aliingia mara moja au maratati kama unavyosema hivyo hakutufundisha?</p>

Mwarimu oyu tatosometi. /**Ase ekeene**, igo asoete ekerasi gatato rioka.

Mw-arimu o-yu ti-a-nya-go-to-som-i. **Ase e-ke-ene** igo a-so-ete e-ke-rasi ga-tato ri-oka.

IDU-MZZ NGL-MZZ KAN-NJ-NFS3U-KAT-SH-MZZ-IT. **KUM**(H-KAT-NGL-MZZ) KIM NFS3U-MZZ-MAT KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ

(Mwalimu huyo hakutufunza. Kwa hakika aliingia darasani mara tatu tu.)

Mwingiliano wa VUM pia unadhihirika katika matini hii - **MF9⁶**. Katika matini hii, LP inajitokeza kutokana na kudondoshwa kwa KN (mwarimu oyu) kutoka kwa tungo ya pili ya matini hii. '*Ase ekeene*' imetumika katika matini hii ili kuwezesha mshikamano baina ya tungo mbili za matini hii ambazo ni: '*Mwarimu oyu tatosometi*' (mwalimu huyo hakutufunza) na '*igo asoete ekerasi gatato rioka*' (aliingia darasani mara tatu tu).

MF10²:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anashiriki mazungumzo na rafiki zake kuhusu watoto wa mitaani. Mmoja wa rafiki zake anaeleza jinsi ambavyo watoto hao huweza kula au kunywa chochote bila ya kuathirika.*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mtafiti: Abana bari nNyasae obarendete</p> <p>J: (Akimkatiza) Naende Nyasae igo abanchete mono</p> <p>K: Abana aba ba chokora nigo bakori kende gionsi. Komenta nayu igo bakonyu mache ande onsi aba tibari korwara. Aye omochani ori endagera bakori igo ogokorera nyagetari.</p> <p>J: Amaene pi!....</p>	<p>Mtafiti: Watoto wale ni Mungu anawalinda</p> <p>J: (Akimkatiza) Tena Mungu anawapenda sana</p> <p>K: Watoto hawa wa chokora wanakula chochote. Pamoja na hayo wanakunywa maji yoyote ingawa hawawi wagonjwa. Wewe ukijaribu ule chakula wanachokula utaishia hospitali.</p> <p>J: Kweli kabisa! .....</p>

Abana aba ba chokora nigo bakori kende gionsi. /***Komenta nayu igo bakonyu mache ande onsi aba tibari korwara***

A-ba-na a-ba ba chokora nigo ba-ko-ri kende gi-onsi. **Ko-ment-a na-yu** igo ba-ko-nyu mache a-nde o-nsi aba ti-ba-ri ko-rwara

NGL-IDW-MZZ NGL-MZZ H N KIM IDW-Kat-MZZ V NGL-MZZ. **KUM**(Kat-MZZ-IT H-W) KIM IDW-Kat-MZZ N NGL-MZZ NGL-MZZ U KAN-IDW-MZZ Kat-MZZ

(Watoto hawa wa chokora wanakula chochote. Pamoja na hayo wanakunywa maji yoyote ingawa hawawi wagonjwa)

Katika **MF10²** vilevile kunajitokeza mwingiliano wa VUM. Katika matini hii LP imejitokeza kutokana na udondoshwaji wa KN ‘*abana aba ba chokora*’ (watoto hawa wa chokora). KN hili limedondoshwa kutoka kwa tungo ya pili ya matini hii. ‘Komenta nayu’ ambayo imedhihirika katika matini hii imetumika kama U. VUM hivi viwili vimeingiliana na kukamilishana katika matini hii na kwa njia hiyo kufanikisha mshikamano baina ya tungo mbili husika katika matini hii. Tungo hizi ni: ‘*Abana aba ba chokora nigo bakori kende gionsi*’ (Watoto hawa wa chokora wanakula chochote) na

‘Abana aba ba chokora igo bakonyu mache ande onsi aba tibari korwara’ (Watoto hawa wa chokora wanakunywa maji yoyote ingawa hawawi wagonjwa).

MF10⁸:

(Muktadha: Darasani. Mwanafunzi mmoja anawahimiza wenzake kusoma kwa bidii. Anawatolea kisa cha mvulana ambaye alikuwa akicheza na masomo)

Kikisii	Kiswahili
Timonya gokora egosori namosomo. Omogano oyu nabaa nabo oisane kobaoroki obobe bwogokora egosori ase amasomo. Omomura ori nigo akorete egosori ase amasomo. Kobwatekani naywo takoreti buya ase amatemu	Msiwe mkifanya mchezo na masomo. Hadithi hiyo ambayo nimewapa unatosha kuwaonyesha ubaya wa kufanya mchezo masomoni. Mvulana yule alifanya mchezo katika masomo. Kuambatana na hayo hakufanya vizuri katika mitihani.....

Omomura ori nigo akorete egosori ase amasomo. /**Kobwatekani naywo** takoreti buya ase amatemu

O-mo-mura o-ri nigo a-kor-ete e-gosori ase a-masomo. **Ko-bwatekani na-aywo** ti-a-kor-eti buya ase a-ma-temu

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM NFS3U-MZZ-MAT KAT-MZZ H NGL-MZZ. **KUM**(Kat-MZZ H-MZZ) KAN-NFS3U-MZZ-K E H NGL-IDW-MZZ

(Mvulana yule alifanya mchezo katika masomo. Kuambatana na hayo hakufanya vizuri katika mitihani)

MF10⁸, ni mfano mwinine unaodhihirisha mwingiliano baina VUM. Katika MF10⁸ kumedhihirika kuingiliana kwa LP na U. LP inayodhihirika katika matini hii ni ya udondoshaji wa KN ‘omomura ori’ (mvulana yule) ambayo imedondoshwa kutoka kwa tungo ya pili ya matini hii. U ‘kobwatekani naywo’ (kufuatana na hayo) kimetumika kuunganisha tungo mbili za matini hii: ‘Omomura ori nigo akorete egosori ase

amasomo’ (Mvulana yule alifanya mchezo katika masomo) na *‘Omomura ori takoreti buya ase amatemu’*. (Mvulana yule hakufanya vizuri katika mitihani).

MF10⁹:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *J na K wanashiriki mazungumzo huku wakiwa wanamngoja mwenzao ambaye amekawia. k anahoji kuwa huenda wanayemsubiri asije kwa kuwa amekawia*)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Chinsa echi chiachire mono. Gochi nkoira bogochi. Ntochetokore emeremo eye bori?</p> <p>K: Tindochi tokonyekora</p> <p>J: Igo tokogenda gose toramoganya ake?</p> <p>K: Mokua onyoriru mono oranyore tari gocha. Omanyete nabo ankorete iga rinde nkamoganya nkaganyora naende nomokora omororo. Tari monto morachikane nga ngokora more gento nere aikerani.</p>	<p>J: Hizi saa zimekwisha sana. Hata kunaelekea kuwa usiku. Tutafanya hii kazi kweli?</p> <p>K: Sioni tukiifanya</p> <p>J: Twende au tumsubiri kidogo?</p> <p>K: Mokua amechelewa mno huenda haji. Unajua alinifanya hivi wakati fulani nikamsubiri nikachoka, tena ni mkora ajabu. Sio mtu mnaweza kuahidiana naye kuwa mnafanya kitu naye aafikie</p>

Mokua onyoriru mono. /*Nabo oranyore tari gocha*

Mokua o-nyor-iru mono. **Nabo o-ra-nyor-e** ti-a-r-i go-ch-a

N NFS2U-MZZ-K E. **KUM**(KIM NFS2U-K-MZZ-K) KAN-NFS3U-MZZ-IT Kat-MZZ-IT
(Mokua amechelewa sana. Unaweza kupata haji)

Kama ilivyojitokeza katika **MF10⁸**, **MF10⁹** pia unadhihirisha hali ya mwingiliano wa VUM katika matini semwa za kiKisii. Katika **MF10⁹** kunabainika LP inayotokana na kudondoshwa kwa nomino Mokua kutoka kwa tungo ya pili ya matini husika. Aidha, U ‘nabo oranyore’ nacho kimetumika ili kuwezesha mshikamano baina ya ‘*Mokua onyoriru mono*’ (Mokua amechelewa sana) na ‘*Mokua tari gocha*’ (Mokua haji)

MF15²:(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu uchawi*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Ekeru kwairu, obibwate, nkomanyore nga kwabienanire?</p> <p>H: Yaya! Naye oyo okoete tomanyeti gose nomonto omonene gose nomwana</p> <p>G: (Akirejelea mada ya awali) bono omwana oyu nachete akaba buya?</p> <p>H: Buya? Omwana akabwata akagireka. Ngakura gose ngakura. Onde achi kongebereri nkire, mmobori nga: ‘Torochi igo akwete chinsa isano; koru chinsa echio goika marogoba naende goika marogoba ende.’.....</p>	<p>G: Wakati umepewa, unavyo, unajua kuwa umepewa?</p> <p>H: Hapana! Nawe aliyekupa hujui ikiwa ni mtu mzima au ni mtoto</p> <p>G: (Akirejelea mada ya awali) sasa huyo mtoto alikuja akawa vizuri?</p> <p>H: Vizuri? Mtoto akazirai. Nikapiga nduru. Yeyote akinibembeleza ninyamaze, ninamuuliza: ‘Huoni alikufa saa tano; Tangu saa hizo hadi jioni tena hadi jioni nyingine...’</p>

Naye oyo okoete tomanyeti gose nomonto omonene **gose** nomwana

Ni-aye oyo o-ko-e-ete ti-o-many-eti gose ni-o-mo-nto o-mo-nene **gose** ni-o-mw-ana

KIM-MZZ MZZ NGL-Kat-MZZ-MAT KAN-NFS2U-MZZ-MAT U KIM-KAT-IDU-MZZ KAT-IDU-MZZ U KIM-KAT-IDU-MZZ

(Nawe aliyekupa hujui ikiwa ni mtu mzima au ni mtoto)

MF15² unadhihirisha mwingiliano baina ya VUM ambapo LP imeingiliana na U. LP katika **MF15²** imetokana na kudondoshwa kwa kitenzi kutoka kwa tungo ya pili ya matini husika. Kitenzi kilichodondoshwa ni ‘okoete’ (aliyekupa). Katika matini hii pia kunadhihirika U ‘gose’ (au). U hiki kimeingiliana na LP lili kufanikisha mshikamano katika matini hii.

MF15^{3'}:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *P na Q wanajadiliana kuhusu mama fulani mzee aliyekuwa na sifa nzuri katika kijiji chao*)

Kikisii	Kiswahili
<p>P: Nigo anchete obochenu.</p> <p>Q: Omongina oyu nigo arenge gwesibi oraba. neba nga mmogondo agochi. Otagotiga aye ....</p>	<p>P: Anapenda usafi</p> <p>Q: Ajuza huyo alikuwa akioga anangara. Hata ikiwa ni shambani anaenda</p>

a) Omongina oyu nigo arenge gwesibi oraba. /*neba nga mmogondo agochi*.

O-mo-ngina oyu nigo a-renge go-esibi o-rab-a. **Na-e-b-a** nga m-mogondo a-go-ch-i.

KAT-IDU-MZZ MZZ KIM NFS3U-MZZ Kat-MZZ NFS2U-MZZ-IT. KIM-NGL-MZZ-IT KIM KIM-MZZ NFS3U- Kat-MZZ-IT

(Ajuza huyo alikuwa akioga anangara. Hata ikiwa ni shambani anaenda)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wazungumzaji wawili James na Mikuro wanazungumza juu ya mwenzao aliyenunua shamba*)

Kikisii	Kiswahili
<p>James: Ori n'omonto bwebangete</p> <p>Mikuro: Aba nonya nigo nomokora are</p> <p>James: Ee nomokora! Ndire angainete bobe</p> <p>Mikuro: (kwa mshangao) naki akongainete</p> <p>James: Igo angainete nga abana baye noo bamenyete ase oboremo obu bwaye. Nkegena bo omogambi. Nkaba engaki entabe totanya koumerana. Engaki eyemo enachiete nkanyora nga n'oborimo pi; Enachiete nkanyora ani abana abu baye tibamenyete oo</p> <p>Mikuro: oranyore natatagete omanyete ase bamenyete.</p> <p>James: Ninki bono narengi kobakorera nimanya ase bamenyete.</p>	<p>James: Yule ni mtu amejipanga</p> <p>Mikuro: Ingawa hata hivyo ni mkora</p> <p>J: Ee ni mkora! Kuna wakati alinidanganya vibaya</p> <p>Mikuro: (Kwa mshangao) alikudanganyaje?</p> <p>James: Alinidanganya kuwa watoto wake wanaishi katika hilo shamba lake. Nikaamini hivyo mzee. Ikawa muda mrefu bila ya kukutana naye. Siku moja nilienda nikapata kuwa ni uongo kabisa; nilienda nikapata kumbe watoto hao wake hawaishi hapo.</p> <p>Mikuro: Unaweza kupata hakutaka ujue mahali</p>

<p>Mikuro: Mmmm. Nere okonya gwechanda bosa.</p> <p>James: Tari gotaka gotebi monto keene.</p> <p>Neba ninche</p>	<p>wanaishi</p> <p>James: Sasa ningewafanyia nini hata ningejua wanakoishi.</p> <p>Mikuro: Mmmm. Ni yeye anajisumbua bure James: huwa hataki kuambia mtu ukweli. Hata ikiwa ni mimi</p>
--	--

b) Tari gotaka gotebi monto keene. /*Neba ninche*

Ti-a-r-i go-tak-a go-teb-i mo-nto keene. Na-e-ba ni-nche

KAN-NJ-MZZ-IT Kat-MZZ-IT Kat-MZZ-IT IDU-MZZ N. KIM-NGL-MZZ NFS1U-MZZ

(Huwa hataki kuambia mtu ukweli. Hata ikiwa ni mimi)

Katika **MF15³a** na **MF15³b**, kuna mwingiliano wa VUM unaotokana na kuingiliana kwa LP na U. Katika **MF15³a** kishazi ‘*Omongina oyu nigo arenge gwesibi oraba*’ (mama huyo alikuwa akioga anangara) kimedondoshwa kutoka kwa tungo ya pili ya matini hii. Katika **MF15³b**, ‘*tari gotaka gontebi keene*’ (huwa hapendi kuniambia ukweli). Kama inavyobainika katika **MF15³a** na **MF15³b**, ‘*neba*’ (hata ikiwa) imetumika katika matini hizi mbili ili kufanikisha mshikamano katika tungo husika za matini hizi mbili.

4.2 Mwingiliano wa U na U

MF6^{11'}:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anashiriki mazungumzo na mzee fulani kuhusu umuhimu wa masomo. Mzee huyo anasimulia kuhusu mzee mwingine ambaye alikuwa mwanafunzi*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mtafiti: Amatuko aya nonya nabagaka ngosoma bare</p> <p>Momanyi: Naboigo aye tata. Nnanyora omogaka gete omogotu mono ogosoma. Otatiga omanyete bagaka buna abu tibri gokora buya ase amasomo.</p>	<p>Mtafiti: Siku hizi hata wazee wanasoma</p> <p>Momanyi: Ni hivyo bwana. Nilipata mzee fulani aliyezeeka mno akisoma. Ila unajua wazee kama hao huwa hawafanyi vizuri katika masomo.</p>

Nnanyora omogaka gete omogotu mono ogosoma. /*Otatiga omanyete bagaka buna abu tibri gokora buya ase amasomo.*

Ni-na-nyor-a o-mo-gaka gete o-mo-gotu mono o-go-som-a. **Otatiga** o-many-ete ba-gaka buna a-bu ti-ba-r-i go-kor-a buya ase a-ma-somo.

KIM-NFS1U-MZZ-IT KAT-IDU-MZZ V KAT-IDU-MZZ NGL-Kat-MZZ-IT. **KUM** NGL-MZZ-MAT IDW-MZZ E NGL-MZZ KAN-NGL-MZZ-ITKAN KAT-MZZ-IT H KAT-NGL-MZZ

(Nilipata mzee fulani aliyezeeka mno akisoma. Ila unajua wazee kama hao huwa hawafanyi vizuri katika masomo)

MF6^{11'} unadhihirisha mwingiliano hivi kwamba U mbili tofauti zinaingiliana. Katika matini hii, U ‘*otatiga*’ (ila) pamoja na U ‘*omanyete*’ (unajua) zimeingiliana na hivyo kukamilisha mshikamano baina ya tungo mbili husika katika matini hii. Tungo hizo ni: ‘*Nnanyora omogaka omogotu mono ogosoma*’ (Nilipata mzee fulani aliyezeeka mno akisoma) na ‘*omanyete bagaka buna abu tibri gokora buya ase amasomo*’ (Unajua wazee kama hao huwa hawafanyi vizuri katika masomo). Katika hali kama hii, inadhihirika kuwa U ‘*otatiga*’ (ila) ndicho kikuu na ‘*omanyete*’ (unajua) inajitokeza tu kama kipashio kilicho na dhima ya kukamilisha U kikuu ambacho ni ‘*otatiga*’. Hata

hivyo ni vyema ifahamike kuwa hali hii hutokea pale tu ambapo kunajitokeza viunganishi viwili katika msururu.

MF8^{5'}:

(Muktadha: Darasani. *Mwanafunzi mmoja anasimulia hadithi kuhusu mtoto fulani ambaye mjomba wake alikataa kumlipia karo*)

Kikisii	Kiswahili
'...omwana ori akagenda ase isemoke komosaba amokonye ebesa achiere esukuru. Nomanyete isemoke oyu akanga pi komokonya! Akamokani nga tabwati besa aramoakanere sukuru. Erio manya nigo abwate chibesa akoa abanto babande bosa.'	'.....Mtoto yule akaenda kwa mjomba wake kumwomba fedha aendee shule. unajua mjomba wake huyo alikataa kabisa kumsaidia! Akamkataza kuwa hana pesa anazoweza kumlipia shuleni. Hivyo jua ana pesa anazowapa watu wa wenyewe bure.'

Akamokani nga tabwati besa aranganere sukuru. / **Erio** manya nigo abwate chibesa akoa abanto babande bosa.

A-ka-mo-kan-i nga ti-a-bwa-ti besa a-ra-ni-akan-ere sukuru. **Erio** many-a nigo a-bwa-te chi-besa a-koa a-ba-nto ba-bande bosa.

NFS3U-SM-SH-MZZ-IT U KAN-NFS3U-MZZ-KTK N NFS3U-NJ-SH-MZZ-K N. **KUM** MZZ-IT KIM NFS3U-MZZ-MAT NGL-MZZ NFS3U-MZZ NFS3U-IDW-MZZ H-MZZ E

(Akamkataza kwamba hana pesa anazoweza kunilipia shuleni. Hivyo jua ana pesa anazowapa watu wa wenyewe bure)

Vipashio 'erio' na 'many' ambavyo vinafanya kazi kama viunganishi katika matini hii, vinaingiliana na kukamilishana katika matini hii ili kukamilisha mshikamano. Kama ilivyodhihirika katika **MF6^{11'}**, katika **MF8^{5'}** kunajitokeza kuwepo na U kikuu ambacho ni 'erio' pamoja na U kinachotekeleza kazi ya kukamilisha U kikuu ambacho ni manya. Viunganishi hivi viwili vimetumika kwa pamoja ili kukamilisha mshikamano katika matini husika.

4.3 Hitimisho

Katika sura hii imebainika kuwa VUM mbalimbali huweza kuingiliana na kukamilishana katika matini semwa mbalimbali za Kikisii. Kutokana na uchanganuzi uliofanywa katika sura hii, ilibainika kuwa kuna mwingiliano wa VUM mbalimbali katika matini semwa za Kikisii. Mwingiliano mkubwa uliojitokeza ni ule wa LP na U na vilevile U na U. Ilibainika kuwa mwingiliano baina ya VUM hivi katika matini semwa za Kikisii huwezesha mshikamano. Ni dhahiri kama ilivyojitokeza katika sura hii kwamba mwingiliano mkubwa wa VUM katika matini semwa za Kikisii hujitokeza baina ya VUM U na LP za udondoshaji. LP za uradidi huingiliana na VUM U kwa kiwango kidogo. Mwingiliano na kukamilishana kwa VUM katika matini semwa za Kikisii huchangai pakubwa katika kufanikisha mshikamano katika matini hizo.

SURA YA TANO

AMALI ZINAZOTEKELEZWA NA VIJENZI UNGANISH VYA MSHIKAMANO

5.0 Utangulizi

Katika sura hii kumefanywa uchambuzi wa amali mbalimbali ambazo zinatekelezwa na VUM katika matini semwa za Kikisii. Kando na kuonyesha jinsi VUM hufanikisha mshikamano katika matini za Kikisii, sura hii inachunguza na kuweka wazi amali nyingine ambazo zinatekelezwa na VUM.

5.1. Mrejeo sawa

Moja kati ya amali zinazotekelezwa na VUM kando na mshikamano ni ufafanuzi. Utafiti huu ulibaini kuwa VUM huweza kutekeleza amali ya kutoa ufafanuzi kuhusu suala ambalo linalengwa na msemaji. Ufafanuzi unaweza kufanikishwa kwa njia mbili: matumizi ya mrejeo sawa na kwa utoaji mfano. Mrejeo sawa hujitokeza pale ambapo msemaji analazimika kutoa kauli nyingine ili kutoa ufafanuzi wa kauli aliyokwisha kutoa awali na ambayo anahisi haikueleweka vyema

a) Maelezo

MF19:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mzungumzaji F anamweleza G tabia za mtoto wake ambaye ni mtukutu*)

Kikisii	Kiswahili
G: Otarochi buya omwana oyo nkogosinya are pi. Igo agocha kogera orere amariga.	G: Usipochunga huyo mtoto atakushinda kabisa. Atakufanya ulie machozi. H: Hebu niambie nifanye nini? Nimejaribu

<p>H: Ntebingo ninki ngokora? Natemire komokanya tari koigu. Goikera abu, timbwati ekio ndatebe. Ense nero erache komogambera. Abagusii ebagoteba gambera omuya .....</p> <p>G: Igo nabo otagete agendere koba igo buna are?</p> <p>H: Nche namokwaneire tatageti koigu. Ase bono iga, nesabire amagoko ane. Tiga ere akore buna atagete.....</p> <p>G: Tokomobuchri rende emeremo egere ekeani amanga aya abwate amange:</p> <p>H: Mwana oyu tancheti gokora kende. Ase enchera ende oku nogoteba nga omwana oyu nomworo. Togwancha ningotebi nga ebyo bionsi natemire.....</p> <p>G: (Akimkatiza) Bana tibatakeiri gotigeru ibaga. Eki ngoteba nkeri nga abana igo batakiere korendu tibabasi gosari ebikoru.....</p>	<p>kumkanya hasikii. Kufikia hapo sina cha kusema. Ulimwengu utamrudi. Wakisii wanasema mkanye mwema .....</p> <p>G: Hivyo unataka aendelee kuwa jinsi alivyo?</p> <p>H: Mimi nimemzungumzia hataki kusikia. Kwa sasa, nimenanwa mikono yanguu. Acha afanye anavyotaka</p> <p>G: Si basi umpe kazi nyingi ili impunguzie haya maneno mengi aliyo nayo</p> <p>H: Mtoto huyo hapendi kufanya chochote. Kwa njia nyingine, mtoto huyo ni mvivu. Hutakubali hata nikikwambia kuwa nimejaribu hivyo vyote</p> <p>G: (Akimkatiza) Watoto hawatakiwi kuachiwa nafasi. Ninachosema ni kuwa watoto wanatakiwa kulindwa wasije wakaharibu tabia.....</p>
--	--

- a) Bana tibatakeiri gotigeru ibaga. /***Eki ngoteba nkeri nga** abana igo batakeire korendu tibabasi gosari ebikoru biabo*

Ba-ana ti-ba-tak-eiri go-tig-eru i-baga. **Eki ngoteba nkeri nga** a-ba-ana igo ba-tak-eire ko-rend-u ti-ba-basi go-sari e-bi-koru bi-abo

IDW-MZZ KAN-IDW-MZZ-K Kat-MZZ-K IDU-MZZ **KUM** NGL-IDW-MZZ KIM IDW-MZZ-K Kat-K KAN-IDW-MZZ Kat-MZZ NGL-IDW-MZZ NGL-MZZ

(Watoto hawatakiwi kupewa nafasi ninachosemea hivyo ni kuwa watoto wanatakiwa kulindwa wasije kuharibu tabia zao)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *F* anamweleza *G* kuhusu ubaya wa sukari na namna mgonjwa wa sukari anatakiwa kujilinda)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Nga bono obo noburwaire bwesukari? F: Ee. Nabo bore igo G: Aaa! Nobobe. Tibobwati riogo F: Igo nogoteba nga totige konyu esukari? G: Ee baba. Sukari teri ngiyaekiagera nigo eroseiri ebinto ebibe. F: Ayeeee!! Igo agwetonga esindani ere omonyene? G: Ee. Ekero kwarwarire igo okweegeria gwetonga F: Nyasae one!! G: Notakeire kweegeria gwetonga esindani. Eki ngotebera bo nkeri nga onde taiyo ogocha konya kogotonga sindani.</p>	<p>G: Eti sasa huu ni ugonjwa wa sukari? F: Ee. Uko hivyo G: Aaa! Ni mbaya. Hauna dawa. F: Hivyo ni kusema kuwa tuache kunywa sukari? G: Ee <i>baba</i>. Sukari si nzuri kwa kuwa imetengenezewa vitu vibaya F: Ayeeee!! Anajidunga sindano yeye mwenyewe? G: Ee. Wakati umekuwa mgonjwa unajifunza kujidunga F: Mungu wangu!! G: Unatakiwa kujifunza kujidunga sindano. Kinachonifanya niseme hivyo ni kuwa hakuna mtu ambaye atakuwa akikudunga sindano</p>

b) Notakeire kweegeria gwetonga esindani. /*Eki ngotebera bo nkeri nga onde taiyo ogocha konya kogotonga sindani.*

Ni-o-tak-eire ko-e-egeria go-e-tong-a e-sindani. **Eki ngotebera bo nkeri nga** o-nde ti-a-iyo o-go-ch-a ko-nya ko-go-tong-a sindani.

KIM-NFS2U-MZZ-K Kat-Kj-MZZ Kat-Kj-MZZ-IT IDU-MZZ KUM NGL-MZZ KAN-NJ-MZZ NGL-Kat-MZZ-IT Kat-NFS2U-MZZ-IT N

(Unatakiwa kujifunza kujidunga sindano. Kinachonifanya kusema hivyo ni kuwa hakuna mtu atakuwa akikudungadunga sindano)

Katika **MF19a** pamoja na **MF19b** kumetumika KUM ‘**Eki ngotebera bo nkeri nga**’.

KUM hiki kando na kufanikisha mshikamano katika matini ambamo kimetumika, kinatimiza amali ya kutoa maelezo. Habari zinazotokeza baada ya KUM hiki zinabainika kuwa zinazotoa habari zaidi kuhusu tungo zilizotangulia katika matini hizo husika.

Msemaji katika matini hii anatoa maelezo kuhusu ni nini kilichomfanya kutoa tungo tangulizi katika matini hizi. Katika **MF19b** kwa mfano, anaeleza kuwa sababu iliyomfanya kumwambia msikilizaji kuwa anatakiwa kujifunza kujidunga sindano ni kuwa hakuna mtu atakuwa akimdunga sindano.

b) Utoaji mfano

MF20:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wasailiwa R na S wanapeana ushauri.)

Kikisii	Kiswahili
<p>S: Ase bono monto tokonyara koganyerera gento kemo gioka</p> <p>R: Yaya! Mbuya abaremi basimeke ebimeri aoao buna bono ebituma amo na amatunda. Ekemo getracho koba nabo okonyora ekende kiabeire.....</p>	<p>S: Kwa sasa mtu huwezi kungoja kiyu kimoja pekee</p> <p>R: Hapana! Ni vizuri wakulima wapande mimea mbalimbali kama vile mahindi pamoja na matunda</p>

a) Mbuya abaremi basimeke ebimeri aoao. ***Buna bono** ebituma amo na amatunda*

M-buya a-ba-remi ba-simek-e e-bi-meri aoao. **Buna bono** e-bi-tuma amo na a-ma-tunda
 KIM-MZZ NGL-IDW-MZZ IDW-MZZ-K NGL-IDW-MZZ V **KUM**(E-E) NGL-IDW-MZZ U NGL-IDW-MZZ
 (Ni vizuri wakulima wapande mimea mbalimbali kama vile mahindi pamoja na matunda)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Mtafiti anashiriki mazungumzo na wazee fulani ambapo mmoja wao anaeleza jinsi maisha yalivyogeuka na kuwa magumu.)

Kikisii	Kiswahili
<p>S: Ebinto biakongire oyonka. Iroka chiombe!</p> <p>R: Chiombe chiakongire amagori. Buna bono tokonyora ngombe na ribu isano. Timanyeti nga ngai ense eye erochi.....</p>	<p>S: Vitu vimekuwa ghali wa kwetu. Hasa ng'ombe</p> <p>R: Ng'ombe wamepanda bei. Kama sasa huwezi kupata ng'ombe kwa elfu tano. Sijui hii dunia inaelekea wapi.....</p>

- b) Chiombe chiakongire amagori. **Buna bono** tokonyora ngombe na ribu isano
 Chi-ombe chi-a-kong-ire a-ma-gori. **Buna bono** ti-o-ko-nyor-a ngombe na ribu isano
 NGL-MZZ NGL-NJ-MZZ-K NGL-IDW-MZZ. **KUM** (E-E) KAN-NFS2U-Kat-MZZ-IT N U N V
 (Ngombe wamekuwa ghali. Kama sasa huwezi kupata ngombe kwa elfu tano)

VUM ambavyo vimetumika katika **MF20** vinatoa fafanuzi ambazo ni za kutoa mifano. Katika **MF20a** KUM ‘**buna bono**’ kimetumika katika kutoa mifano ya aina mbalimbali za ‘ebimeri (mimea) ambayo inazungumziwa katika utungo wa kwanza wa matini hii. Aidha, KUM ‘**buna bono**’ ambacho kimetumika katika **MF20b** kimetumika ili kutoa maelezo kwa kutoa mifano. Kinatoa mfano kuwa mtu hawezi kupata ng’ombe kwa shilingi elfu tano. Tungo hii inafafanua zaidi tungo tangulizi ya matini hii inayoeleza kuwa bei ya ng’ombe imekuwa ghali.

5.2 Ufafanuzi

Utafiti huu ulibainisha kuwa katika matini semwa za Kikisii ufafanuzi unaweza kuwa wa aina mbalimbali: rekebishi, katizi, dhihirishi, hitimishi, bainishi na hata rejelezi.

a) Rekebishi

MF 21:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *G* na *H* wanazungumza juu ya *mwanamke fulani aliyeolewa na mwanamme ambaye si wa kabila lake*)

Kikisii	Kiswahili
G: Aberi nigo abwatete akanywoma omokungu ekabira	G: Aberi alioa mwanamke wa kabila lingine
H: Aa! Mokungu ori oye tari mogusii?	H: Aa! Yule mkewe si mkisii?
G: Yaya tari mogusii!	G: Hapana si mkisii!
	H: Hivyo ni wa kabila lingine?

<p>H: Igo n'ekabira?</p> <p>G: Nigo are omomaragori korende akwane ekegusii tokomanya nga tari mogusii. Nigo arakwane nonya n'amangana amakongu y'ekigusii. Nonya n'echimbachero chionsi nachimanyete.</p>	<p>G: Ni mmaragoli lakini akisema kikisii huwezi kujua kuwa si mkisii. Anaweza kusema hata maneno magumu ya kikisii. Hata methali yote anaifahamu</p>
---	---

Nigo are omomaragori / **korende** akwane ekegusii tokomanya nga tari mogusii

Nigo a-r-e o-mo-maragori / **korende** a-kwan-e e-kegusii ti-o-ko-many-a nga ti-a-r-i mogusii

KIM NFS3U-MZZ-K KAT-IDU-MZZ **KUM** NFS3U-MZZ-K NGL-MZZ KAN-NFS2U-Kat-MZZ-IT KIM KAN-NJ-MZZ-IT IDU-MZZ

(Ni mmaragoli lakini akisema kikisii huwezi kujua kuwa si mkisii)

KUM '**korende**' kimetumika katika **MF21** kwa madhumuni ya kurekebisha matarajio fulani. Katika **MF21**, inatarajiwa kuwa kwa kuwa mzungumziwa ni mmaragoli, Kikisii chake kingekuwa duni. Kinyume na hayo, inabainika kuwa Kikisii chake ni sanifu.

b) Vikatizi

MF 22:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili James na Mikuro wanazungumza juu ya mwenzao aliyenunua shamba)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mikuro: oranyore natatagete omanyete ase bamenyete.</p> <p>James: Ninki bono narengi kobakorera nimanya ase bamenyete.</p> <p>Mikuro: Mmmm. Nere okonya gwechanda bosa.</p> <p>James: Tari gotaka gotebi monto keene. Neba ninche</p> <p>Mikuro: Nonya ninche omanyete nagani</p>	<p>Mikuro: Unaweza kupata hakutaka ujue mahali wanaishi</p> <p>James: Sasa ningewafanyia nini hata ningejua wanakoishi.</p> <p>Mikuro: Mmmm. Ni yeye anajisumbua bure</p> <p>James: Huwa hataki kuambia mtu ukweli. Hata ikiwa ni mimi</p> <p>Mikuro: hata mimi unajua nilitaka kununua?</p> <p>James: Ulinunua wapi?</p>

<p>kogora?</p> <p>James: Ngai kwagora?</p> <p>Mikuro: Gochi maate ari</p> <p>James: Nkwarenge gocha ogore angaa</p> <p>Mikuro: Mbwoo naganeti kogora korende omosubati ori omosani oo igo ankania.</p>	<p>Mikuro: Huko chini</p> <p>James: Si ungekuja ununue hapa karibu?</p> <p>Mikuro: Ni kwako nilitaka kununua lakini mama yule rafiki yako akanikataza</p>
---	---

Mbwoo naganeti kogora /**korende** omosubati ori omosani oo igo ankania.

M-bwoo n-a-gan-eti ko-gor-a **korende** o-mo-subati o-ri o-mo-sani oo igo a-n-
kania.

KIM-MZZ NFS1U-NJ-MZZ-K Kat-MZZ-IT **KUM** KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KAT-IDU-MZZ V KIM NFS3U-SH-MZZ

(Ni kwako nilitaka kununua lakini mama yule rafiki yako akanikataza)

Kando na kuwa KUM ‘**korende**’ kinatumika kama kirekebishi, ilibainika kuwa KUM hiki pia kinaweza kutumika kutekeleza amali ya ukatizi. Katika **MF22** KUM ‘**korende**’ kimetumika kutekeleza amali ya ukatizaji; kinawezesha kutekwa kwa mawazo katika matini ambamo kimetumika. Katika **MF22** KUM **korende** kinakatiza mawazo yaliyoanzishwa katika tungo tangulizi kuwa msemaji alitaka kununua shamba la anayesema naye; angefanya hivyo lakini hakufanya hivyo kwa kuwa alikatazwa.

c) Thibitishi

MF 23:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wasailiwa wanazungumza kuhusu mwalimu fulani ambaye wanadai hakuwa akiwafundisha walipokuwa shuleni)

Kikisii	Kiswahili
<p>K: Tiga kongainereri tata! Mwarimu oyu tatosometi. Ase ekeene, igo asoete ekerasi gatato rioka. Bono oyu n’omonto oratebe nga natosometi. Omonto ori n’omworo bobbe.</p>	<p>K: Acha kudanganya bwana! Huyo mwalimu hakutufundisha Kwa hakika aliingia darasani mara tatu tu. Sasa huyo ni mtu utasema kuwa alitufundisha. Yule mtu ni mzembe vibaya.</p>

J: Ebe nasote rimo gose gatato buna ogoteba igo nga tatosometi?	J: Iwe aliingia mara moja au maratati kama unavyosema hivyo hakutufundisha?
--	--

a) Mwarimu oyu tatosometi /**Ase ekeene**, igo asoete ekerasi gatato rioka.

Mw-arimu o-yu ti-a-nya-go-to-som-i. **Ase e-ke-ene** igo a-so-ete e-ke-rasi ga-tato ri-oka.

IDU-MZZ NGL-MZZ KAN-NJ-NFS3U-KAT-SH-MZZ-IT. **KUM**(H-KAT-NGL-MZZ) KIM NFS3U-MZZ-MAT KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ

(Mwalimu huyo hakutufunza. Kwa hakika aliingia darasani mara tatu tu.)

Katika **MF23** kumetumika KUM ambacho kinatekeleza amali ya kudhibitisha. KUM ‘**Ase ogokorera ekeene**’ kimetumika ili kutoa dhibitisho la dai lilitolewa katika tungo tangulizi kuwa mwalimu anayerejelewa hakufundisha. Sehemu inayofuata KUM hiki inadhibitisha dai hili kwa kuweka wazi kuwa mwalimu huyo aliingia darasani mara tataa pekee.

d) Vya kuhitimisha

MF 24:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wanakikundi cha maendeleo wanahimizana kuhusu yale wanayotakiwa kufanya ili kikundi chao kipate ufanisi*)

Kikisii	Kiswahili
Mwanakikundi: Ninki moroche omonto omonene aranya gotochandra. Chingaki chionsi nga nere torengerereti. Morora buya ekeombe keru giato tikegu. Timonya gotokorera ebinto bitari na ngencho. Ase obwenge , tiga obochai. Gaki ancha motige egosori pi.	Mwanakikundi: Ni nini mnaona mtu mkubwa anaweza kututesea. Nyakati zote eti ni yeye tunafikiria. Chungeni kile chama chetu kisambaratike. Msiwe mkitufanyia vitu visivyo na maana. Kwa ufupi acha madharau. Tafadhali acheni mchezo kabisa

Timonya gotokorera ebinto bitari na ngencho. /*Ase obwenge, tiga obochai*

Ti-mo-nya go-to-kor-era e-bi-nto bi-ti-a-r-i na e-ngencho. **Ase obwenge**, tig-a o-bo-chai

KAN-IDW-NJ KAT-IDW-MZZ-K KAT-IDW-MZZ IDW-KAN-NJ-MZZ-K U KAT-MZZ. **KUM**(H-N) MZZ-IT KAT-NGL-MZZ

(Msiwe mkitufanyia vitu visivyo na maana. Kwa ufupi acha madharau)

VUM katika matini semwa za Kikisii pia huweza kuwa na amali ya kuhitimisha. Katika **MF24** kumetumika KUM ‘**ase obwenge**’ chenye maana ya kwa ufupi. Katika mfano huu. KUM hiki kimetumika ili kutoa hitimisho kwa njia ya muhtasari. Tungo ya kwanza katika matini hii inaonekana kuwa ni ndefu na isiyolenga ujumbe kusudiwa vikamilifu: ‘Timonyagotokorera ebinto bitari na ngencho’ (Msiwe mkitufanyia vitu visivyo na maana). Tungo ya pili ambayo inatangulizwa na KUM ‘**ase obwenge**’ inahitimisha wazo zima lililotangulizwa katika tungo ya kwanza. Tungo hii ya pili inatoa muhtasari kuwa wanaozungumziwa wanatakiwa kuacha madharau.

e) Bainifu

MF 26:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *James anamweleza Mikuro matarajio yake ya baadaye*)

Kikisii	Kiswahili
<p>James: Nche tingokorera banto nchera eywo. Ninganeti gokonya ababoraka. Kobua mono nindabe ginkobakonya abangina amo na abataka.....</p> <p>Mikuro: Igo mbuya. Nche igo nkogosabera. Nyasae aigu amasabo ao.</p>	<p>James: Mimi siwezi kufanyia watu hivyo. Ninataka kusaidia wajane. Zaidi sana nitakuwa nikiwasaidia akina mama pamoja na masikini....</p> <p>Mikuro: Hivyo ni vizuri. Mimi ninakuombea. MUngu asikie maombi yako</p>

Ninganeti gokonya ababoraka. /**Kobua mono** nindabe ginkobakonya abangina amo na abataka.

Ni-n-gan-eti go-kony-a a-ba-boraka. **Kobua mono** ni-n-ra-be gi-n-ko-ba-kony-a a-ba-ngina amo na a-ba-taka.

KIM-NFS1U-MZZ-MAT Kat-MZZ-IT NGL-IDW-MZZ. **KUM** KIM-NFS1U-NJ-MZZ NJ-NFS1U-Kat-IDW-MZZ-IT NGL-IDW-MZZ U NGL-IDW-MZZ

(Ninahitaji kusaidia wajane. Zaidi sana nitakuwa nikiwasaidia akina mama pamoja na masikini)

KUM ‘**kobua mono**’ kimetumika katika **MF26**. Katika mfano huu, KUM hiki kimetumika kufanikisha ubainifu. Kinawezesha msisitizo wa namna fulani katika matini ambamo kimetumika. Katika **MF26** KUM kimetumika kuweka msisitizo kuwa msemaji atawasaidia wajane.

f) Rejelezi

MF 27:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anazungumza na rafiki zake kuhusu mwanasiasa fulani. Rafiki mmoja anaeleza kuwa mwanasiasa huyo si mtu anayeweza kumsaidia mtu*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mtafiti: Gose nkoigu omonto ori noyoseino. Tokomotebi agokonye?</p> <p>Ondimu: Tiga egosori tata! Oyu tari monto moronge mono. Buna narengi goteba, tari monto oraegene nga nagokonye.</p>	<p>Mtafiti: Si huwa nasikia yule mtu ni wa kwenu</p> <p>Ondimu: Acha mchezo bwana! Huyo si mtu mzuri sana. Kama nilivyokuwa nikisema, sio mtu unaweza kuamini kuwa atakusaidia</p>

- a) Oyu tari monto moronge mono. /**Buna narenge goteba, tari monto oraegene nga nagokonye.**

Oyu ti-a-ri monto mo-ronge mono. **Buna ni-a-re-nge go-teb-a**, ti-a-ri monto o-ra-egene nga ni-a-go-kony-e.

W KAN-NJ-MZZ N IDU-MZZ E. **KUM(E KIM-NJ-K Kat-MZZ-IT)** KAN-NJ-MZZ N NFS2U-NJ-MZZ KIM KIM-NFS3-Kat-MZZ-K

(Huyo sio mtu mzuri sana. Kama nilivyokuwa nikisema, sio mtu unaweza kuamini kuwa atakusaidia)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili L na M wanashiriki mazungumzo. Anaingia mama fulani (P) ambaye anam dai L fedha kwaukali mama huyo anamfokea L na kudai kuwa hatarudi tena kuomba fedha hizo)

Kikisii	Kiswahili
<p>L: Nnaki bono omosubati? Karibu!</p> <p>P: Nche tinganeti mangana mange n'ebesa yane nacha!</p> <p>L: Gaki baba bono iga timbwati naende nimbwate abageni. Tikwarenge gwancha oche mambi?</p> <p>P: Aye tegerera. Nagosabire chibesa chiane ange omwaka omogima. (<i>kwa ghadhabu</i>) Natigire gocha iga. Naende tingokora imocha ryogotoma mwana one iga.</p> <p>L: Igo nnaki?</p> <p>P: Narosire n'amangana ao; igo ngoteba nga tintageti gosori yao. Tindi mwana okanyagokoreru gosori ninchu mambia, ninchu gose ndiriri.....</p>	<p>L: Habari dada? Karibu!</p> <p>P: Mimi sitaki maneno mengi nimekujia pesa yangu!</p> <p>L: Haki dada sasa hivi sina tena nina wageni. Si ungekuja kesho?</p> <p>P: Wewe sikiza. Nimekuomba pesa zangu karibu mwaka mzima. (<i>kwa ghadhabu</i>) Nimeacha kuja hapa. Tena sitafanya kosa la kutuma mtoto wangu hapa.</p> <p>L: Hivyo ni vipi?</p> <p>P: Nimechoshwa na maneno yako; ninasema kuwa sitaki mchezo wako. Mimi si mtoto wa kufanyiwa fanyiwa mchezo: njoo kesho, njoo sijui lini.....</p>

- b) Narosire n'amangana ao; **igo ngoteba nga** tintageti gosori yao

Ni-a-ros-ire na-a-ma-ngana ao; **igo n-go-teb-a nga** ti-n-tag-eti gosori yao

KIM:NFS1U-NJ-MZZ-K H NGL-IDW-MZZ V; **KUM(KIM NFS1U-Kat-MZZ-IT KIM)** KAN-NFS1U-MZZ-MAT N V

(Nimechoshwa na mambo yako; ninasema kuwa sitaki mchezo wako)

VUM pia huweza kuwa na amali ya urejelezi. Urejelezi hujitokeza pale ambapo VUM vinatumika kumrejsha msikilizaji kwa mada au wazo lililokwishazungumziwa awali. Kwa mfano katika **MF27a** KUM ‘**buna nareng goteba**’ (jinsi nilivyokuwa nikisema) kinatumika kumrejsha msikilizaji kwa mada au wazo la awali alilokuwa akilizungumzia msemaji kuhusu ule ubaya wa mrejelewa. Hali hii pia inajitokeza katika **MF27b** ambapo KUM ‘**igo ngoteba nga**’ (ninasema kuwa) kinatumika kuyarejsha mawazo ya msikilizaji kwa wazo la awali la msemaji kuwa amechoshwa na mambo yake.

5.3 Upanuzi

5.3.1 Vya kuongeza

MF 28:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *L* na *M* wanashiriki mazungumzo. *Anaingia mama fulani (P) ambaye anam dai L fedha kwa ukali mama huyo anamfokea L na kudai kuwa hatarudi tena kuomba fedha hizo*)

Kikisii	Kiswahili
<p>L: Naki bono omosubati? Karibu!</p> <p>P: Nche tinganeti mangana mange n’ebesa yane nacha!</p> <p>L: Gaki baba bono iga timbwati, naende nibwate abageni. Tikwarenge gwancha oche mambi?</p> <p>P: Aye tegerera. Nagosabire chibesa chiane ange omwaka omogima. (<i>kwa ghadhabu</i>) Natigire gocha igaa. Naende tingokora imocha ryogotoma mwana one igaa</p>	<p>L: Jambo dada? Karibu!</p> <p>P: Mimi sitaki mambo mengi nimekuja kwa pesa zangu!</p> <p>L: Haki dada saa hizi sina, tena nina wageni. Si ungependa uje kesho?</p> <p>P: We sikiza. Nimekuomba pesa zangu karibia mwaka mzima. (<i>kwa ghadhabu</i>) Nimeacha kuja hapa. Tena, sitafanya kosa la kutuma mtoto wangu hapa</p>

a) Natigire gocha igaa. /*Naende tingokora imocha ryogotoma mwana one igaa*

N-a-tig-ire go-ch-a igaa. **Naende** ti-n-go-kor-a i-mocha ria o-go-tom-a mw-ana o-ne igaa

NFS1U-NJ-MZZ-K Kat-MZZ-IT E. **KUM** KAN-NFS1U-Kat-MZZ-IT IDU-MZZ H KAT-Kat-MZZ-IT IDU-MZZ NGL-MZZ E

(Nimeacha kuja hapa. Tena, sitafanya kosa la kutuma mtoto wangu hapa)

(**Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Mtafiti anashiriki mazungumzo na rafiki zake kuhusu watoto wa mitaani. Mmoja wa rafiki zake anaeleza jinsi ambavyo watoto hao huweza kula au kunywa chochote bila ya kuathirika.**)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mtafiti: Abana bari nNyasae obarendete</p> <p>J: (Akimkatiza) Naende Nyasae igo abanchete mono</p> <p>K: Abana aba ba chokora nigo bakori kende gionsi. Komenta nayu igo bakonyu mache ande onsi aba tibari korwara. Aye omochani ori endagera bakori igo ogokorera nyagetari.</p> <p>J: Amaene pi!....</p>	<p>Mtafiti: Watoto wale ni Mungu anawalinda</p> <p>J: (Akimkatiza) Tena Mungu anawapenda sana</p> <p>K: Watoto hawa wa chokora wanakula chochote. Pamoja na hayo wanakunywa maji yoyote ingawa hawawi wagonjwa. Wewe ukijaribu ule chakula wanachokula utaishia hospitali.</p> <p>J: Kweli kabisa! .....</p>

b) Abana aba ba chokora nigo bakori kende gionsi. /*Komenta nayu igo bakonyu mache ande onsi aba tibari korwara*

A-ba-na a-ba ba chokora nigo ba-ko-ri kende gi-onsi. **Ko-ment-a na-yu** igo ba-ko-nyu mache a-nde o-nsi aba ti-ba-ri ko-rwara

NGL-IDW-MZZ NGL-MZZ H N KIM IDW-Kat-MZZ V NGL-MZZ. **KUM**(Kat-MZZ-IT H-W) KIM IDW-Kat-MZZ N NGL-MZZ NGL-MZZ U KAN-IDW-MZZ Kat-MZZ

(Watoto hawa wa chokora wanakula chochote. Zaidi ya hayo wanakunywa maji yoyote ingawa hawawi wagonjwa)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *wasailiwa watatu wanajadiliana kuhusu amani*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Ondari: Ninki mwanabanto aranyare gokora bweka ase obogima obo?</p> <p>Mokua: (Kicheko) Bosa! Bosa pi! Mwanabanto takonyara kende gionsi, ngese ense eye ne ya Nyasae!</p> <p>Ondari: Uuuu! Ee n'amaene tata. Naende tari nse yoka. Nonya nigoro. Ebuku nigo egoteba nga agwo omochakano Nyasae nigo atongete igoro na nse. Na ense tiyarengi na kieni kende. Ntu mwanabanto gote nigo twachete aiga totabwati kende.</p> <p>Mauti: (Akisafisha koo) eki mwanabanto atakeire gosaba ase ense eye nomorembe. Nomanyete nga morembe obe toba oo mbosa. Meremo ende teiyo erakorekane! Onye omonto gotagete gokonyeka saba mono nga: Omorembe obe ase ore na ase enyomba yao</p>	<p>Ondari: Ni nini mwanadamu mwenyewe anaweza kufanya katika maisha haya?</p> <p>Mokua: (Kicheko) Bure! Bure Kabisa! Mwanadamu hawezi chochote, si hii dunia ni ya Mungu!</p> <p>Ondari: Uuuu! Ni kweli bwana. Tena si dunia pekee. Hata juu. Bibilia inasema kuwa hapo mwanzo Mungu aliumba mbingu na nchi. Na dunia haikuwa na sura yoyote. Sisi binadamu si tulikuja hapa bila kuwa na kitu.</p> <p>Mauti: (Akisafisha koo) anachotakiwa kuomba mwanadamu katika ulimwengu huu ni amani. Unajua kuwa bila ya amani ni bure. Hakuna kazi inayoweza kufanyika! Iwapo mtu unataka kusaidika omba sana kuwa: amani iwe kwako na kwa nyumba yako.</p>

- c) Agwo omochakano Nyasae nigo atongete igoro na nse./ *Na ense tiyarengi na kieni kende*
Agwo o-mo-chakano Nyasae nigo a-tong-ete igoro na nse. / *Na e-nse ti-ya-rengi na kieni*
ke-nde

MZZ NGL-IDU-MZZ MZZ KIM NFS3U-MZZ-K MZZ U MZZ. **KUM** MZZ PING-NGL-MZZ U MZZ NGL-MZZ

(Hapo mwanzo Mungu aliumba mbingu na nchi. **Na** nchi haikuwa na sura)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili J na K wanashiriki mazungumzo. Baadaye mtoto mdogo anaanza kulia karibu na walipo. j anakaripia kuwa mtoto huyo anapenda kulia bila sababu)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Ee nabo nsinyire nga ninki Atari koimokerera igoro nere akore emeremo buna abanto bande!</p> <p>K: Otagotiga aye! twachire komoira ngora (<i>mtoto anatokeza kutoka njiani akiwa analia</i>) Omwana oyu nigo anarete bobbe. Mono nigo anchete korera bosa (<i>kwa sauti ya ukali</i>) Kira kiri agasiaka!</p>	<p>J: Ee ndiyo nashindwa mbona naye asisimame afanye kazi kama watu wengine</p> <p>K: Isipokuwa wewe! Tumejaribu kumpeleka polepole (<i>mtoto anatokeza kutoka njiani akiwa analia</i>) mtoto huyo amezoea vibaya. Zaidi anapenda kulia bure (<i>kwa sauti ya ukali</i>) Nyamaza kimya wewe kavulana.</p>

d) Omwana oyu nigo anarete bobbe. /**Mono** nigo anchete korera bosa

O-mw-ana o-yu nigo a-nar-ete bobbe. **Mono** nigo a-nch-ete ko-rer-a bosa

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM NFS3U-MZZ-MAT E. **KUM** KIM NFS3U-MZZ-MAT Kat-MZZ-IT E

(Mtoto huyo amezoea vibaya. Zaidi anapenda kulia bure)

Kando na ufafanuzi, utafiti huu ulidhihirisha kuwa VUM katika matini semwa za kikisii pia huweza kuwa na amali ya upanuzi. Katika **MF28a** KUM ‘**naende**’ (tena) kimetumika ili kutoa habari zaidi kuhusu kile kinachozungumziwa katika tungo ya kwanza katika matini husika. Kando na kuwa msemaji anadai kuwa hatarudi mahali hapo, anaapa kuwa hatamtuma mtoto wake hapo.

Katika **MF28b** kimetumika KUM ‘**komenta nayu**’ (zaidi ya hayo). KUM hiki kimetumika ili kutoa habari zaidi kuhusu tungo tangulizi kuwa kando na kuwa chokora wanakula chochote pia wanakunywa maji yoyote lakini hawawi wagonjwa. Katika **MF28c** unadhihirisha matumizi ya KUM ‘**na**’ katika kutolea habari zaidi kuhusu kile

kilichozungumziwa katika tungo ya kwanza ya matini husika. KUM ‘na’ kinatoa habari zaidi kuwa nchi iliyoubwa na mwenyezi Mungu haikuwa na sura yoyote.

MF28d unadhihirisha matumizi ya KUM ‘mono’ (zaidi). KUM hiki kimetumika ili kutoa habari zaidi katika matini husika. Tungo ya pili katika matini hii – ‘*nigo anchete korera bosa*’ (anapenda kulia bure) imetangulizwa na KUM ‘mono’. Tungo hii inashereshha tungo ya kwanza ya matini hii inayodai kuwa mtoto anayezungumziwa ana mazoea mabaya. Upanuzi au kutolewa kwa habari za ziada kunafanikishwa na matumizi ya KUM ‘mono’ (zaidi).

5.3.2 Vya kuonyesha kinyume; vikatiza mawazo

Hivi ni vipanuzi ambavyo vinafanikisha upanuzi wake kwa kuonyesha kinyume.

MF29:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili *James na Mikuro wanazungumza juu ya mwenzao aliyenunua shamba*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mikuro: Tiga obongainereri (huku akicheka) momura ori takogora boremo pi.</p> <p>James: Ninki bono ogokwana. Ngese ninche mmomanyete buya. Bono aye gose mbono gwacha komomanya. Omomura ori nagorete. (kwa msisitizo) Nagorete agaakana chiropi chionsi pi. Aba tamenyeti aroro.</p> <p>Mikuro: Mmmm. Igo mbuya. Onye ogorire mbuya; Tochaya monto tata.</p>	<p>Mikuro: Acha uongo (Huku akicheka) huyo kijana hawezi kabisa kununua shamba.</p> <p>James: Unasema nini sasa. mimi ndiye ninayemfahamu vizuri. Sasa si wewe ni juzi umeanza kumfahamu. Yule kijana alinunua. (kwa msisitizo) alinunua akalipa pesa zote. Ingawa haishi hapo.</p> <p>Mikuro: Mmmm. Hivyo ni vizuri. Ikiwa amenunua ni vizuri; usidharau mtu bwana.</p>

Nagorete agaakana chiropi chionsi pi. /*Aba tamenyeti aroro*

Ni-a-gor-ete a-ga-akan-a chi-ropi chi-onsi pi. **Aba** ti-a-meny-eti aroro

KIM-NFS3U-MZZ-K NFS3U-MZZ-IT NGL-MZZ MZZ **KUM** PING-NFS3U-MZZ-KTK MZZ

(Alinunua akalipa pesa zote kabisa ingawa haishi huko)

MF29 unadhihirisha kuwa VUM katika matini semwa za kikisii pia huweza kutumika kutekeleza amali ya kuonyesha kinyume au kukatiza mawazo katika matini ambamo vimetumika. Katika mfano huu, KUM ‘**aba**’ kimetumika kuonyesha kinyume; inatarajiwa kuwa kwa kuwa mrejelewa amelipa pesa zote za shamba angekuwa akiishi huko. Kinyume na matarajio hayo, mnunuzi huyu haishi katika shamba hilo.

5.4 Badilifu

Matini semwa za Kikisii zilibainika kuwa na VUM ambavyo vinatekeleza amali ya ubadilifu. Ubadilifu huu ulijitokeza kwa namna mbalimbali: ubadala, uondoaji na upokezaji.

5.4.1 Ubadala

MF 30:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *L anamkashifu M kwa kwenda kumsema kwa watu wengine*)

Kikisii	Kiswahili
<p>M: Igo igo ogoteba nga mbobe nagokererete? Pole!</p> <p>L: Ee! mbobe gwankorerete. Onye kwarorire nakorire bobe togontebi? Mbuya oche ontebi nche bweka ribaga ria kogenda gotebi abanto batagokonye. Bono ekero</p>	<p>M: Hivyo huko ni kusema kuwa nilikufanyia vibaya? Pole!</p> <p>L: Ee! Ulinifanyia vibaya. Ikiwaumeona nimefanya vibaya mbona usiniambie? Ni vizuri uje uniambie mimi peke yangu badala ya kwenda kuambia watu ambao hawatakusaidia. Sasa wakati umewakimbizia</p>

<p>kwabaminyokeri amangana ninki bagokonya? M: Naigure bono. Tiga aywo aerere abu.</p>	<p>maneno wamekusaidia nini? M: Nimesikia basi. Acha hayo yaishie hapo.</p>
---	--

a) Mbuya oche ontebi nche bweka */ribaga ria kogenda gotebi abanto batagokonye.*

M-buya o-ch-e o-n-teb-i nche bw-eka **ri-baga ri-a** ko-gend-a go-teb-i a-ba-nto ba-ti-a-go-kony-e.

KIM-MZZ NFS2U-MZZ-K NFS2U-SH-MZZ-K W IDU-MZZ **KUM**(NGL-MZZ NGL-H) Kat-MZZ-IT Kat-MZZ-IT NGL-IDW-MZZ IDW-KAN-NJ-Kat-MZZ-K

(Ni vizuri uje uniambie mimi peke yangu badala ya kwenda kuambia watu ambao hawatakusaidia)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mzungumzaji F anamweleza G tabia za mtoto wake ambaye ni mtukutu*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Otarochoi buya omwana oyo nkogosinya are pi. Igo agocha kogera orere amariga.</p> <p>H: Ntebingo ninki ngokora? Natemire komokanya tari koigu. Goikera abu, timbwati ekio ndatebe. Ense nero erache komogambera. Abagusii ebagoteba gambera omuya .....</p> <p>G: Igo nabo otagete agendere koba igo buna are?</p> <p>H: Nche namokwaneire tatageti koigu. Ase bono iga, nesabire amagoko ane. Tiga ere akore buna atagete.....</p> <p>G: Tokomobuchri rende emeremo egere ekeani amanga aya abwate amange:</p> <p>H: Mwana oyu tancheti gokora kende. Ase enchera ende oku nogoteba nga</p>	<p>G: Usipochunga huyo mtoto atakushinda kabisa. Atakufanya ulie machozi.</p> <p>H: Hebu niambie nifanye nini? Nimejaribu kumkanya hasikii. Kufikia hapo sina cha kusema. Ulimwengu utamrudi. Wakisii wanasema mkanye mwema .....</p> <p>G: Hivyo unataka aendeleo kuwa jinsi alivyo?</p> <p>H: Mimi nimezungumzia hataki kusikia. Kwa sasa, nimenanwa mikono yanguu. Acha afanye anavyotaka</p> <p>G: Si basi umpe kazi nyingi ili impunguzie haya maneno mengi aliyo nayo</p> <p>H: Mtoto huyo hapendi kufanya chochote. Kwa njia nyingine huko ni kusema, mtoto huyo ni mvivu. Hutakubali hata nikikwambia kuwa nimejaribu hivyo vyote</p>

omwana oyu nomworo. Togwancha ningotebi nga ebyo bionsi natemire.....	
---	--

- b) Mwana oyu tancheti gokora kende. /*Ase enchera ende oku nogoteba nga omwana oyu nomworo.*

Mw-ana o-yu ti-a-nch-eti go-kor-a kende. **Ase e-nchera e-nde oku ni-o-go-teb-a nga o-mw-ana o-yu ni-o-mworo.**

IDU-MZZ NGL-MZZ KAN-NJ-MZZ-K Kat-MZZ-IT E. **KUM**(H KAT-MZZ KAT-MZZ W KIM-NGL-Kat-MZZ-IT KIM)
KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM-KAT-MZZ

(Mtoto huyo hapendi kufanya chochote. Kwa njia nyingine huko ni kusema kuwa mtoto huyo ni mvivu)

‘Ribaga ria’ ambacho ni KUM kilichotumika katika **MF30a** kinabainika kufanikisha amali ya ubadala. KUM hiki kinaelekea kutoa suluhisho badala; ingekuwa heri kwa mzungumziwa kumwambia msemaji mwenyewe badala ya kwenda kuambia watu ambao hawawezi kumsaidia. Katika **MF30b** KUM **‘ase enchera ende oku nogoteba nga’** (kwa njia nyingine huko ni kusema) kimetumika kufanikisha amali badilifu katika matini hii. Ubadilifu unaojitokeza katika mfano huu aidha unaelekea kutoa habari zaidi kuhusu mada husika. Mtoto anayezungumziwa hapendi kufanya chochote. KUM katika matini hii kinafanikisha kuelezea ujumbe huu kwa njia badala kuwa mtoto huyo ni mvivu.

5.4.2 Vya kuondoa

MF31:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anashiriki mazungumzo na mzee fulani kuhusu umuhimu wa masomo. Mzee huyo anasimulia kuhusu mzee mwingine ambaye alikuwa mwanafunzi*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mtafiti: Amatuko aya nonya nabagaka ngosoma bare</p> <p>Momanyi: Naboigo aye tata. Nnanyora omogaka gete omogotu mono ogosoma. Otatiga omanyete bagaka buna abu tibri gokora buya ase amasomo.</p>	<p>Mtafiti: Siku hizi hata wazee wanasoma</p> <p>Momanyi: Ni hivyo bwana. Nilipata mzee fulani aliyezeeka mno akisoma. Ila unajua wazee kama hao huwa hawafanyi vizuri katika masomo.</p>

- a) Nnanyora omogaka gete omogotu mono ogosoma. /**Otatiga** omanyete bagaka buna abu tibri gokora buya ase amasomo.

Ni-na-nyor-a o-mo-gaka gete o-mo-gotu mono o-go-som-a. **Otatiga** o-many-ete ba-gaka buna a-bu ti-ba-r-i go-kor-a buya ase a-ma-somo.

KIM-NFS1U-MZZ-IT KAT-IDU-MZZ V KAT-IDU-MZZ NGL-Kat-MZZ-IT. **KUM** NGL-MZZ-MAT IDW-MZZ E NGL-MZZ KAN-NGL-MZZ-ITKAN KAT-MZZ-IT H KAT-NGL-MZZ

(Nilipata mzee fulani aliyezeeka mno akisoma. Ila unajua wazee kama hao huwa hawafanyi vizuri katika masomo)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wazungumzaji wawili L na M wanazungumza kuhusu mwenzao ambaye wanadai alienda kutafuta pesa lakini hakuzipata*)

Kikisii	Kiswahili
<p>L: Mbora ekeene nkeri nga momura ori tanyakogenda korigi besa chyaye?</p> <p>M: Nachete agachi korigi chibesa otatiga besa echio tachinyoreti.</p> <p>L: Mosuko nanyore. Ginja taku moyo</p>	<p>L: Si ukweli ni kuwa kijana yule hajawahi kwenda kutafuta pesa zake?</p> <p>M: Alienda kutafuta pesa lakini pesa hizo hakuzipata.</p> <p>L: Siku moja atapata mradi tu asife moyo</p>

b) Nachete agachi korigi chibesa /*otatiga besa echio tachinyoreti*.

Ni-a-ch-ete a-ga-ch-i ko-rigi chi-besa **o-ti-a-tiga** besa e-chio ti-a-chi-nyor-eti.

KIM-NFS3U-MZZ-MAT NFS3U-SM-MZZ-IT Kat-MZZ NGL-MZZ **KUM**(KIM-KAN-NJ) N KAT-MZZ KAN-NFS3U-NGL-MZZ-K

(Alienda kutafuta pesa lakini pesa hizo hakuzipata)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili G na H wanajadiliana ni vipi ambavyo kaiyefa ni nzuri kwa kuweka ua)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Onye ndiri omento okonyara nanga igo okorigi enchera ere engiya yokogita. Sengenge teri ngiya ase okogita...</p> <p>H: (Akimkatiza) Yaya sengenge teri ngiya! Ekaiyaba nigo ere engiya mono ase okogita. Otatiga bono okobwata kwaye naku ogokongu.</p>	<p>G: Ingekuwa mtu unaweza ungetafuta njia nzuri ya kuweka ua. Sengenge sio nzuri kwa kuweka ua</p> <p>H: (Akimkatiza) Hapana sengenge sio nzuri! <i>Kaiyefa</i> ni nzuri sana kwa kuweka ua. Isipokuwa sasa kushika kwake ndiko kugumu</p>

c) Ekaiyaba nigo ere engiya mono ase okogita. /*Otatiga bono okobwata kwaye naku ogokongu*.

E-kaiyaba nigo e-re e-ngiya mono ase o-ko-git-a. **Otatiga bono** o-ko-bwat-a ku-aye naku o-go-kongu

NGL-MZZ KIM NGL-MZZ NGL-MZZ E H KAT-Kat-MZZ-IT **KUM**. KAT-Kat-MZZ-IT NGL-MZZ V KAT-Kat-MZZ

(*Kaiyefa* ni nzuri sana kwa kuweka ua. Isipokuwa sasa kushika kwake ndiko kugumu)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili James na Mikuro wanazungumza juu ya mwenzao aliyenunua shamba)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mikuro: Ndoche rende tata aye mmoigwanaine?</p> <p>James: Ee! Gose nomosani one.</p> <p>Mikuro: Igo ndoche nagotebeti amangana onsi. Nabo akagotebeti nonya</p>	<p>Mikuro: Naona kumbe wewe mnaelewana?</p> <p>James: Ee! Si ni rafiki yangu.</p> <p>Mikuro: Hivyo naona alikwambia maneno yote. Huenda pia alikwambia hata pesa Alizolilipia</p>

<p>nechibesa abogorete</p> <p>James: Nantebeti. Otatiga bono agankani nga tinchi goteba nga nagorete oboremo. Bono ninki kiagochanda mono igoro yoboremo obu?</p>	<p>James: Aliniambia. Isipokuwa sasa akanikataza kwamba nisiende kusema kuwa alinunua shamba. Sasa ni nini kinakusumbua sana kuhusu hilo shamba?</p>
--	---

d) Nantebeti. /*Otatiga bono agankani nga tinchi goteba nga nagorete oboremo*

Ni-a-n-teb-eti. **Otatiga bono** a-ga-n-kan-i nga ti-n-ch-i go-teb-a nga ni-a-go-r-ete o-bo-remo

KIM-NJ-NFS1U-MZZ-K KUM. NFS3U-SM-SH-MZZ-IT KAN-NFS1U-MZZ-IT Kat-MZZ-IT KIM-NFS3U-Kat-MZZ-MAT KAT-IDU-MZZ

(Aliniambia. Isipokuwa sasa akanikataza kwamba nisiende kusema kuwa alinunua shamba)

VUM ‘**otatiga**’ pamoja na ‘**otatiga bono**’ vimetumika katika **MF31a**, **MF31b**, **MF31c** na **MF31d** kuonyesha amali ya kuondoa. Katika **MF31a** KUM ‘**otatiga**’ (isipokuwa) kimetumika kuonyesha amali ya kuondoa; kuwa ingawa mzee anayerejelewa hapa alikuwa akisoma, ni wazi kuwa wazee kama yeye huwa hawafanyi vizuri masomoni. Aidha, katika **MF31b** ingawa mrejelewa alienda kutafuta pesa, hakuzipata. KUM ‘**otatiga bono**’ nacho kimetumika katika **MF31c** na **MF31d** ili kukamilisha amali ya kuondoa au kupinga wazo. Katika **MF31c** KUM hiki kimetumika kuonyesha kuwa ingawa *kaiyefa* ni nzuri kwa kuweka ua, ni vigumu sana kwa *kaiyefa* hio kushika. Aidha, katika **MF31d** KUM hiki kimetumika kupinga wazo kuwa ingawa mrejelewa hakumwambia msemaji habari fulani, alimkataza asiende kusema kuwa mrejelewa alikuwa amenunua shamba.

5.4.3 Vya mpokezano/au

MF 32:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazee wawili C na D wanashiriki mazungumzo, mara anatokeza mtoto fulani na d anaamua kumtuma kwa mjomba wake)

Kikisii	Kiswahili
<p>C: Ense ya bono yakongire. Tenga buna riri kare.</p> <p>D: Aaah! Ee nabo igo tata. Noroche buna endagera yoka yachi igoro. Gose omonto igo ogosinyu mmeremo ki oranyore egere oikere oboigima bwa bono. (anatokeza mtoto fulani). Aye baba mbuya ore?</p> <p>Mtoto: Ee! Mbuya mono sokoro</p> <p>D: Ningo ore nka?</p> <p>Mtoto: Ntata.</p> <p>D: Igo mbuya. Gachi omotebi atome omwana ache kondora gose motebi ache ere bweka. Narosire namanga akonya gonkori. Tiga amanye nga nche n'omonto omonene. Tindi mwana nche.</p>	<p>C: Dunia ya sasa imekuwa ngumu. Sio kama zamani.</p> <p>D: Aaah! Ee ni hivyo bwana. Unaona namna chakula pekee kimepanda. Si mtu unashindwa ni kazi utapata ili ufikie maisha ya sasa. (anatokeza mtoto fulani) we hujambo?</p> <p>Mtoto: Ee! Sijambo babu</p> <p>D: Nani yuko nyumbani?</p> <p>Mtoto: Ni baba</p> <p>D: Hivyo ni vizuri. Nenda umwambie atumie mtoto aje kuniona au mwambie aje yeye mwenyewe. Nimechoshwa na mambo ambayo ananifanyisha. Acha ajue kuwa mimi ni mtu mzima. Mimi si mtoto.</p>

a) Gachi omotebi atome omwana ache kondora / *gose motebi ache ere bweka*.

Gach-i o-mo-teb-i a-tom-e o-mw-ana a-che ko-n-ror-a / *gose a-che bwe-ka*

MZZ-IT NFS2U-SH-MZZ-ITKAN NFS3U-MZZ-MAT NGL1-IDU-MZZ **KUM** NFS3U-MZZ NGL1-MZZ

(Nenda umwambie atume mtoto aje kuniona au aje mwenyewe)

VUM katika matini semwa za kikisii pia huweza kuonyesha mpokezano. Mpokezano unajitokeza kutokana na hali ya kutoa namna fulani ya uchaguzi au pia kuonyesha wasiwasi wa aina fulani. Katika **MF 32 KUM** '**gose**' kimetumika kutoa namna fulani ya mpokezano ambao una sifa ya urekebishi. Kwanza, msemaji anaelekeza kuwa anayeshiriwa aambiwe atume mtoto aende kumwona. Mara anabadilisha maoni yake na kuelekeza kuwa mwashiriwa aambiwe aje kumwona yeye mwenyewe.

5.5 Zidishi/endelezi

VUM vya uzidishaji au uendelezaji pia vilijitokeza katika matini semwa za Kikisii. VUM hivi vilibainika kuwa ama chanya na asi.

5.5.1 Chanya /asi

MF 33:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wasailiwa wanahimizana kuhusu kumheshimu Mungu)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Mmbuya abanto basike Nyasae. Ase enchera eyu mbanyare gosesenigu. Teri buya konya gokora binto bitagwenereti.....</p> <p>K: Ee! Ntotateire twesike nari naintu togosiku . na ekeene nkeri nga togwesika onye tosigeti Nyasae</p>	<p>J: Ni vyema watu wamuheshimu Mungu. Kwa njia hiyo watapata kubarikiwa. Si vizuri kufanya vitu visivyostahili....</p> <p>K: Ee! Tunatakiwa kujiheshimu ndipo nasi tunaheshimiwa, na ukweli ni kuwa huwezi kujiheshimu iwapo humweshimu Mungu.</p>

Mmbuya abanto basike Nyasae. /*Ase enchera eyu mbanyare gosesenigu*

M-buya a-ba-nto ba-sik-e Nyasae. **Ase enchera eyu** m-ba-nyar-e go-seseni-gu

KIM-MZZ NGL-IDW-MZZ IDW-MZZ-K N. **KUM** KIM-IDW-MZZ-K Kat-MZZ-K

(Ni vizuri watu wamheshimu Mungu. Kwa njia hiyo watapata kubarikiwa)

MF 33 unadhihirisha matumizi ya KUM kuonyesha uzidishaji. ‘**ase enchera eyu**’ katika mfano huu ni KUM kimetumika kutoa maelezo ya ziada kuhusu ni nini kinachoweza kutokea iwapo watu watamheshimu Mungu kama inavyopendekezwa katika tungo ya kwanza ya matini hii

5.5.2 Namna linganishi

MF 34:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. N na P wanajadiliana kuhusu watu wa eneo fulani ambao wanaonekana kuwa wenye bidii)

Kikisii	Kiswahili
<p>N: Egento nanyorire nkeri nga abanto benseme eye tibancheti konya koragaya</p> <p>P: Abanto aba nigo babwate omoki boigo aria ase tokoru nabo babwate omoki.</p>	<p>N: Kitu nimepata ni kuwa watu wa upande huu hawapendi kukaa bila kufanya kazi</p> <p>P: Watu hawa wana bidii vilevile mahali kule tunakotoka pia wana bidii</p>

Abanto aba nigo babwate omoki /*boigo* aria ase tokoru nabo babwate omoki.

A-ba-nto a-ba nigo ba-bwat-e omoki **boigo** aria ase to-ko-ru nabo ba-bwat-e omoki

NGL-IDW-MZZ NGL-IDW KIM IDW-MZZ-K N KUM V N NFS1W-Kat-MZZ KIM IDW-MZZ-K N

(Watu hawa wana bidii vilevile mahali kule tunakotoka pia wana bidii)

Katika **MF34** kumetumika KUM ‘**boigo**’. KUM hiki kimetumika katika matini hii kulinganisha hali mbili: watu wa sehemu mbili zinazozungumziwa katika matini hii wote wana bidii.

5.5.3 Vya wakati

a) Sahili (kufuatana na hayo, kabla ya hayo)

MF 35:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Mtafiti anashiriki mazungumzo na rafiki zake. Mmoja wao anamweleza kuwa rafiki yao mwingine alikuwa amekuja kumwona alipokuwa mgonjwa)

Kikisii	Kiswahili
<p>P: Narwara endugu nkaba bobbe pi</p> <p>N: Pole oyonka. Okemwa nachete gokorora bori?</p> <p>P: Nachete kondora magega yayu konyora ochire Nairobi</p>	<p>P: Nilikuwa mgonjwa ndugu nikawa vibaya kabisa</p> <p>N: Pole wa kwetu. Okemwa alikuja kukuona kweli?</p> <p>P: Alikuwa kuniona kabla ya hapo alikuwa ameenda Nairobi</p>

a) Nachete kondora /*magega yayu konyora ochire Nairobi*

Ni-a-ch-ete ko-n-ror-a **magega yayu** ko-nyor-a o-ch-ire Nairobi

KIM-NFS3U-MZZ-MAT Kat-MZZ-IT KUM Kat-MZZ-IT NFS3U-MZZ-K N

(Alikuwa kuniona kabla ya hapo alikuwa ameenda Nairobi)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji G na H wanazungumza kuhusu mama fulani ambaye alikuwa mlevi wa kupindukia)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: N'amaene bono ogokwana? Omongina ori tarikororekana gose nabwate mangana.</p> <p>H: Omongina ori nigo atoreka. Magega yayu nigo arenge konyu amaru amange mono. Tiga arakanyeka konyora oetaniri ekerengo.</p>	<p>G: Unasema ukweli? Mama yule haonekani kuwa na maneno.</p> <p>H: Mama Yule aliokoka. Kabla ya hapo alikuwa anakunywa pombe nyingi mno. Acha apoe alikuwa amezidi</p>

b) Omongina ori nigo atoreka. /*Magega yayu nigo arenge konyu amaru amange mono.*

O-mo-ngina o-ri nigo a-torek-a. **Magega yayu** nigo a-renge ko-nyu amaru a-mange mono.

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM NFS3U:NJ-MZZ-IT. KUM(H-W) KIM NFS3U-MZZ Kat-MZZ N NGL-MZZ V

(Mama Yule aliokoka. Kabla ya hapo alikuwa anakunywa pombe nyingi mno)

VUM katika matini semwa za kikisii pia huweza kutumika kwa kuonyesha ni jinsi gani matukio fulani yalivyofuatana. Katika **MF35a** na **MF35b** KUM 'magega yayu' (kabla ya hapo) kimetumika ili kuonyesha namna matukio katika matini hizi yalivyofululizana. Katika **MF35a**, inajitokeza kuwa mrejelewa alikutangulia kwenda Nairobi ndipo akaja

kumwona mzungumzaji. Aiidha, katika **MF35b**, inajitokeza kuwa mama anayezungumziwa alikuwa ni mnywaji pombe kabla ya yeye kuokoka.

b) Changamano

i) Wakati uo huo

MF 36:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H ambao ni marafiki wanakutana na H anamfahamisha g kuhusu safari yake ilivyokuwa*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Gwachire bwango! Endege kwarina koru Getembe?</p> <p>H: (Kwa utani) Ee! mbobe ndarina endege? (akieleza) Egari eri nigo yaichora bwango. Chinsa echio echio yaimoka na gochaka orogendo.</p>	<p>G: Umekuja upesi! Ni ndege umepanda kutoka Getembe?</p> <p>H: (Kwa utani) Ee! Ni vibaya nikipanda ndege? (akieleza) Gari lile lilijaa haraka wakati huo huo likatoka na kuanza mwendo</p>

Egari eri nigo yaichora bwango. **Chinsa echio echio** yaimoka na gochaka orogendo.

E-gari e-ri nigo ya-ichor-a bwango. **Chi-nsa e-chio e-chio** ya-imok-a na go-chak-a o-rogendo.

NGL-MZZ NGL-MZZ KIM NGL-MZZ-IT E KUM(NGL-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ) NGL-MZZ-IT U Kat-MZZ-IT KAT-MZZ

(Gari lile lilijaa haraka wakati huo huo likatoka na kuanza mwendo)

VUM vya kuonyesha wakati pia vinaweza kuwa changamano. Katika **MF36**, kumetumika KUM ‘**chinsa echio echio**’. KUM hiki kimetumika katika kuweka msisitizo wa wakati ambapo tukio husika lilitokea. Katika mfano huu inajitokeza kuwa mara tu gari lilipojaa, lilianza mwendo

ii) Radidi (Wakati huo)

MF 37:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *J na K wanazungumza kuhusu jamaa fulani mwenye hasira*)

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Omoisi ori nabo abwato obomwenu boisaine</p> <p>K: Ori ekeru okomokani egento nari bono okomotebi agekore. Gose moisonde naaka omento obande bosabosa!</p> <p>J: John igo amokaneti. Bono ekeru amotebi atige, akamanya koimoka nekerundo akamongwani oroe. Mosuko naikere ayaye....</p>	<p>J: Yule kijana una ujeuri mwingi</p> <p>K: Yule unapomkataza kitu ndio unamwambia akifanye. Si juzi alipiga mtu wa wenyewe bure bure!</p> <p>J: John alimkataza. Sasa wakati alimwambia aache, akatoka mbio akamzaba kofi. Siku moja atakumbana na yake</p>

- a) John igo amokaneti. /***Bono ekeru** amotebi atige, akamanya koimoka nekerundo akamongwani oroe.*

John igo a-mo-kan-eti. **Bono ekeru** a-mo-teb-i a-tig-e, a-ka-many-a ko-imok-a na-e-ke-rundo a-ka-mo-ngwani o-roe.

N KIM NFS3U-SH-MZZ-MAT. **KUM**(E E) NFS3U-SH-MZZ-IT NFS3U-SM-MZZ-IT Kat-MZZ-IT H-KAT-NGL-MZZ NFS3U-SM-SH-MZZ KAT-MZZ

(John alimkataza. Sasa wakati alimwambia aache, akatoka mbio akamzaba kofi)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *F na G wanazungumza kuhusu mgeni fulani rafiki ya G ambaye alikuja kumtembelea wakati fulani.*)

Kikisii	Kiswahili
<p>F: Ninginyorete k'ogontebi egento buna ekio</p> <p>G: Nabo kiarengi igo bono. Igo achete komokwani akaomerera igaa. Bono bono togasinyu nga naki togokora. Omanyete nabo omento ogoika</p>	<p>F: Nakumbuka ukiniambia kitu kama hicho</p> <p>G: Ilikuwa hivyo basi. Alikuwa kumsalimu akakatalia hapa. Sasa basi tukashindwa ni vipi tutafanya.unajua inafika wakati mtu umejiletea mizigo usiyoweza kubeba!</p>

kwanyora nga kwerentereire emesigo otanyare koimokia!	
--	--

- b) Igo achete komokwani akaomerera igaa./ **Bono bono togasinyu nga naki togokora**
Igo a-ch-ete ko-mo-kwani. A-ka-omerer-a igaa. **Bono bono** to-ga-siny-u nga n-naki to-go-
kor-a
KIM NFS3U-MZZ-MAT Kat-SH-MZZ. NFS3U-SM-MZZ-IT E. **KUM** NFS1W-SM-MZZ-K KIM KIM-MZZ NFS1W-Kat-
MZZ-IT
(Aliku kumsalimu akakatalia hapa. Sasa basi tukashindwa ni vipi tutafanya)

VUM ‘**bono ekeru**’ na ‘**bono bono**’ vinadhihirika kuwa radidi. ‘**bono**’ pamoja na ‘**ekero**’ vyote vinaashiria wakati na kwa hivyo ni radidi. Hali hii pia inajitokeza katika ‘**bono bono**’. VUM hivi vinatekeleza amali ya kuonyesha ni vipi ambavyo tukio moja limeathiri kutukia kwa lingine. Katika **MF 37a** mrejelewa alimzaba mwenzake kofi baada ya John kumkataza aache. Katika **MF 37b** msemaji anadai kuwa baada ya mrejelewa kuja kuwasalimu na kukatalia hapo, walishindwa wafanye nini.

iii) Wakati maalum (mara, kisha, kesho yake),

MF 38:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wanakikundi cha maendeleo wanajadiliana kuhusu shughuli zao za kikundi mzungumzaji J anawashauri wenzake kuwa wammsubiri mwalimu wao wa kikundi na kumuuliza ni kwa nini wao wasipewe ng’ombe*)

Kikisii	Kiswahili
J: (Kwa hasira) nche narosire n’amangana ayu mokonya kombori. Omwarimu nere ogocha gocha tomanye komobori nga ebinto ebi gwatochorera igo tori gotoa ngombe? (kwa hasira) Intu igo	J: (kwa hasira) mimi nimechoshwa na hayo maneno mnaniulizauliza. Mwalimu ndiye atakuja kisha tumuulize kwamba vitu hivi umetuchagua hutupi ngombe? (kwa

torabwatane totebe nga intu neng'ombe toraegu	hasira) sisi tutashikana tuseme kuwa sisi ni ng'ombe tuapewa.
--	--

Omwarimu nere ogocha gocha /*tomanye komobori nga ebinto ebi gwatochorera tori
gotoa ngombe?*

O-mw-arimu ni-ere o-go-cha go-cha **tomanye** ko-mo-bori nga e-bi-nto e-bi gu-a-to-chor-
era ti-o-ri go-toa ngombe?

KAT-IDU-MZZ KIM-MZZ NGL-Kat-MZZ Kat-MZZ **KUM** Kat-SH-MZZ KIM NGL-IDW-MZZ NGL-IDW NFS2U-NJ-
NFS1W-MZZ-K KAN-NFS2U-MZZ Kat-MZZ N?

(Mwalimu ndiye atakuja kisha tumuulize hivi vitu unatuchagulia hutupi ngombe?)

Katika **MF38** KUM '**tomanye**' kimetumika ili kuonyesha wakati maalum. Wakati huu
maalum unaelekea kuwa unanasibishwa kwa namna fulani na masharti. Katika mfano
huu, inajitokeza kuwa ni lazima kwanza mwalimu aje ndipo wahusika wamuulize mbona
hawapi ng'ombe?

iv) Vya muda (kwa wakati huo)

MF 39:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *mtafiti anashiriki mazungumzo na rafiki yake ambaye
hawajaonana kwa muda. Rafiki huyo anamweleza kuwa kwa muda mrefu amekuwa akiishi na
jamaa yake*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mtafiti: Amatuko aywo onsi. Igo nga ninka kwebisete</p> <p>P: Tinamenyete nka. Ekeru ekio gionsi nigo namenyeete nomoiri. Onye ninka aa nanga tikwarenge kondora.</p>	<p>Mtafiti: Siku hizo zote. Hivyo ulikuwa umejificha nyumbani</p> <p>P: Sikuwa naishi nyumbani. Wakati huo wote nilikuwa naishi na jamaa yangu. Ingekuwa ni hapa nyumbani si ungekuwa unaniona</p>

Tinamenyete nka. /*Ekeru ekio gionsi nigo namenyete nomoiri*

Ti-n-a-meny-ete nka. **Ekeru ekio** gi-onsi nigo n-a-meny-ete na-o-mo-iri

KAN-NFS1U-MZZ-MAT E. **KUM** NGL-MZZ KIM NFS1U-NJ-MZZ-MAT U-KAT-IDU-MZZ

(Sikuwa nikiishi nyumbani. Wakati huo wote nilikuwa naishi na jamaa)

MF39 indhihirisha hali ambapo **KUM** kimetumika katika kuonyesha muda maalum ambamo kitu fulani kilifanyika. Katika mfano huu '**ekero ekio**' ni **KUM** ambacho kimetumika kuonyesha muda ambamo tukio husika (kuishi kwa msemaji) lilitendeka.

v) Hitimishi

MF40:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wahusika wanazua ubishi kuhusu nukuu fulani ya biblia*)

Kikisii	Kiswahili
<p>L: Teba bono kemanyi. Ntu bande mm-bosa.</p> <p>K: Yaya getabu ekyo tikeri goteba igo ekenyamangana eke. Nigo kegoteba nga: Tinkonyu naende okwama kw'omosabibu goika engaki eria ndachiche naende</p>	<p>L: Sema basi wewe mjuzi. Sisi wengine ni bure</p> <p>K: Hapana hicho kitabu hakisemi hivyo. Kinasema kuwa: sitakunywa tena zao la mzabibu hadi wakati ule nitakuja tena.</p>

a) Tinkonyu naende okwama kw'omosabibu / *goika engaki eria ndachiche naende*

Ti-n-ko-ny-u naende o-kw-ama kwa o-mo-sabibu/*go-ik-a e-ngaki e-ria n-ra-chiche naende*

KAN-NFS1U-Kat-MZZ-IT E KAT-Kat-MZZ H KAT-IDU-MZZ **KUM**(Kat-MZZ-IT) KAT-MZZ NGL-MZZ NFS1U-NJ-MZZ E

(Sitakunywa tena uzao wa mzabibu hadi wakati ule nitakuja tena)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanajadiliana kuhusu msichana fulani ambaye G anadai kuwa ana bidii sana katika masomo*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Omwano ori nigo are omwango. H: Maria nigo abwate omoki ase amasomo aye. Omoerio oye goika akore buya mono. Chingaki chionsi igo okonyora kagokora emeremo yaye y'esukuru. Omanyete ndire nkwoboa nonya n'okomotoma?</p>	<p>G: Yule mtoto ni mwepesi. H: Maria ana bidii katika masomo yake mwishowe lazima atafanya vizuri mno. Nyakati zote utampata akifanya kazi yake ya shule. Unaju kuna wakati ninaogopa hata kumtuma?</p>

b) Maria nigo abwate omoki ase amasomo aye. / **Omoerio oye goika akore buya mono.**

Maria nigo a-bwat-e omoki ase a-masomo aye. **Omoerio oye go-ik-a a-kor-e buya mono.**

N KIM NFS3U-MZZ-K N H NGL-MZZ V. KUM Kat-MZZ-IT NFS3U-MZZ-K E E

(Maria ana bidii katika masomo yake. Mwishowe lazima afanye vizuri sana)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mzungumzaji H anamweleza G ni kwa nini hataki kumwadhibu mtoto wake ambaye ni mtukutu*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Otarochi buya omwana oyo nkgosinya are pi. Igo agocha kogera orere amariga. H: Ntebingo ninki ngokora? Natemire komokanya tari koigu. Goikera abu, timbwati ekio ndatebe. Ense nero erache komogambera. Abagusii ebagoteba gambera omuya .....</p>	<p>G: Usipochunga huyo mtoto atakushinda kabisa. Atakufanya ulie machozi. H: Hebu niambie nifanye nini? Nimejaribu kumkanya hasikii. Kufikia hapo sina cha kusema. Ulimwengu utamrudi. Wakisii wanasema mkanye mwema .....</p>

c) Natemire komokani tari koigu. / **Goikera abu, timbwati ekio ndatebe.**

N-a-tem-ire ko-mo-kan-i ti-a-r-i ko-igu. **goikera abu,** ti-m-bwat-i e-kio n-ra-teb-e.

NFS1U-NJ-MZZ-K Kat-SH-MZZ-IT KAN-NFS3U-MZZ-IT Kat-MZZ KUM KAN-NFS1U-MZZ-IT NGL-MZZ NFS1U-NJ-MZZ-K

(Nimejaribu kumkataza hasikii kufikia hapo sina cha kusema)

VUM katika matini semwa za kikisii pia huweza kuwa na amali ya kuonyesha hatima ya jambo fulani. Kando na kuonyesha hatima hiyo. VUM hitimishi pia huweza kutoa masharti ya namna fulani. Katika **MF 40a** kwa mfano, msemaji anatoa sharti kuwa hatakunywa tena zao la mzabibu hadi wakati atakaporudi. KUM ambacho kimefanikisha amaki hii ni ‘**goika**’.

Katika **MF40b** kumtumika KUM ‘**omoerio oye**’ ili kuonyesha hatima. KUM ‘**omoerio oye**’ katika **MF40b** kumtumika kuashiria kuwa hatimaye Maria atafanya vizuri katika masomo yake. Hii ni kwa sababu ana bidii katika masomo yake. Katika **MF 40c** kumtumika KUM ‘**goikera abu**’. KUM hiki kumtumika ili kuonyesha hatima ya bidii ya msemaji katika kufanya alilolifanya; anakiri kwamba amejaribu mno kumkataza mrejelewa lakini mrejelewa huyo hasikii hatimaye mzungumzaji anakiri kuwa hana kingine cha kusema. Ni dhahiri kuwa kwa kuwa hajafaulu katika juhudi zake basi ametamauka. Kutamauka ndiko hatima ya kujaribu kwake kumkataza bila ya mafanikio.

vi) Wakati halisi

MF 41:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mzungumzaji F anamweleza G ni kwa nini hataki kumwadhibu mtoto wake ambaye ni mtukutu*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Otarochi buya omwana oyo nkogosinyare pi. Igo agocha kogera orere amariga.</p> <p>H: Ntebingo ninki ngokora? Natemire komokanya tari koigu. Goikera abu, timbwati ekio ndatebe. Ense nero</p>	<p>G: Usipochunga huyu mtoto atakushinda kabisa. atakufanya ulie machozi</p> <p>H: Niambie nifanye nini? Nimejaribu kumkanya hasikii. Kufikia hapo, sina cha kusema. Ulimwengu ndio utamrudi. Wakisii wanasema mrekebishe mwema.....</p>

<p>erache komogambera. Abagusii ebagoteba gambera omuya .....</p> <p>G: Igo nabo otagete agendere koba igo buna are?</p> <p>H: Nche namokwaneire tatageti koigu. Ase bono iga, nesabire amagoko ane. Tiga ere akore buna atagete.....</p>	<p>G: Hivyo unataka kuwa hivyo alivyo? H: Mimi nimemzungumzia hataki kusikia. Kwa sasa hivi, nimenawa mikono yangu. Acha yeye afanya anavyotaka .....</p>
--	--

Namokwaneire tatageti koigu. /*Ase bono iga*, nesabire amagoko ane.

N-a-mo-kwan-eire ti-a-tag-eti ko-igu. **Ase bono iga**, n-esab-ire a-ma-goko a-ne.

NFS1U-NJ-SH-MZZ-K KAN-NJ-MZZ-MAT Kat-MZZ. KUM NFS1U-MZZ-K NGL-IDW-MZZ NGL-MZZ

(Nimemzungumzia hataki kusikia. Kwa sasa hivi nimenawa mikono yangu)

Kutokana na **MF41**, inadhihirika kuwa VUM pia vinaweza kutumika katika kuashiria wakati upasao; wakati haswa wa uzungumzaji. Msemaji katika matini hii anaeleza kuwa amejaribu sana kusema na mrejelewa lakini mrejelewa hataki kusikia. Kwa wakati huu anapozungumza msemaji, ameamua kunawa mikono yake na kutolishughulikia suala hilo la kumshauri tena mrejelewa.

c) Masharti sababu

i) Vya sababu

MF42:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu mama fulani jirani wao ambaye alienda safari na akaacha watoto wachanga peke yao.*)

Kikisii	Kiswahili
H: Nche nasinyiru n'amanga aye. Atakanegeka!	H: Mimi nimeshindwa na maneno yake. Hakataziki!

<p>G: Nomanyete ekeru airanete nigo namoteberereti gosori etaiyo. Nkamotebi: Aye saba Nyasae mono as'engencho konyora momura ominto oimokire achi kogosoera obwatu osibu. Baba, akaondoka koru erio nabo ndoche nga orairire magoro make.</p>	<p>G: Unajua wakati alirudi nilimsomea bila mchezo. Nikamwambia: Wewe shukuru Mungu sana kwa sababu ndugu yangu alikuwa anataka kwenda kukushtaki ushikwe ufungwe. Dada, aliogopa tangu wakati huo naona amepoa kidogo.</p>
---	---

- a) Aye saba Nyasae mono /**as'engencho** konyora momura ominto oimokire achi kogosoera obwatu osibu.

Aye saba Nyasae mono **ase e-ngencho** ko-nyor-a mo-mura o-minto o-imok-ire a-chi ko-go-soer-a o-bwat-u o-sibu.

N T N E **KUM**(H-NGL-MZZ) Kat-MZZ-IT IDU-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ-K NFS3U-MZZ Kat-NFS2U-MZZ-IT NFS2U-MZZ-IT NFS2U-MZZ

(Wewe omba sana kwa sababu ndugu yangu alikuwa anataka kwenda kukushtaki ushikwe ufungwe)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *F anamweleza G kuhusu ubaya wa sukari*)

Kikisii	Kiswahili
<p>F: Tinyigueti buya buna botambe. Igo naigu bobbe okoba esukari yagenda igoro. Ngocha ere yambeka nse nonya nomokubi omogima.</p> <p>G: Nakoire engora ekiababa. Tiga Nyasae agokonye.</p>	<p>F: Sihisi vizuri kama kawaida. Nimehisi vibaya kwa kuwa sukari imeenda juu. Huwa inaniweka chini hata juma zima.</p> <p>G: Nimekupa pole. Acha Mungu akusaidie</p>

- b) Igo naigu bobbe /**okoba** esukari yagenda igoro.

Igo ni-a-igu bobbe /**o-ko-ba** e-sukari yi-a-gend-a igoro.

KIM NFS1U-NJ-MZZ E **KUM** (KAT-Kat-MZZ) KAT-MZZ NGL-NJ-MZZ-IT E

(Nimehisi vibaya kwa kuwa sukari imeenda juu)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *F anamweleza G kuhusu ubaya wa sukari*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Nga bono obo noburwaire bwesukari? F: Ee. Nabo bore igo G: Aaa! Nobobe. Tibobwati riogo F: Igo nogoteba nga totige konyu esukari? G: Ee baba. Sukari teri ngiyaekiagera nigo eroseiri ebinto ebibe.</p>	<p>G: Eti sasa huu ni ugonjwa wa sukari? F: Ee. Uko hivyo G: Aaa! Ni mbaya. Hauna dawa. F: Hivyo ni kusema kuwa tuache kunywa sukari? G: Ee <i>baba</i>. Sukari si nzuri kwa kuwa imetengenezewa vitu vibaya</p>

- c) Sukari teri ngiya **ekiagera** nigo eroseiri ebinto ebibe.

Sukari ti-e-r-i ngiya **ekiagera** nigo e-ros-eiri e-bi-nto e-bi-be.

N KAN-NGL-MZZ-IT V **KUM** KIM NGL-MZZ-K NGL-IDW-MZZ

(Sukari sio nzuri kwa sababu imeundiwa vitu vibaya)

(Muktadha: Hadithi ambapo msimulizi anasimulia kisa kuhusu watoto fulani waliokuwa watundu)

Kikisii	Kiswahili
<p>Egatoka nga tibakonyara gokora buna konyora batebigu n'abaibori babo. Tibachieti gokanyeka nore. Naki gekogera abange bare abareu na abarwaire. Naende tari boigo rioka, tibarikonyara nonya nokorengereri nga naki baranyare gwekonya ase obogima bwabo.</p>	<p>Ikawa kuwa hawangeweza kufanya kama walivyokuwa wameambiwa na wazazi wao. hawakupoa hata kidogo. Ndiyo inafanya wengi wako wanyonge na wagonjwa. Tena si hivyo tu, hawawezi hata kufikiria ni vipi wanaweza kujisaidia katika maisha ya sasa.</p>

- d) Abange barire omogati na konywa egekombe batara erengereri. /*Naki gekogera abange babeire abarwaire na abareu*

A-ba-nge ba-ri-re o-mo-gati na ko-nywa e-ge-kombe ba-tara e-rengerer-i. **Naki gekogera** a-ba-nge ba-be-ire a-ba-rwaire na a-ba-reu

NGL-IDW-MZZ IDW-MZZ-K KAT-IDU-MZZ U Kat-MZZ NGL-IDU-MZZ IDW-MZZ NGL-MZZ-IT.
KUM NGL-IDW-MZZ IDW-MZZ-K NGL-IDW-MZZ U NGL-IDW-MZZ

(Wengi wamekula mkate na kunywa kikombe bila ya kujihoji. Ndicho kinafanya wengi wamekuwa wagonjwa na wanyonge)

MF42a, MF42b, MF42c na **MF42d** inadhihirisha kuwa VUM katika matini semwa za Kikisii huweza kuwa na amali ya kuonyesha sababu ya kutukia kwa matukio fulani. Katika **MF42a** KUM ‘**ase engencho**’ kimetumika. Katika **MF42b** kumetumika KUM ‘**okoba**’. KUM hiki kimetumika kuonyesha sababu ya kufanyika kwa jambo fulani. Katika **MF42b**, KUM ‘okoba’ kimetumika kuonyesha kuwa msemaji amehisi vibaya kwa kuwa sukari ilipanda

MF42c unadhihirisha matumizi ya KUM ‘**ekiagera**’ kuonyesha sababu; sababu ya sukari kutokuwa nzuri ni kuwa imetengenezewa vitu vibaya. Katika **MF42d** kumetumika KUM ‘**naki gekogera**’ kuonyesha kuwa sababu ya wengi kuwa wagonjwa na wanyonge ni wao kula na kunywa kikombe bila ya kujihoji.

ii) Maalum

MF 43:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wanakikundi cha maendeleo wanashiriki mazungumzo. Mmoja wao anamweleza mwenyekiti kuwa mwenzao haji kwa kuwa hakupata pesa*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Mwanachama: Nche nabo nabakani amangana aya y’okobetereri abanto koru chiropi. Momanyi tanyoreti besa igo tari gocha. Naende motarendeti eke n’egento kerabe kegokorekana kera engaki. Abanto mbabe bakwanga gocha emesangererekano.</p>	<p>Mwanachama: Mimi niliwakataza haya maneno ya kulazimisha watu kutoa pesa. Momanyi hakupata pesa hivyo haji. Tena msipochunga hiki ni kitu kitakuwa kikitokea kila wakati. Watu watakuwa wakikataa kuja kwa mikutano.</p>

a) Momanyi tanyoreti besa /**igo** tari gocha

Momanyi ti-a-nyor-eti besa **igo** ti-a-r-i go-cha

N KAN-NFS3U-MZZ-MAT N **KUM** KAN-NFS3U-MZZ-K Kat-MZZ

(Momanyi hakupata pesa hivyo haji)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Mtafiti anashiriki mazungumzo na rafiki zake kuhusu mavazi. Mzungumzaji mmoja anaeleza kuwa aina za mavazi hubadilikabadilka kulinagana na mazingira anamojikuta mtu)

Kikisii	Kiswahili
<p>P: Onye intu toigwete obokendu iga ngaki gose abanto banyete ngumbu bamenyete!</p> <p>Q: Ninki! Okagete igo omonto orasinyu komenya ande onsi? Chinse chiri chya ngumbu igo chibwate obokendu obonge. Ase igo chianga nchireo abanto bakobeka egere chibatange embeo.</p>	<p>P: Ikiwa sisi tunahisi baridi hivi je watu ambao wanaishi ngambo wanaishi vipi!</p> <p>Q: Ni nini! Unafikiri mtu utashindwa kuishi popote? Nchi zile za ngambo zina baridi nyingi. Kwa hivyo nguo zipo watu huvaa ili ziwazuie baridi</p>

b) Chinse chiri chya ngumbu igo chibwate obokendu obonge. /**Ase igo** chianga nchireo abanto bakobeka egere chibatange embeo.

Chi-nse chi-ri chi-a ngumbu igo chi-bwat-e o-bokendu o-bonge. **Ase igo** chi-anga n-chi-re-o a-ba-nto ba-ko-beka egere chi-ba-tang-e embeo.

NGL-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ N KIM NGL-MZZ-K KAT-MZZ NGL-MZZ. **KUM**(H-W) NGL-MZZ-KAN-NGL-MZZ-W NGL-IDW-MZZ IDW-Kat-MZZ U NGL-IDW-MZZ-K N

(Nchi zile za ngambo zina baridi nyingi. Kwa hivyo nguo zipo watu huvaa ili ziwazuie baridi)

Kama linavyodhihirika katika **MF43** VUM katika matini semwa za kikisii huweza kutumika kuonyesha sababu maalum ya kitu kufanyika au kutofanyika. Katika **MF43a** KUM ‘**igo**’ (hivyo) kimetumika kuweka wazi kuwa kwa sasa Momanyi haji kwa kuwa

hakupata pesa. Katika **MF43b** KUM ‘**ase igo**’ (kwa hivyo) kimetumika kuonyesha kuwa mzungumzaji hataki kusumbuliwa kwa sasa kwa kuwa amechoka sana

iii) Isiyo maalum

MF 44:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu mama fulani jirani wao ambaye alienda safari na akaacha watoto wachanga peke yao.*)

Kikisii	Kiswahili
<p>H: Nche nasinyiru n’amanga aye. Atakanegeka!</p> <p>G: Nomanyete ekeru airanete nigo namoteberereti gosori etaiyo. Nkamotebi: Aye saba Nyasae mono as’engencho konyora momura ominto oimokire achi kogosoera obwatu osibu. Baba, akaondoka koru erio nabo ndoche nga orairire magoro make.</p>	<p>H: Mimi nimeshindwa na maneno yake. Hakataziki!</p> <p>G: Unajua wakati alirudi nilimsomea bila mchezo. Nikamwambia: Wewe shukuru Mungu sana kwa sababu ndugu yangu alikuwa anataka kwenda kukushtaki ushikwe ufungwe. Dada, aliogopa tangu wakati huo naona amepoa kidogo.</p>

Aye saba Nyasae mono /**as’engencho** konyora momura ominto oimokire achi kogosoera
obwatu osibu.

Aye saba Nyasae mono **ase e-ngencho** ko-nyor-a mo-mura o-minto o-imok-ire a-chi ko-go-
soer-a o-bwat-u o-sibu.

N T N E **KUM**(H-NGL-MZZ) Kat-MZZ-IT IDU-MZZ NGL-MZZ NGL-MZZ-K NFS3U-MZZ Kat-NFS2U-MZZ-IT
NFS2U-MZZ-IT NFS2U-MZZ

(Wewe omba sana kwa sababu ndugu yangu alikuwa anataka kwenda kukushtaki ushikwe ufungwe)

KUM ‘**ase engencho**’ (kwa sababu) kimetumika katika **MF44a** kuonyesha sababu ya kufanyika kwa tukio au jambo fulani. Hata hivyo kinyume na ilivyo katika **MF43a** na **MF43b** KUM katika mfano huu kinaonyesha sababu ambayo si maalum.

iv) Masharti

Utafiti huu ulibainisha kuwa VUM vinavyoonyesha masharti katika matini semwa za Kikisii vinaweza kuwa ama chanya au asi:

a) VUM Chanya vya masharti

MF 45:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu uchawi*)

Kikisii	Kiswahili
H: Abanto bari n'ababe mono	H: Wale watu ni wabaya sana
G: Ase ki?	G: Kwa nini?
H: Ebagosiara ebibiriri	H: Wanarusha uchawi wa macho
G: Ebibiriri! Gose nkoigu nga ngocha bire biarusigu?	G: Uchawi wa macho! Si ninasikia huwa unatolewa?
H: Arari aa? Ngenchoki eye?	H: Wapi? Vipi?
G: Ngocha bire biarusigu aye. Naende tari gosori! Igo ogotiga oborogi pi omanye gocha korusigu ebibiriri.	G: Huwa unatolewa wewe. Tena si mchezo! Utaacha urogi kabisa ndipo uje kutolewa uchawi wa macho.
H: Waaaah! Tiga Nyasae akonye abanto baye!	H: Waaaah! Acha Mungu asaidie watu wake!

Igo ogotiga oborogi pi / *omanye gocha korusigu ebibiriri*.

Igo o-go-tig-a o-bo-rogi pi / *o-many-e go-ch-a ko-rusi-gu e-bibiriri*.

KIM NFS2U-Kat-MZZ-IT KAT-NGL-MZZ E KUM(NFS2U-MZZ-K) KAT-MZZ-IT KAT-MZZ-K NGL-MZZ

(Utaacha urogi kabisa ndipo uje kutolewa uchawi wa macho)

MF45 unadhihirisha kuwa VUM vinaweza kutumika katika kuonyesha masharti ambayo ni chanya. Katika mfano huu, KUM '**omanye**' (kisha) kimetumika kuonyesha kuwa yule anayezungumziwa anatakiwa kutekeleza jambo fulani (ni lazima aache uchawi) kabla ya yeye (kutolewa uchawi wa macho). Ni wazi kuwa iwapo mzungumziwa hatatekeleza sharti la kwanza basi hana ruhusa ya kutekeleza sharti la pili.

b) VUM Asi vya masharti

MF 46:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mtafiti anashiriki mazungumzo na rafiki zake nyumbani kwa mmoja wao. Q anakuja kutembea lakini R (mmoja wa rafiki za mtafiti) anaanza kumdai pesa zake.*

Kikisii	Kiswahili
<p>R: Aye mbuya gwakora gwacha. Nakorigiri kera ase. Bono kwerentire aye omonyene. Ndetere ebesa yane. Onye tari bo, tonyagocha igaa bwone</p>	<p>R: Wewe umefanya vizuri kuja. Nimekutafuta kila mahali. Sasa umejileta mwenyewe. Nilettee pesa yangu. Ikiwa sivyo, usiwe ukija hapa kwangu</p>

Ndetere ebesa yane. /**Onye tari bo,** tonyagocha igaa bwone

N-ret-ere e-besa ya-ne. **Onye tari bo,** ti-o-nya-go-ch-a igaa bwo-ne

NFS1U-MZZ-K NGL-MZZ NGL-MZZ **KUM,** KAN-NFS2U-NJ-MZZ-IT E NGL-MZZ

(Nilettee pesa yangu ikiwa sivyo, usiwe ukija hapa kwangu)

MF46 unaashiria hali ambapo KUM kinatumika kutoa masharti lakini kwa njia asi. Katika mfano huu, ‘**onye tari bo**’ (ikiwa sivyo) kimetumika kutoa masharti kuwa iwapo mzungumziwa hatamletea mzungumzaji pesa zake basi hataruhusiwa kwenda kwa huyo mzungumzaji. Kama ilivyodhihirika hapa masharti haya yamewekwa kwa njia asi hii ni tofauti na katika **MF45** ambapo masharti yamejitokeza kwa njia ambayo ni chanya.

a) Patanifu

MF 47:

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Wazungumzaji J na K wanazungumza kuhusu mzee fulani wa kijiji chao ambaye wanadai anapenda ugomvi)*

Kikisii	Kiswahili
<p>J: Ningo bono otebeti abanto abu amangana aywo</p> <p>K: Gose mMokua</p> <p>J: Aghh!! Omogaka oyu nigo anchete</p>	<p>J: Ni nani sasa aliambia hao watu maneno hayo</p> <p>K: Si ni Mokua</p> <p>J: Aghh!! Huyo mzee anapenda ugomvi. Hata kama si hivyo amejaza fitina katika kijiji</p>

erimana. Nonya tari boigo nigo abucheti ebitina ekenyoro eke. Kera engaki ere nigo arengerereti nga ningo agoetani noyonde!!	hiki. Kila wakati anafikiri atakosanisha nani na mwingine!!
---	---

- a) Omogaka oyu nigo anchete erimana. / *Nonya tari boigo nigo abucheti ebitina ekenyoro eke*

O-mo-gaka o-yu nigo a-nch-ete e-riimana. **Nonya ti-ari boigo** nigo a-buch-eti e-bitina e-ke-nyoro e-ke

KAT-IDU-MZZ NGL-MZZ KIM NFS3U-MZZ-MAT NGL-MZZ. KUM KIM NFS3U-MZZ-K NGL-MZZ KAT-NGL-MZZ NGL-MZZ

(Mzee huyo anapenda ugomvi. Hata kama si hivyo amejaza fitina katika kijiji hiki)

(Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. wasailiwa *L* na *M* wanajadiliana kuhusu tabia za wanafunzi wa Yesu)

Kikisii	Kiswahili
<p>M: Bono aye oroche mbarengi nobwegenu boisaine?</p> <p>L: Arariaa! Noinyorete bagotebi Yesu nga: Kae abanto aba ribaga, erinde bagende emechie na ebichie aria na aaria, begorere endagera? Igo mbwegenu ki babwate .....</p>	<p>M: Sasa wew unaona walikuwa na imani ya kutosha?</p> <p>L: Wapi! Unakumbuka wakimwambia Yesu kuwa: wape watu hawa nafasi ili waende kwenye miji na vijiji huko na kule, wajinunulie chakula? Hivyo ni imani gani waliyokuwa nayo.....</p>

- b) Kae abanto aba ribaga, /*erinde bagende emechie na ebichie aria na aaria, begorere endagera*

Kae a-ba-nto a-ba ri-baga, **erinde** ba-gend-e e-me-chie na e-bi-chie aria na aaria, ba-e-gorere e-ndagera

T NGL-IDW-MZZ NGL-IDW NGL-MZZ KUM IDW-MZZ-K KAT-IDW-MZZ U KAT-IDW-MZZ U W, IDW-NFS3W-MZZ-K KAT-MZZ

(Wape watu hawa nafasi ili waende kwenye miji na vijiji huko na kule, wajinunulie chakula)

Katika matini semwa za kikisii ilidhihirika pia kuwa VUM huweza kutumika katika kufanikisha upatanifu. Kama inavyodhihirika katika **MF47a**, na **MF47b** ni wazi kuwa upatanifu unaweza kupatikana katika matini kutokana na matumizi ya VUM. katika **MF47a** KUM' **Nonya tari boigo**' (hata kama si hivyo) kimetumika ili kuonyesha uhusiano au upatanifu uliopo baina ya sifa mbili alizo nazo mzungumziwa; kuwa anapenda ugomvi na vilevile ni mtu aliya na fitina.

Katika **MF47b** KUM' **erinde**' (ili) kimetumika ili kuweka matendo mawili husika katika hali sambamba katika kutendeka kwake; iwapo wanaozungumziwa watapewa nafasi basi wataenda kujinunulia chakula. Kinachojitokeza hasa katika **MF47b** ni kuwa iwapo matendo yanayozungumziwa katika tungo za kwanza za matini hayangetendeka basi matendo yanayoashiriwa katika tungo fuatilizizi ya matini hii hayangetimika.

5.6 Hitimisho

Uchanganuzi uliofanywa katika sura hii unadhihirisha kuwa kando na kufanikisha mshikamano na upatanifu katika matini semwa za kikisii, VUM pia huwa vina amali nyingine muhimu ambazo vinatekeleza. Aidha, inabainika kuwa amali ya VUM huweza kubadilika kwa njia mbalimbali kwa kutegemea namna VUM hivyo vilivyotumika katika matini husika. Hivi ni sawa na kusema kuwa amali za VUM huwa ni amali za kisemantiki na vilevile za kimuktadha. Sura ilibainisha kuwa VUM katika matini semwa za Kikisii huwa na amali mbalimbali kando na ile ya kufanikisha mshikamano katika matini. Amali hizi ni kama vile kutoa ufafanuzi kwa kutoa maelezo na mifano. Ildhihirika kuwa katika matini semwa za Kikisii ufafanuzi unaweza kuwa wa aina

mbalimbali: rekebishi, katizi, dhihirishi, hitimishi, bainishi na hata rejelezi. VUM vilibainika pia kuwa na amali ya kuwezesha upanuzi wa mada inayoshughulikwa. Upanuzi huu unaweza kuwa wa kuongeza au unaoonyesha kinyume cha yaliyotarajiwa na msikilizaji. VUM pia vilitumika kuonyesha ubadilifu. Ubadilifu huu ulijitokeza kwa namna mbalimbali: ubadala, uondoaji na upokezaji. Isitoshe, VUM katika matini semwa za Kikisii vilibainika kufanikisha amali ya uzidishaji au uendelezaji. Kwa jumla sura hii imedhihirisha kuwa kando na mshikamano kuna amali nyingine nyingi zinazotekelezwa na VUM katika matini semwa za Kikisii.

SURA YA SITA

HITIMISHO, MCHANGO WA UTAFITI NA MAPENDEKEZO

6.0 Utangulizi

Sura hii inatoa hitimisho kuhusu utafiti aliofanywa unaohusu VUM katika matini semwa za Kikisii. Inatoa muhtasari kuhusu kilichojadiliwa katika kila sura. Aidha, sura hii inaweka wazi yaliyogunduliwa katika utafiti huu na kubainisha mchangao wa utafiti huu. Isitoshe, inatoa mapendekezo kuhusu masuala mbalimbali pamoja na tafiti nyingine zinazoweza kufanywa hasa kuhusiana na VUM iwe ni katika Kikisii au katika lugha nyingine.

6.1 Hitimisho

Lengo kuu la utafiti huu lilikuwa ni kuchunguza na kuchanganua jinsi ambavyo vijenzi unganishi vya mshikamano hasa viunganishi na leksimu patanishi huwezesha mshikamano katika matini semwa za Kikisii na kupambanua amali nyingine kando na mshikamano ambazo hufanikishwa na VUM hivyo katika matini semwa za Kikisii.

Katika sura ya kwanza mtafiti amepambanua usuli wa suala la utafiti huu, ameliweka wazi suala la utafiti, madhumuni ya utafiti na upeo wa utafiti. Aidha, amechanganua kazi mbalimbali zilizoandikwa na wasomi wengine kuhusu Vijenzi unganishi vya mshikamano. Vilevile amedhihirisha nadharia na mbinu alizotumia katika kuchanganua data zilizopatikana katika utafiti huu. Katika sehemu ya mwisho ya sura hii, mtafiti amesawiri muhtasari wa data alizokusanya.

Sura ya pili inapambanua dhana ya mshikamano kwa jumla. Vilevile inahakiki kazi mbalimbali kuhusu mshikamano na muwala hasa zile zilizoegemea katika kuchunguza vijenzi unganishi vilivyo na dhima ya mshikamano. Kazi anuwai kuhusu mshikamano zimehakikiwa katika sura hii ili kudhihirisha jinsi zilivyochangia utafiti huu na pia kubaini ni kwa namna gani utafiti huu umechangia katika kuyaziba baadhi ya mapengo yaliyoachwa katika kazi hizo.

Sura ya tatu ya utafiti huu inayaweka wazi maumbo na miundo ya VUM (U) kama vilivyodhihirika katika matini semwa mbalimbali za Kikisii. Uchanganuzi uliofanywa katika sura hii unaonyesha ni vipi ambavyo VUM katika matini semwa za Kikisii vimeumbika. Unabainisha kuwa VUM katika matini semwa za Kikisii huwa na maumbo pamoja na miundo mbalimbali; kulibainika VUM (U) vilivyo vya mofu moja pekee, vilivyo na neno moja pekee, na vilivyo na maneno mawili. Aidha, kulibainika VUM (U) ambavyo vilikuwa na muundo wa virai na vile ambavyo vilikuwa na muundo wa vishazi tegemezi. Ilibainika kuwa VUM (U) vyenye mofu moja katika matini semwa za Kikisii huwa vya aina mbili. Hizi huwa ni ‘ko’ na ‘na’. Utafiti huu ulidhihirisha kuwa katika matini semwa za Kikisii kuna VUM (U) vilivyo na neno moja. Ilidhihirika kuwa VUM hivi huweza ama kuwa asilia au ambavyo vimezuliwa kutoka kwa vitenzi, kutokana na nomino au kutokana na vielezi. Ilibainika pia kuwa baadhi ya VUM huweza kuundwa kutokana na mizizi ya vitenzi. Baadhi ya mizizi ya vitenzi iliyowekewa viambishi ili kuunda VUM ni kama vile: -many- (jua), -bu- (shinda), -ger- (sababisha), -ik- (fika), -nyor- (pata), -b- (kuwa) na -tig- (acha). Sura hii vilevile inachanganua aina mbalimbali za VUM (LP) vinavyopatikana katika matini semwa za Kikisii zimechanganuliwa. VUM

(LP) vilivyochanganuliwa katika sura hii vilibainika kutokana na udondoshaji na vilevile urudiaji. Sura hii ilibainisha kuwa katika matini semwa za kikisii udondoshaji huweza kutumika kufanikisha mshikamano. Udondoshaji uliojitokeza ni ule wa nomino, vitenzi na vishazi.

Kutokana na utafiti huu ilibainika pia kuwa mshikamano katika matini semwa za Kikisii unaweza kufanikishwa kwa matumizi ya urudiaji wa vipashio mbalimbali katika tungo. VUM vya aina hii vilihusisha urudiaji wa N, KN, W, Visawe unganishi pamoja na matumizi ya jina la jumla.

Sura ya nne sura inachanganua na kuweka wazi jinsi ambavyo VUM katika matini semwa mbalimbali za Kikisii huingiliana na kukamilishana. Sura hii inachambua ni kwa namna gani VUM viwili au zaidi vinaweza kutokea katika tungo moja na ni kwa jinsi gani vinaingiliana na kukamilishana. Ilibainika kuwa kuna mwingiliano wa VUM mbalimbali katika matini semwa za Kikisii. Mwingiliano mkubwa uliojitokeza ni ule wa LP na U na vilevile U na U. Ilibainika kuwa mwingiliano baina ya VUM hivi katika matini semwa za Kikisii huwezesha mshikamano.

Katika sura ya tano mtafiti amejaribu kuchambua amali mbalimbali ambazo zinatekelezwa na VUM katika matini semwa za Kikisii. Kando na kuonyesha jinsi VUM hufanikisha mshikamano katika matini za Kikisii, mtafiti amejaribu kuchunguza na kuweka wazi amali nyingine ambazo zinatekelezwa na VUM. Kwa ujumla utafiti huu ulibainika kuwa VUM katika matini semwa za kikisii huwa na amali muhimu na kuwa

amali hizi kando na kufanikisha mshikamano na upatanifu huwa na majukumu makubwa ya kisemantiki.

6.3 Mchango wa Utafiti

Inatazamiwa kuwa utafiti huu utachangia kujaza pengo katika isimu ya Kikisii hasa kuhusu Mshikamano na muwala katika matini semwa za Kikisii. Utachangia katik kutoa ufafanuzi wa masuala mbalimbali yanayohusu vijenzi unganishi vya mshikamano katika matini za Kikisii. Utaaidia katika kujenga umilisi wa watumizi wa lugha ya Kikisii ili waweze kutunga tungo sahihi na kufanikisha mshikamano na muwala katika mazungumzo yao.

Utafiti huu pia utachochea watafiti wengine kuchunguza na kuthibitisha madai yetu. Inatazamiwa kuwa kutokana na utafiti huu wanaisimu wanaweza kupata kongoo za kuchunguzia mshikamano katika Kikisii. Aidha, utafiti utawachochea wanaismu wengine kuchunguza jinsi vijenzi vingine kando na vijenzi unganishi vinaweza kutumika katika kufanikisha muwala sio tu katika matini za Kikisii bali pia katika matini za lugha nyingine za Kiafrika.

Matumizi ya nadharia ya SMA katika utafiti huu yatatoa mchango katika kuonyesha jinsi misingi ya nadharia hiyo inaweza kutumika katika kupambanua amali za VUM katika kufanikisha mshikamano na muwala.

6.3 Mapendekezo

Ni pendekezo letu kuwa tafiti mbalimbali zifanywe katika lugha nyingine za kibantu ili kubaini iwapo VUM katika lugha hizo huwa na amali nyingine muhimu kando na kufanikisha mshikamano na upatanifu.

Tunapendekeza vilevile kuwa kufanywe tafiti mbalimbali kubainisha iwapo VUM katika lugha nyingine za Kiafrika huingiliana na kukamilishana.

Kwa kuwa utafiti huu ulifanywa kwa kuegemea misingi ya SMA, ni pendekezo letu kuwa tafiti nyingine kuhusu VUM zifanywe kwa kurejelea misingi ya nadharia nyingine ili kubaini iwapo hali zinazotokeza katika utafiti huu zinaweza pia kutokea katika tafiti hizo nyingine zilizopendekezwa.

MAREJEO**VITABU**

- Akama, J.S. na R. Maxon (whr). (2006). *Ethnographhy of the Gusii of Western Kenya; A vanishing Cultural Heritage*. New York: The Edwin mellen Press
- Beaugrande,R. Na Wolfgang, D. (1981). *Introducion to Text Linguistics*. New York: Longman
- Brown, G. Na Yule, G. (1983). *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (1997). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Finch, G. (2000). *Linguistic Terms and Concepts*. London: Macmilllan
- Guthrie, M. (1948). *The Classification of the Bantu Languages*. London: OUP.
- Halliday, M.A.K. & R. Hasan (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.
- _____ (1985). *Language, Context and Text: Adpects of Language in a Social-Semiotic Perspective*. Victoria 3217: Deakin University Press.
- Halliday M.A.K. (1985). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Halliday M.A.K. na C.M.I.M. Matthiessen. (2004). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Hodder Arnold
- Hatch, E. (1992). *Discourse and Language Education*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoey, M. (2000). *Syntax in Functional Grammar: An Introduction to Lexicogrammar in Systemic Linguistics*. London: Routledge.
- Lieber, R. (1981). *On the Organization of the Lexicon*. Bloomington IN: Indiana University Linguistics Club.
- Martin, J. R. (1983). Conjunction: The Logic of English Text. In J. S. Petofi and E. Sozer (eds.), *Micro and Macro Connexity of Text*. Hamburg: Helmut Buske.
- Massamba, D. P. B. (2004). *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: TUKI.

- Matthews, P.H. (1981). *Syntax*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ogechi, N. O. (2006). Katika J.S. Akama na R. Maxon (wahr). (2006). *Ethnography of the Gusii of Western Kenya; Vanishing Cultural Heritage*. New York: The Edwin Mellen Press.
- O'Grady, W na Wenzake (1996). *Contemporary Linguistics: An Introduction*. Harlow Essex: Longman.
- Olateju, M.A. (2006). Cohesion in ESL Classroom Written Texts. In *Nordic Journal of African Studies* 15 (3): 314-331
- Quirk, R. na Greenbaum, S. (2000). *A University Grammar of English*. Delhi: Pearson Education Ltd.
- Salkie, R. (1995). *Text and Discourse Analysis*. London: Routledge.
- Thompson, G. (2004). *Introducing Functional Grammar 2nd Edition*. London: Hodder Education.
- Toolman, M. (1998). *Language in Literature*. London: Arnold.
- TUKI. (2000). *English-Swahili Dictionary 2nd Edition*. Dar es-Salaam: TUKI.
- Vaux, B. na J. Cooper. (1999). *Introduction to Linguistic Field Methods*. Munich: LINCOM Europa
- Verma, S. K. & N. Krishnaswamy. (1994). *Modern Linguistics; An Introduction*. Delhi: Oxford University Press.
- Winter, E. O. (1971). Katika Thompson, G. (2004). *Introducing Functional Grammar 2nd Edition*. London: Hodder Education.
- Whitely, W. H. (1965). *A Practical Introduction to Gusii*. Dar es Salaam, Nairobi, Kampala: The East African Literature Bureau.

TASNIFU

- Barongo, S. O. (1996). “Dhima ya Ushikamano katika Utendaji kwenye Insha za Kiswahili za Wanafunzi wa Kidato cha Nne, Wilayani Kisii, Kenya”, Chuo Kikuu cha Moi, Eldoret Tasnifu ya M.Phil (Haijachapishwa)
- Mecha, G. E. (2013). *Information Structure in Ekegusii*. University of Nairobi. (Unpublished M.A Thesis)
- Munyua, J. G. (1992). “Uwakilishaji wa Nomino Katika Kiswahili” Chuo Kikuu cha Moi, Eldoret: Tasnifu ya M.Phil (Haijachapishwa)
- Ogechi, N. O. (1992). *Ubadilishaji Msimbo miongoni mwa AbaGusii: Hali halisi katika Chuo kikuu cha Moi na Kiamokama*. Chuo kikuu cha Moi (Tasnifu – haijachapishwa).
- Omondi, T. (1993). “A Discriptive Study of Cohesion Based on the Written Work of Form Four Students” M.Phil Thesis, Moi University (Haijachapishwa)

VIAMBATISHO

A. Mpangilio wa kazi:

Mwezi	Tarehe	Shughuli
Januari	02/01/2013 – 31/01/2013	Kuandaa vifaa na kufanya utafiti Mwigo
Februari – Julai	01/02/2013 – 20/07/2013	Ukusanyaji wa data
Julai – Oktoba	21/07/2013 – 15/10/2013	Uwasilishaji wa data
Oktoba – Januari (2014)	16/10/2013 – 25/01/2014	Uchanganuzi wa data

B. Miktadha ya mazungumzo na masimulizi

1. (Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *Mzungumzaji F anamweleza G tabia za mtoto wake ambaye ni mtukutu*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Otarochi buya omwana oyo nkogosinya are pi. Igo agocha kogera orere amariga.</p> <p>F: Ntebingo ninki ngokora? Natemire komokanya tari koigu. Goikera abu, timbwati ekio ndatebe. Ense nero erache komogambera. Abagusii ebagoteba gambera omuya .....</p> <p>G: Igo nabo otagete agendere koba igo buna are?</p> <p>F: Nche namokwaneire tatageti koigu. Ase bono iga, nesabire amagoko ane. Tiga ere akore buna atagete.....</p> <p>G: Tokomobucheri rende emeremo egere ekeani amanga aya abwate amange:</p> <p>F: Mwana oyu tancheti gokora kende. Ase enchera ende oku nogoteba nga</p>	<p>G: Usipochunga huyo mtoto atakushinda kabisa. Atakufanya ulie machozi.</p> <p>F: Hebu niambie nifanye nini? Nimejaribu kumkanya hasikii. Kufikia hapo sina cha kusema. Ulimwengu utamrudi. Wakisii wanasema mkanye mwema .....</p> <p>G: Hivyo unataka aendelee kuwa jinsi alivyo?</p> <p>F: Mimi nimemzungumzia hataki kusikia. Kwa sasa, nimenanwa mikono yanguu. Acha afanye anavyotaka</p> <p>G: Si basi umpe kazi nyingi ili impunguzie haya maneno mengi aliyo nayo</p> <p>F: Mtoto huyo hapendi kufanya chochote. Kwa njia nyingine, mtoto huyo ni mvivu. Hutakubali hata nikikwambia kuwa nimejaribu hivyo vyote</p> <p>G: (Akimkatiza) Watoto hawatakiwi kuachiwa</p>

<p>omwana oyu nomworo. Togwancha ningotebi nga ebyo bionsi natemire.....</p> <p>G: (Akimkatiza) Bana tibatakeiri gotigeru ibaga. Eki ngoteba nkeri nga abana igo batakiere korendu tibabasi gosari ebikoru</p>	<p>nafasi. Ninachosema ni kuwa watoto wanatakiwa kulindwa wasije wakaharibu tabia</p>
--	---

2. (Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. F anamweleza G kuhusu ubaya wa sukari na namna mgonjwa wa sukari anatakiwa kujilinda)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Nga bono obo noburwaire bwesukari? F: Ee. Nabo bore igo G: Aaa! Nobobe. Tibobwati riogo F: Igo nogoteba nga totige konyu esukari? G: Ee baba. Sukari teri ngiyaekiagera nigo eroseiri ebinto ebibe. F: Ayeeee!! Igo agwetonga esindani ere omonyene? G: Ee. Ekero kwarwarire igo okweegeria gwetonga F: Nyasae one!! G: Notakeire kweegeria gwetonga esindani. Eki ngotebera bo nkeri nga onde taiyo ogocha konya kogotonga sindani.</p>	<p>G: Eti sasa huu ni ugonjwa wa sukari? F: Ee. Uko hivyo G: Aaa! Ni mbaya. Hauna dawa. F: Hivyo ni kusema kuwa tuache kunywa sukari? G: Ee <i>baba</i>. Sukari si nzuri kwa kuwa imetengenezewa vitu vibaya F: Ayeeee!! Anajidunga sindano yeye mwenyewe? G: Ee. Wakati umekuwa mgonjwa unajifunza kujidunga F: Mungu wangu!! G: Unatakiwa kujifunza kujidunga sindano. Kinachonifanya niseme hivyo ni kuwa hakuna mtu ambaye atakuwa akikudunga sindano</p>

3. (Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu uchawi*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Ebinto ebyo nche nimbioboete</p> <p>H: Nomanyete ng'a omotienyio o'ikomi na kabere bwo'mwaka ori babo Naomi mbachete koru abu Nyorobi. Omwana akagenda ekanisa agasiareru ebibiriri. Omanyete togasinyu naki tokomokora.</p> <p>H: Kei!! Negosori? Torikogwena kenyaororo pi. Igo gekogenderera koba aroro. Gekogochanda amatuko onsi ore moyo.....</p> <p>G: (akimkatiza) tiga ndarakobori? Ebibiriri ebyo igo okoegu?</p> <p>H: Ee!</p> <p>G: Obeee!! Igo nkomanyore nga bono kwabieru?</p> <p>H: Yaya.</p> <p>G: Ekeru kwairu, obibwate, nkomanyore nga kwabienanire?</p> <p>H: Yaya! Naye oyo okoete tomanyeti gose nomonto omonene gose nomwana</p> <p>G: Ekeru kwairu, obibwate, nkomanyore nga kwabienanire?</p> <p>H: Yaya! Naye oyo okoete tomanyeti gose nomonto omonene gose nomwana</p> <p>G: (Akirejelea mada ya awali) bono omwana oyu nachete akaba buya?</p> <p>H: Buya? Omwana akabwata akagireka. Ngakura gose ngakura. Onde achi kongebereri nkire, mmobori nga:</p>	<p>G: Hivyo vitu mimi ninaviogopa</p> <p>H: Unajua kuwa mwezi wa kumi na mbili mwaka jana akina Naomi walikuja kutoka Nairobi. Mtoto akaenda kanisani akamwagiwa uchawi wa macho. Unajua tukashindwa tutamfanyaje.</p> <p>H: Ala!! Ni mchezo? Huponi jipu kabisa. Litaendelea kuwa hapo. Litakusumbua siku zote uko hai.....</p> <p>G: (akimkatiza) acha nikuulize? Huo uchawi wa macho unapewa?</p> <p>H: Ee!</p> <p>G: Obeee!! Hivyo unajua kuwa sasa umepewa?</p> <p>H: Hapana</p> <p>G: Wakati umepewa, unavyo, unajua kuwa umepewa?</p> <p>H: Hapana! Nawe aliyekupa hujui ikiwa ni mtu mzima au ni mtoto</p> <p>G: Wakati umepewa, unavyo, unajua kuwa umepewa?</p> <p>H: Hapana! Nawe aliyekupa hujui ikiwa ni mtu mzima au ni mtoto</p> <p>G: (Akirejelea mada ya awali) sasa huyo mtoto alikuwa vizuri?</p> <p>H: Vizuri? Mtoto akazirai. Nikapiga nduru. Yeyote akinibembeleza ninyamaze, ninamuuliza: 'Huoni alikufa saa tano; Tangu saa hizo hadi jioni tena hadi jioni nyingine...'</p> <p>G: Gwaaah! Huo ni uchungu</p> <p>H: Uchungu umejaa Kisii hadi hata watoto</p>

<p>‘Torochi igo akwete chinsa isano; koru chinsa echio goika marogoba naende goika marogoba ende.’.....</p> <p>G: Gwaaah!! Obu nobororo</p> <p>H: Obororo bwaichoire Gusii, nonya nabana abake igo babwate obororo</p>	wadogo wana uchungu
--	---------------------

4. (Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *wasailiwa watatu wanajadiliana kuhusu amani*)

Kikisii	Kiswahili
<p>Ondari: Ninki mwanabanto aranyare gokora bweka ase obogima obo?</p> <p>Mokua: (Kicheko) Bosa! Bosa pi! Mwanabanto takonyara kende gionsi, ngese ense eye ne ya Nyasae!</p> <p>Ondari: Uuuu! Ee n’amaene tata. Naende tari nse yoka. Nonya nigoro. Ebuku nigo egoteba nga agwo omochakano Nyasae nigo atongete igoro na nse. Na ense tiyarengi na kieni kende. Ntu mwanabanto gote nigo twachete aiga totabwati kende.</p> <p>Mauti: (Akisafisha koo) eki mwanabanto atakeire gosaba ase ense eye nomorembe. Nomanyete nga morembe obe toba oo mbosa. Meremo ende teiyo erakorekane! Onye omonto gotagete gokonyeka saba mono nga: Omorembe obe ase ore na ase</p>	<p>Ondari: Ni nini mwanadamu mwenyewe anaweza kufanya katika maisha haya?</p> <p>Mokua (Kicheko) Bure! Bure Kabisa! Mwanadamu hawezi chochote, si hii dunia ni ya Mungu!</p> <p>Ondari: Uuuu! Ni kweli bwana. Tena si dunia pekee. Hata juu. Bibilia inasema kuwa hapo mwanzo Mungu aliumba mbingu na nchi. Na dunia haikuwa na sura yoyote. Sisi binadamu si tulikuja hapa bila kuwa na kitu.</p> <p>Mauti: (Akisafisha koo) anachotakiwa kuomba mwanadamu katika ulimwengu huu ni amani. Unajua kuwa bila ya amani ni bure. Hakuna kazi inayoweza kufanyika! Iwapo mtu unataka kusaidika omba sana kuwa: amani iwe kwako na kwa nyumba yako.</p>

enyomba yao	
-------------	--

5. (Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili James na Mikuro

wanazungumza juu ya mwenzao aliyenunua shamba)

Kikisii	Kiswahili
<p>James: Ori n'omonto bwebangete Mikuro: Aba nonya nigo nomokora are James: Ee nomokora! Ndire angainete bobe Mikuro: (kwa mshangao) naki akongainete James: Igo angainete nga abana baye noo bamenyete ase oboremo obu bwaye. Nkegena bo omogambi. Nkaba engaki entabe totanya koumerana. Engaki eyemo enachiete nkanyora nga n'oborimo pi; Enachiete nkanyora ani abana abu baye tibamenyeti oo Mikuro: oranyore natatagete omanyee ase bamenyete. James: Ninki bono narengi kobakorera nimanya ase bamenyete. Mikuro: Mmmm. Nere okonya gwechanda bosa. James: Tari gotaka gotebi monto keene. Neba ninche</p>	<p>James: Yule ni mtu amejipanga Mikuro: Ingawa hata hivyo ni mkora J: Ee ni mkora! Kuna wakati alinidanganya vibaya Mikuro: (Kwa mshangao) alikudanganyaje? James: Alinidanganya kuwa watoto wake wanaishi katika hilo shamba lake. Nikaamini hivyo mzee. Ikawa muda mrefu bila ya kukutana naye. Siku moja nilienda nikapata kuwa ni uongo kabisa; nilienda nikapata kumbe watoto hao wake hawaishi hapo. Mikuro: Unaweza kupata hakutaka ujue mahali wanaishi James: Sasa ningewafanyia nini hata ningejua wanakoishi. Mikuro: Mmmm. Ni yeye anajisumbua bure James: huwa hataki kuambia mtu ukweli. Hata ikiwa ni mimi</p>

6. (Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. *G na H wanashiriki mazungumzo kuhusu mama fulani jirani wao ambaye alienda safari na akawaacha watoto wachanga peke yao. h anamweleza G jinsi wakati fulani alimkaripia mama huyo*)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Bono omosubati oyu nabwate obongo bori!</p> <p>H: (kwa masikitiko) naki nainche nsinyire.</p> <p>G: Omwana buna oyo bono nga nere agotigera abana. Bono igo okwebori nga omosubati buna oyo bono nabwate obongo?</p> <p>H: Agh!! Tiga aye twachire komokanya’ osinyire! Engaki eyemo nere namoikaranseti nkamotebi: ‘Tobwati manyinga a mwanabanto. Rirorio onye gokabwate amanyinga a mwanabanto nigo arabe amake .....’</p> <p>G: Oyo igo aganeiri aireru egetambokero!</p> <p>H: Nonya mbono onye ndiri kwarenge buya nigo kwarenge gocha komoimokeri egetambokerio. Egetambokero ekio nabo kiarenge gocha komokora aondoke.</p>	<p>G: Sasa huyo mama ana ubongo kweli!</p> <p>H: (kwa masikitiko) ndicho name ninashindwa</p> <p>G: Mtoto kama huyu sasa eti ndiye anaachia watoto. Sasa unajiuliza mama huyu ana akili kweli?</p> <p>H: Agh!! We acha tumejaribu kumkanya imeshindikana! Kuna wakati mmoja nilimketisha nikamwambia: ‘Huna damu ya binadamu. Ikiwa basi una damu ya binadamu, inaweza kuwa chache....’</p> <p>G: Huyu anatakiwa achukuliwe hatua!</p> <p>H: Hata sasa ungekuwa vizuri ungemchukulia hatua. Hatua hiyo ingemfanya aogope.</p>

7. (Muktadha: Mazungumzo ya kijamii. Wazungumzaji wawili G na H wanajadiliana ni vipi ambavyo kaiyefa ni nzuri kwa kuweka ua)

Kikisii	Kiswahili
<p>G: Onye ndiri omonto okonyara nanga igo okorigi enchera ere engiya yokogita. Sengenge teri ngiya ase okogita...</p> <p>H: (Akimkatiza) Yaya sengenge teri ngiya! Ekaiyaba nigo ere engiya mono ase okogita. Otatiga bono okobwata kwaye naku ogokongu.</p> <p>G: Ngwantebeti bono nga omomura ori omomanyi namanyete koringa ekaiyefa eyu buya?</p> <p>H: Omochani omotebi nga ndingere ekaiyeba, nigo arakogitere oichane nga mmangana ki aya</p> <p>G: Nachio bono ngocha gosimeka?</p>	<p>G: Ingekuwa mtu unaweza ungetafuta njia nzuri ya kuweka ua. Sengenge sio nzuri kwa kuweka ua</p> <p>H: (Akimkatiza) Hapana sengenge sio nzuri! <i>Kaiyefa</i> ni nzuri sana kwa kuweka ua. Isipokuwa sasa kushika kwake ndiko Kugumu</p> <p>G: Si uliniambia kuwa yule kijana wa Momanyi anajua kukunja hiyo <i>kaiyefa</i> vizuri?</p> <p>H: Ukidhubutu umwambie akukunjie <i>kaiyefa</i> anaweza kukuwekea ua ushange ni maneno gani haya</p> <p>G: Ndizo sasa nitapanda</p>